

परिच्छेद - एक

शोध-परिचय

१.१ विषय परिचय

वि.सं. १९८८ माघ १२ गते गण्डकी अञ्चलको स्याङ्जा जिल्लाको चिलाउनेबास गा.वि.स. थुम गाउँमा जन्मेका महेश्वर शर्मा नेपाली साहित्यको गद्य विधामा कलम चलाउने साहित्यकार हुन् । अरालिएका स्वर (२०५९), अस्तित्वको खोजीमा (२०५३) जस्ता शर्माले कलम चलाएका छन् । यी मध्ये उनले तर. . . तापनि (२०५१) निबन्ध सङ्ग्रह कालखण्ड (२०५१), उन्माद (२०५१), देवघाट (२०५४), योगमाया (२०५४), जैन खाँण (२०६१), कथा कहरको (२०६३) जस्ता उपन्यास पन्चायती राजकाज (२०२२), रन्थमोल (२०५०), वर न राज्यं कुराज राज्यम् (२०५३), स्याङ्जाका चौबिसे राज्य (२०५३) कथासङ्ग्रह स्थिरयात्रा (२०५९) कविता सङ्ग्रह र कुरा र कुरा (२०६४) जीवन वृत्तान्त जस्ता कृतिहरू प्रकाशनमा ल्याउन सफल भएका छन् । यसका साथसाथै यिनका लेखहरू अन्य विभिन्न पत्रपत्रिकामा निरन्तर प्रकाशित भई नै रहेका छन् । समाजवादको वैचारिक धरातलमा अडिएर कलम चलाउने उनलाई बहुआयामिक व्यक्तित्वका रूपमा लिन सकिन्छ ।

विभिन्न समयमा साहित्यका साथै शिक्षण, राजनीतिक, प्रशासन तथा सामाजिक क्षेत्रमा संलग्न रहेका शर्माका बारेमा फुटकर रूपमा समीक्षा टिप्पणी गरिएको पाईन्छ भने उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वमा अध्ययन भईसकेको छ । उनका उपन्यासलाई मात्र आधार बनाई औपन्यासिक व्यक्तित्वका अध्ययन हुन सकेको देखिँदैन । अतः हालसम्म प्रकाशित भएका औपन्यासिक कृतिहरूको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोध कार्यको मूल विषय रहेको छ ।

१.२ समस्या कथन

महेश्वर शर्मा समाजवादी विचारधाराबाट प्रभावित भएर साहित्य लेखनमा अग्रसर भएका लेखक हुन् । प्रशासकको पदमा आसीन भएका बेला देखे भोगेका

अनुभवहरूलाई आफ्ना कृतिमा व्यक्त गर्ने कार्यमा उनी सफल रहेका देखिन्छन् । आधा दर्जन जति औपन्यासिक कृति, तीन वटा निबन्ध सङ्ग्रह एउटा कविता सङ्ग्रह, एउटा कथासङ्ग्रह र थुप्रै लेख रचनाहरू पाठक समक्ष प्रस्तुत गरिसकेका छन् । उनका औपन्यासिक कृतिहरूको समग्र अध्ययन भएको छैन ।

- (क) महेश्वर शर्माको जीवनी र व्यक्तित्व कस्तो रहेको छ ?
- (ख) नेपाली उपन्यासमा महेश्वर शर्माको आगमन र स्थान के कस्तो रहेको छ ?
- (ग) महेश्वर शर्माको उपन्यासहरू के-कस्ता रहेका छन् ,
- (घ) महेश्वर शर्माको उपन्यासकारिता के-कस्तो रहेको छ ?
- (ङ) महेश्वर शर्माका उपन्यासमा के-कस्ता प्रवृत्तिहरू देखा पर्दछन् ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

समस्या कथनमा उल्लेख भएका समस्याहरूको समाधान गर्नु नै यस शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ । यसै सन्दर्भमा यस शोधकार्यका निम्न लिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- (क) महेश्वर शर्माको जीवनी र व्यक्तित्वको निरूपण गर्नु ।
- (ख) नेपाली उपन्यासको विकासक्रम पहिल्याउँदै त्यसमा महेश्वर शर्माको आगमन र स्थान के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको निरूपण गर्नु ।
- (ग) महेश्वर शर्माको उपन्यासकारिताको निरूपण गर्नु ।
- (घ) उपन्यास तत्त्वका आधारमा उनका उपन्यासहरूको विश्लेषण गर्नु ।
- (ङ) शर्माका उपन्यासमा देखापर्ने प्रवृत्तिहरूको खोजी गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

महेश्वर शर्माले हालसम्म ६ वटा उपन्यासको सिर्जना गरेका छन् । यसरी उपन्यास लेखन मार्फत साहित्य सिर्जना गरेका शर्माका उपन्यासको अध्ययन फुटकर रूपमा भए पनि उनको उपन्यासकारिताको समग्र पक्षको अध्ययन भने हुन सकेको पाइन्न । यति भएर पनि विभिन्न पत्रपत्रिकामा उनका उपन्यासका विषयमा स-साना

टिप्पणी र समालोचनात्मक लेख-रचनाहरू प्रकाशित छन् । ती टिप्पणी र समालोचनाहरूलाई यहाँ पूर्वकार्यका रूपमा कालक्रममा आधारित भई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

गुणराज लुइँटेलले 'कालखण्डको औपन्यासिक पक्ष' (वर्ष ७, अङ्क १५, युगसंवाद ७-१५ पृ. ६) शीर्षकको लेखमा महेश्वर शर्माले आफ्नो सेवा निवृत्त जीवनमा देखे भोगेका यथार्थलाई सिर्जना मार्फत आफ्ना सार्थक अभिव्यक्तिहरू जनतासामु प्रस्तुत गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

जयप्रसाद पौडेलले 'औपन्यासिक कसीमा उपन्यास कालखण्ड' (विचार विमर्श पाक्षिक २०५१ कार्तिक १४) मा नेपालको सामाजिक विसङ्गतिको मूल कारण राजनीतिक गतिविधि रहेको र त्यसलाई यथार्थ रूपमा उपन्यासले प्रस्तुत गर्न सकेको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

खडानन्द अर्यालले 'महेश्वर शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' (२०५५) शीर्षकमा शर्माका कालखण्ड (२०५१), उन्माद (२०५१), देवघाट (२०५४) योगमाया (२०५४) र योगमाया (२०५४) उपन्यासको विश्लेषण गरी शर्माका प्रवृत्तिहरू पनि निक्यौल गरेका छन् । यस अध्ययनमा शर्माका जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गरिएको हुँदा उपन्यासकारिताको समग्र अध्ययन हुन सकेको छैन ।

मुक्तिनाथ शर्माले 'कथा कहरको एक चिनारी' (सगुन, वर्ष ४, अङ्क १०) शीर्षकको लेखमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीबाट चलाईएको हिंसात्मक जन सङ्घर्षका दौरानमा माओवादी पक्ष र राज्य सत्ताका पक्षबाट गरिएका अन्याय अत्याचारबाट नेपाली जनताले भोगेका दुःख कष्टको गाथा हो 'कथा कहरको' उपन्यास भन्ने स्पष्टोक्ति दिएका छन् ।

अर्जुन तिवारीले 'स्याङ्जा जिल्लाका उपन्यासकारहरूको सर्वेक्षण' (२०६६) अप्रकाशित शोध ग्रन्थमा शर्माका छवटै उपन्यासहरूको अति संक्षिप्त रूपरेखा प्रस्तुत गरेका छन् । यो अध्ययनले पनि शर्माका उपन्यासहरूलाई विधा तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गर्न सकेको छैन ।

उपर्युक्त अध्ययनका आधारमा यस शोधकार्यका लागि खडानन्द अर्यालको “महेश्वर शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व” बढी उपयोगी रह्यो । यस बाहेकका समालोचनात्मक लेखहरूलाई समेत उपयोग गरिए पनि यी सामग्री समग्र उपन्यासकारिताको विश्लेषणमा परिचयात्मक प्रस्तुति मात्र हुन् । त्यसैले महेश्वर शर्माको उपन्यासकारिताको विश्लेषणको यस अधुरो कार्यलाई पुरा गर्ने क्रममा नै प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न भएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य तथा महत्त्व

माथिको पूर्वकार्यको समीक्षाबाट सामाजिक समस्यालाई विषयवस्तु बनाएर शर्माले उपन्यास लेखेको कुरा स्पष्ट हुन आउँछ साथै के पनि देखिन्छ भने उनका बारेमा सामान्य टिप्पणी यदा कदा भएको पाईन्छ र सम्पूर्ण कृतिहरूको अध्ययन भएको हुँदा उनको उपन्यासकारिताको समग्र अध्ययन हुन नसकेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा यस शोध कार्यमा शर्माका उपन्यासहरूको विधातत्त्वका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । जसले पाठकवर्गलाई शर्माका उपन्यासहरूको विशिष्टता प्राप्त गर्न सहयोग गर्ने छ र शर्माको औपन्यासिक व्यक्तित्वको आँकलन पनि हुने छ । यस आधारमा शोधकार्यको प्रस्तुति औचित्य र महत्त्व पुष्टि रहेको छ ।

१.६ सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनका क्रममा विभिन्न प्रकारका सामग्रीहरू आवश्यक पर्दछन् । यसका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । त्यस क्रममा आवश्यक पुस्तक, पत्रपत्रिका तथा समीक्षात्मक लेख आदि सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसमा विषयसँग सम्बन्धित विशेषज्ञहरूबाट समेत राय, सल्लाह, सुझाव र आवश्यक जानकारी लिइएको छ ।

शोधपत्र उपन्यास कृतिहरूमा तयार गरिएको छ । समीक्षा शास्त्रद्वारा निर्धारण गरिएका औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको सीमाङ्कन

साहित्यका आख्यान, कविता, निबन्ध, जस्ता विधामा कलम चलाएका शर्माका यस शोध कार्यमा भने उनका कालखण्ड (२०५१), उन्माद (२०५१), देवघाट (२०५४), योगमाया (२०५४), जैन खाँण (२०६१), कथा कहरको (२०६३) उपन्यासहरूको मात्रै अध्ययन हुनेछ । अध्ययन गर्दा उपन्यासका विधा तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । साथै नेपाली उपन्यास परम्परामा शर्मा र उनको औपन्यासिक प्रवृत्ति समेतको अध्ययन गरिएको छ । महेश्वर शर्माको उपन्यासकारिताको अध्ययन भएको हुँदा प्रस्तुत शोधकार्यमा उनका अन्य विधाहरूको अध्ययन नहुनु प्रस्तुत शोधकार्यको सीमा हो ।

१.८ शोधकार्यको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यको संरचना संगठित एवं व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि निम्न परिच्छेदमा शोधलाई विभाजन गरिएको छ ।

१. परिच्छेद एक - शोध परिचय
२. परिच्छेद दुई - महेश्वर शर्माको जीवनी र व्यक्तित्व
३. परिच्छेद तीन - उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यासमा महेश्वर शर्माको प्रवृत्ति र स्थान
४. परिच्छेद चार - उपन्यास तत्त्वका आधारमा शर्माका उपन्यासहरूको विश्लेषण
५. परिच्छेद पाँच - उपसंहार तथा निष्कर्ष
सन्दर्भ सामग्री सूची

परिच्छेद-दुई

महेश्वर शर्माको जीवनी र व्यक्तित्व

२.१ महेश्वर शर्माको जीवनी

२.१.१ जन्म

नेपाली साहित्यको आख्यान विधा अन्तर्गत उपन्यास क्षेत्रमा कलम चलाउने महेश्वर शर्माको जन्म वि.सं. १९८८ माघ १२ गते स्याङ्जा जिल्लाको चिलाउनेबास गा.वि.स. वडा नं. ८ थुम गाउँमा भएको हो (शर्मा, २०६४: १) । यिनी पिता प्रेमनारायण शर्मा तथा यशोदा देवी शर्माका ६ सन्तान (४ छोरा र २ छोरी) मध्ये माहिला छोरा हुन् (अर्याल, २०५५: ५) ।

२.१.२ बाल्यकाल

महेश्वर शर्माको बाल्यकाल आफ्नै गाउँघरको घर गोठ आँगन पँधेरो उकालो ओरालो गर्दै बितेको थियो । पण्डित घरानामा जन्म भएकाले उनका पिताको भित्री इच्छा यिनलाई पनि राम्ररी पढाई लेखाई पण्डित बनाउनु रहेको थियो । शिक्षाको आरम्भक अवस्थालाई हेर्दा शर्माले दशै वर्षको उमेरमा पिता प्रेमनारायण शर्माको रेखदेखमा चण्डी, रुद्री, वेद, कौमुदी आदि संस्कृत विषय पढ्न थालेका थिए (अर्याल, २०५५: ५) । यसपछि पिताको सल्लाह अनुरूप शर्मालाई बनारस लगी चन्द्रकला देवी (शर्माकी काहिली आमा) को संरक्षकत्वमा बसाली अध्ययन गर्न लगाइयो । केही समय शर्माका बाल्य जीवनका दिनहरू उमङ्गका साथ बिते पनि बाबुको मृत्युपश्चात् आर्थिक कठिनाइको डरलाग्दो स्थिति शर्माले सामना गर्नु परेको देखिन्छ ।

बाबुको मृत्युले पीडित भएका शर्माको बाल्यावस्था नीरस, उजाड र सन्त्रासमय हुनुका साथै उनको कलिलो बाल मस्तिष्कमा विद्रोहात्मक भावना सल्बलाउन थालेको थियो । तत्कालीन बालविवाह परम्परा अनुरूप उनको पनि बाल्यकायल मै विवाह भएको थियो (अर्याल, २०५५: ६) ।

२.१.३ शिक्षादीक्षा

महेश्वर शर्माले प्रारम्भिक अध्ययन आफ्नै घरमा आफ्ना पितासँग सुरु गरेका थिए । प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त गरिसकेपछि माध्यमिक तथा उच्च शिक्षा हासिल गर्नका लागि वि.सं. १९९८ मा उनी बनारस गएका थिए । उनले त्यहाँ अनेक प्रकारका बज्रपात सहनुका साथै दुःख पाएका थिए (अर्याल, २०५५: ७) । बनारस पुगेको केही समयपछि नै उनले आफ्ना पिता र आफ्नी पत्नीलाई गुमाए भने केही समयपछि भाई हरिप्रसाद शर्मालाई पनि गुमाएका थिए । शर्मा बाइस वर्षको उमेरमा वि.सं. २०१० मा मध्यमा र शास्त्रीसम्मको अध्ययन पुरा गरी फर्केका थिए (अर्याल, २०५५: ६) । यसरी शर्माको शिक्षादीक्षाको मूल थलो बनारस हो भने त्यहीँबाट उनले आफ्नो औपचारिक शिक्षा पुरा गरेका थिए ।

२.१.४ वैवाहिक जीवन

महेश्वर शर्माको पारिवारिक परम्परा अनुसार बाल्यकालमै मटिखान माझगाउँकै ईश्वरी प्रसादकी जेठी छोरीसँग विवाह भएको थियो । प्रथम श्रीमतीको असामयिक निधनपछि स्याङ्जा फापरथुम निवासी पं. आनन्दमणिकी छोरी राधा कुमारीसित दोस्रो विवाह भएको थियो । वर्तमान समयसम्म शर्मा उनीसँग नै आफ्नो जीवन बिताउँदै आएका छन् । शर्माका हालसम्म छोरी शारदा शर्मा (वि.सं. २०१५) र छोरा राजीव शर्मा (२०१७) तथा सञ्जीव शर्मा (२०१९) गरी तीन सन्तान रहेका छन् । यसरी शर्मा तीन सन्तानका अभिभावकका रूपमा रहेका देखिन्छन् (शर्मा, २०६४: १२६) ।

२.१.५ जीवनका विविध मोड

२.१.५.१ राजनीतिक जीवन

महेश्वर शर्माको राजनीतिक जीवन वि.सं. २००७ पूर्व नै सुरु हुन्छ । वि.सं. २०१२ सालमा नेपाल प्रजापरिषद्मा काम गर्न थालेका शर्मा स्याङ्जा जिल्लाको सभापति, केन्द्रीय सदस्य र महामन्त्रीसम्म बन्न पुगेका देखिन्छन् । उनी कम उमेरमै

पार्टीसँग नजिक रहेको उल्लेख गरे पनि प्रजातन्त्रवादी भनेर काङ्ग्रेस मात्रै र प्रगतिशील भनेर कम्युनिष्ट मात्रै सम्झनेसित विमति राख्दै केही समय राजनीतिक जीवन व्यतित गरे (शर्मा, २०६४: १०७-१०८) ।

२.१.५.२ जागिरे जीवन

महेश्वर शर्माले वि.सं. २०१० श्रावण १ गतेदेखि स्याङ्जा सदरमुकामस्थित त्रिभुवन प्रा.वि. (हाल उच्च मा.वि.) मा प्रधानाध्यापकको रूपमा काम गरी जागिरे जीवन सुरू गरेका थिए । त्यसपछि शर्मा वि.सं. २०३१ सालमा लोकसेवा आयोगको परीक्षा उत्तीर्ण गरी सरकारी सेवा (राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणी) मा प्रवेश गरे । उनले २०३१ असारदेखि सिन्धुपाल्चोक, सिराहा, भोजपुर, सप्तरी, रूपन्देही, जनकपुर, मोरङ र चितवनको प्र.जि.अ. र कोशी र मेची अञ्चलको अञ्चलाधीश भएर सत्र वर्षसम्म सरकारी जागिरे जीवन बिताएका थिए (शर्मा २०६४: ११०) ।

२.१.५.३ पारिवारिक आर्थिक स्थिति

पहाडी प्रदेशमा अवस्थित स्याङ्जा जिल्लाको सामान्य किसान परिवारमा जन्मिएका शर्माको घरको आर्थिक परिस्थिति सामान्य देखिन्छ । तीन विषयमा स्नातकोत्तर गरेका शर्माले आफ्नो अध्ययनलाई निजी आर्जनबाट नै अघि बढाएका थिए । उनका पिताको अवसानपछि आर्थिक अवस्था कमजोर भयो र कहिले छात्रवृत्ति र कहिले शिक्षण पेसा अपनाएर दुःखपूर्ण वातावरणमा अध्ययन पुरा गरेका थिए । पछि सरकारी सेवामा प्रवेश गरेपछि आर्थिक स्थिति सुधार भएको देखिन्छ । हाल शर्माले सेवा निवृत्त कर्मचारीका हैसियतले पेन्सन प्राप्त गर्ने गरेका छन् । आफ्नो पैतृक सम्पत्ति बेचबिखन गरी काठमाडौं महाराजगन्ज नजिकै चुनदेवीमा घर निर्माण गरेका छन् । पुस्तक लेखन प्रकाशनमा नै अधिकांश समय बिताउने र सामाजिक कार्यमा प्रवृत्त शर्माको आर्थिक जीवन अस्तव्यस्त नै रहेको छ (अर्याल, २०५५: ९) ।

२.१.५.४ सम्मान तथा पुरस्कार

महेश्वर शर्मा बाइस वर्षकै उमेरदेखि सार्वजनिक रूपमा जनसेवामा अग्रसर हुँदै आएका छन । सामाजिक सेवाका साथै साहित्यका अधिकांश विधामा अमूल्य योगदान पुऱ्याउँदै आएका शर्मा पद्यभन्दा गद्य विधाका एक दीर्घ साधकका रूपमा देखा पर्दछन् । यही उनको दीर्घ सेवा र साधनाको कदरस्वरूप उनले निम्न पुरस्कार तथा सम्मानहरू प्राप्त गर्न सफल भएका छन् -

१. सुप्रबल गोरखा दक्षिणबाहु (२०२५)
२. शुभराज्याभिषेक पदक (२०३१)
३. भूकम्प पीडितोद्धार पदक (२०४६)
४. जनपद सेवा पदक
५. गद्दी आरोहण रजत महोत्सव पदक २०२८-२०५३ (२०५४)
६. कालीगण्डकी साहित्य कला पुरस्कार (२०५४)
७. बालनरसिंह सुवर्णकुमारी अधिकारी गुठीको साहित्य पुरस्कार (२०५६)
८. श्री ५ वीरेन्द्र ऐश्वर्य सेवा पदक (२०५८) (शर्मा २०६४: १२२-१२५)

२.२ महेश्वर शर्माको व्यक्तित्व

२.२.१ साहित्यिक व्यक्तित्व

२.२.१.१ सिर्जनशीलताको प्रेरणा स्रोत र प्रभाव

महेश्वर शर्माका घर परिवारमा साहित्यतर्फ उन्मुख व्यक्ति कोही नभए तापनि लेखनतर्फ घच्च्याउनुमा उनले आफ्नै घर परिवार र वरिपरिको वातावरणलाई बढी जम्मेवार ठानेका छन् (अर्याल, २०५५: १५) । सानै उमेरदेखि गरिब निमुखाहरूको शोषण, दमन र अत्याचार तथा नारीहरूको वेदना र पीडा नजिकैबाट अनुभव गरेकाले शर्माका रचनामा स्वतः यिनै वरपरका घटना र परिवेशहरू प्रकट हुन जान्छन् । जीवनका निराश लाग्दा क्षण र उराठ लाग्दा यथार्थप्रतिको नकारात्मक

प्रतिक्रिया अनि आफ्न पिताले मनोहर लयमा पढेका महाभारत र रामायणका श्लोकले आफ्ना संवेदनाका कलिला तारमा झड्कार उत्पन्न गरेकाले नै महेश्वर शर्मालाई लेखनतर्फ उन्मुख गराएको देखिन्छ ।

आफ्नो अध्ययनका क्रममा महेश्वर शर्माले नेपाली एवं विदेशी साहित्यकारहरूका रचनाहरूको अध्ययन गरेका थिए । त्यस कुराले पनि उनको लेखनमा प्रभाव पारेको देखिन्छ । शर्माले स्वदेशी तथा विदेशी साहित्यकारहरूका कृतिहरूको अध्ययन गरे तापनि उनी कुनै वाद वा प्रणाली अपनाएर लेख्ने गर्दैनन् ।

शर्मालाई आफ्नै समाज वरिपरिको वातावरणले पनि प्रेरणा प्रदान गरेको देखिन्छ । उनका कृतिमा सामाजिक जन जीवनमा कुलीनहरूको सामन्ती संस्कारले उब्जाएका वर्गीय भेदभाव विकृति र आफ्नै वन पाखा र उकाली ओरालीमा स्वयंले देखे भोगेका मानवद्रोही प्रवृत्तिहरू पाईन्छ (अर्याल, २०५५: १५) । यसरी हेर्दा शर्माले पारिवारिक पृष्ठभूमि गुरुजन स्वदेशी एवम् विदेशी साहित्यकार तथा सामाजिक परिवेशबाट लेखनको प्रेरणा पाएको देखिन्छ । शर्माका कृतिहरूमा प्रवेश गर्दा उनका निम्न लिखित प्रकृतिका व्यक्तित्वहरू देखा पर्दछन् ।

(क) निबन्धकार व्यक्तित्व

महेश्वर शर्माले वि.सं. २००६ सालमा बनारसबाट 'युगवाणी' मा औठी निबन्ध प्रकाशित गराइ सार्वजनिक रूपमा नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन् । उनका प्रशस्त मात्रामा निबन्धात्मक लेखहरू विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूमा छरिएर रहेका छन् । साथै उनका निबन्धहरू तर. . . तापनि . . . (२०५१), अस्तित्वको खोजीमा (२०५३) र वरं न राज्यम् न कुराज्यराज्यम् (२०५३) सङ्ग्रहित छन् ।

(ख) संस्मरण - इतिवृत्तकार व्यक्तित्व

महेश्वर शर्माले रन्थमोल (२०५०) जागिरे जीवनको इतिवृत्त प्रकाशित गराएका छन् । त्यसैगरी कुरा र कुरा (२०६४) को पनि प्रकाशन गरी आफ्ना जीवनमा घटेका संस्मरणलाई लिपिबद्ध गराएका छन् ।

(ग) उपन्यासकार व्यक्तित्व

शर्माको उपन्यासकार व्यक्तित्व महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्व मानिन्छ। उनका कालखण्ड (२०५१), उन्माद (२०५१), देवघाट (२०५४), योगमाया (२०५४), जैन खाँण (२०६१) र कथा कहरको (२०६३) उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन्। शर्माका यी उपन्यासहरू मौलिक हुनुका साथै नीति चेतनामूलक र परम्परागत रूढीमय मान्यताका विरोध गर्ने खालका छन्। शर्माका यी उपन्यासहरूले उनलाई यथार्थवादी उपन्यासकारका रूपमा प्रतिष्ठित गराएका छन् (अर्याल, २०५५: २०)। लेखनका दृष्टिले उपन्यास विधामा शर्माको कलम सबैभन्दा उर्बर रहेको छ।

(घ) कथाकार व्यक्तित्व

महेश्वर शर्माले मौलिक विषयमा कथाहरू पनि लेखेका छन्। उनका १७ वटा कथाहरूको संगालोको रूपमा बसीबियाँलो (२०५३) प्रकाशित छ। नैतिक तथा आध्यात्मिक चेतनाले भरिपूर्ण कथाहरू आधुनिकताको नजिक रहेका मानिन्छन् (अर्याल, २०५५: २१)। एउटै कथा सङ्ग्रहमा उनले सामाजिक र नैतिक पक्षलाई विविधताका साथ प्रस्तुत गरेका छन्।

(ङ) सम्पादक व्यक्तित्व

महेश्वर शर्मा एक समाजसेवी व्यक्तित्व हुनुका साथै साहित्यकार पनि हुन्। आफू बस्दै गरेको समाजको उन्नतिलाई अग्रदिशा दिनका लागि उनले समय-समयमा पत्रिकाहरूको सम्पादन पनि गरेका छन्। उनले पन्चसमाज (२०१९) 'गण्डकी', 'साहित्यधारा अभियान' (२०२५), 'पन्चध्वनि', 'स्याङ्जा रेडक्रसका पच्चीस वर्ष', 'स्याङ्जाको साहित्यिक चिनारी' आदि पत्र पत्रिकाको सम्पादन गरेका छन् (अर्याल, २०५५: २१)।

(च) समीक्षक व्यक्तित्व

महेश्वर शर्मा एक विशिष्ट समीक्षण चेत भएका व्यक्तिका रूपमा देखा परेका छन्। आफ्ना जीवनका घटनाहरूलाई समीक्षण गर्दै पुस्तकाकार कृतिहरू तयार पारेका

छन् । उनले साहित्यिक कृतिहरूको पनि समीक्षण गरेका छन् । उनले मोदनाथ प्रश्रितको मानव महाकाव्यको समीक्षा (साहित्यधारा, वर्ष २, अङ्क ५), 'पल्ला घरकी सानी' कविता सङ्ग्रहको समीक्षा (युगभाषा २०२५ जेष्ठ ३ गते) र 'बित्तै गएका दिनहरू' कविता सङ्ग्रहको पनि समीक्षा गरेका छन् (अर्याल २०५५: २३) उनको समीक्षा प्रमुख पेसा नभए पनि सत्य तथ्यलाई यथार्थ रूपमा सहजतापूर्वक व्यक्त गर्ने उनको बानी रहेको छ ।

(छ) इतिहासकार व्यक्तित्व

महेश्वर शर्माको इतिहासकार व्यक्तित्वलाई साहित्येतर व्यक्तित्वका रूपमा लिन सकिन्छ । उनले स्याङ्जाका चौबिसे राज्य (२०५६) प्रकाशित गराई इतिहास लेखकका रूपमा आफूलाई उभ्याएका छन् । उनको यस कृतिमा स्याङ्जाका चौबिसे राज्यका बारेमा ऐतिहासिक तथा सामाजिक अध्ययन गरिएको छ (शर्मा, २०६४) । महेश्वर शर्माको जीवन सामान्यबाट विशिष्टतिर उन्मुख भएको देखिन्छ । सामान्य परिवारबाट माथि उठेर उच्च वर्गमा उनी दरिन पुगेका छन् । आफ्नो ज्ञान र अनुभवलाई चौतर्फी दिशामा अघि बढाएर आफूलाई प्रशासक समाजसेवी शिक्षक, लेखक, पत्रकार आदि व्यक्तित्वमा उभ्याउन सफल भएका छन् । नेपाली समाज र इतिहासका बारेमा विशेष जिज्ञासु भएका कारण उनले बेला-बेलामा इतिहास धर्म संस्कृतिका बारेमा अनेक टिका टिप्पणी गरेका छन् । समाजमा आफूलाई एउटा पथ प्रदर्शकका रूपमा उभ्याउन उनी सफल भएका छन् ।

२.३ निष्कर्ष

महेश्वर शर्माको जन्म मध्यम वर्गीय परिवारमा भएको हो । शर्माले आफ्नो वर्ण धर्मानुसार शिक्षाको अवसर समयमै प्राप्त गरे जसका कारण उनी समयमै जागिरे पनि भए । विभिन्न सामाजिक कार्यमा संलग्न शर्माले बेला-बखतमा पुरस्कार तथा सम्मानहरू पनि प्राप्त गरे । शर्माले भाषा साहित्यका निबन्ध, संस्मरण, उपन्यास, कथा, इतिहास जस्ता पक्षमा कलम चलाउँदै समालोचनात्मक दृष्टिकोण पनि प्रस्तुत गरेका छन् ।

परिच्छेद - तीन

उपन्यास सिद्धान्त र उपन्यास विश्लेषणका आधारहरू

विषय प्रवेश

महेश्वर शर्मा यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । उनले लेखनयात्राको ६ दशक लामो अवधिमा ६ वटा उपन्यासहरू प्रकाशित गराएका छन् । यस परिच्छेदमा उनका उपन्यासहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । त्यसका लागि उपन्यासको सामान्य परिचय पनि दिइएको छ ।

३.१ उपन्यास सिद्धान्त

३.१.१ उपन्यासको परिभाषा

उपन्यास शब्द 'उप र नि उपसर्ग अस धातु र घञ् प्रत्ययको संयोगबाट बनेको हो (उप + नि + अस् घञ्) उप भनेको नजिक र न्यास भनेको राख्नु हो । यसरी कुनै वस्तुलाई कसैको नजिक राख्नु नै उपन्यासको अर्थ हुन आउँछ (थापा, २०४७: १२०) उपन्यास शब्द संस्कृतबाट ल्याएका तत्सम शब्द हो र अङ्ग्रेजीमा नोबेल शब्दका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अङ्ग्रेजीमा प्रयुक्त नोबेल (Novel) लाई नेपालीमा उपन्यास शब्दले चिनिन्छ । नेपालीमा उपन्यासका विभिन्न प्रयोगपरक अर्थहरू पाइन्छन् । कोशकार हर्षनाथ शर्माले धेरै अध्याय वा विभिन्न घटना सहितको लामो कथालाई बुझाउँछ भनेका छन् (शर्मा, २०३८: ७८) । नेपाली बृहत् शब्दकोशमा धेरै अध्याय र खण्डहरूमा लेखिने लामो साहित्यिक कथा उपन्यास हो भन्ने अर्थ दिइएको छ (त्रिपाठी र अन्य, २०५५: १५२) । यसरी अङ्ग्रेजी भाषाको नोबेल रूपान्तरणको रूपमा नेपालीमा प्रयुक्त उपन्यास शब्दले आख्यानात्मक साहित्यिक गद्यविधालाई बुझाउँछ ।

आदि, मध्य र अन्त्यको क्रम मिलेको जीवन र जगतका यथार्थ चित्र सहित तिनका बारेमा व्याख्या गरिएको आख्यानात्मक कृति नै उपन्यास हो । उपन्यासलाई

परिभाषाको दृष्टिले निश्चित सीमामा बाँध्न सकिँदैन तर पनि उपन्यासको सम्बन्धमा दिइएका केही परिभाषाको उल्लेख गरिन्छ, जसबाट उपन्यासको स्वरूपमा प्रकाश पार्न सजिलो हुन्छ । आजसम्म प्रकाशित उपन्यासका आधारमा पाश्चात्य र पूर्वीय जगत्मा उपन्यासको परिभाषा यसरी दिने कोसिस गरिएको पाईन्छ ।

न्यू इङ्गलिस डिक्सनरीका अनुसार 'बृहत् आकार भएको गद्याख्यान अथवा वृत्तान्त जस अन्तर्गत वास्तविक जीवनको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र, चरित्र र कार्यको कथानकका आधारमा चित्रण गरिएको हुन्छ (सुवेदी, २०६४: ११) ।

क्याम्ब्रिज इन्साइक्लोपेडियाका अनुसार 'उपन्यास साहित्यको अठारौं शताब्दी पछिको गद्यात्मक आख्यानलाई बुझाउने अभिधात्मक शब्द हो । यसमा मानव जीवनको व्यापक पक्ष समेटिएको हुन्छ । उदाहरणका लागि 'रविन्सन क्रुसो', 'टायजोन्स' जस्ता बृहत् उपन्यास र चार्ल्स डिकेन्स वाल्जाक, जोला दस्तोएभ्स्की जस्ता स्रष्टाका आख्यान रचना सफल उपन्यास हुन् (सुवेदी, २०६४: ११) ।

एम.एच. एब्राहमले 'ए ग्लोसरी अफ लिटरेरी टर्म्समा' उपन्यासको परिभाषा यसप्रकार गरेका छन् । विस्तारित गद्याख्यानको साभ्ना विशेषता भएका सबै खाले कृतिहरूलाई उपन्यास भनिन्छ (बराल, २०५८: ७) । इ. एम. फोसटरले 'आस्पेक्ट्स अफ दि नोभेलमा' उपन्यासलाई हालको जटिल एवं सङ्कटग्रस्त सामाजिक, धार्मिक राजनीतिक, आर्थिक आदि संस्कारद्वारा पीडित मानवजातिको एउटा प्रतिनिधित्वमूलक अभिव्यक्तिका रूपमा चिनाएका छन् (बराल, २०५८: ७) ।

हिन्दी साहित्य कोशमा प्रेमचन्द्रले उपन्यासको परिभाषा यस प्रकार गरेका छन् "म उपन्यासलाई मानव जीवनको चित्र मान्दछु" । मानव चरित्रमाथि प्रकाश पार्नु र जीवनको रहस्यलाई उद्घाटन गरिदिनु उपन्यासको मूल काम हो (सुवेदी, २०६४: ११) ।

कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानका अनुसार "उपन्यास जीवन र जगत्प्रति एक विहङ्गम दृष्टि हो जसलाई बुझ्ने केलाउने र चित्रण गर्ने प्रयत्न अत्यन्त यथार्थिक हुन्छ । यथार्थ

तथ्यको उद्घाटन मात्र नभएको यो एक सम्पूर्ण जीवित मनुष्यको संसार हो (प्रधान, २०५१: १) ।

इन्द्रबहादुर राईले “उपन्यास यथार्थमा भावनाको भाषा र जीवनको उद्गार हो । साँचो उपन्यास जीवनको छाया नै हुन्छ । साँचो उपन्यास नै जीवनको मार्गदर्शक बन्दछ (राई, २०५२: ४०) भनी परिभाषा दिएका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदीका अनुसार ‘पूर्वापर तारतम्यमा सुसम्बद्ध गरेर लेखिएका आख्यानमात्मक रचनालाई उपन्यास भनिएको छ (सुवेदी, २०६४: ११) ।

उपर्युक्त परिभाषाका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने उपन्यास भनेको निश्चित आकार भएको जीवन र जगत प्रतिको विस्तृत अभिव्यक्ति हो जसमा एउटा सिङ्गो संसार अटाएको हुन्छ । उपन्यासलाई जीवनको रस उत्पन्न गर्ने वस्तुका रूपमा लिने गरिन्छ । जीवनको यथार्थ चित्रणका प्रस्तुतिहरू जीवनका क्रियाकलापहरूलाई प्रतिपादन गरिएको हुन्छ । वस्तु र घटनाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । पात्रहरूको यथार्थ जीवन पनि प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । वस्तुलाई शिल्पले र शिल्पलाई शैलीले संयोजन गरिएको हुन्छ । सामाजिक जीवनमा प्राप्त परम्परा, साँस्कृतिक पक्षहरू, चिन्तन र मान्यताका मापदण्डहरू उपन्यासमा समीकरण गरिएको हुन्छ ।

३.१.२ उपन्यासका तत्त्वहरू/उपकरणहरू

उपन्यास मानव जीवनको विस्तृत पक्ष र सम्बद्ध परिवेशको प्रस्तुति भएको गद्यात्मक साहित्यिक विधा हो । यसले जीवनको प्रस्तुति गर्ने हुनाले यसमा स्वरूपगत विविधता देखापर्दछ । उपन्यासको स्वरूपमा समानता स्थापित गर्ने पक्ष नै उपन्यासका तत्त्वहरू हुन् । आधुनिक युगमा यिनलाई तत्त्व नभनेर उपकरण भन्ने गरिन्छ । उपकरणले संरचनागत सौन्दर्य र संज्ञानात्मकता प्रस्तुत गर्दछन् । उपन्यास विधामा समालोचना गर्ने समालोचकहरूले निर्धारण गरेका तत्त्व वा उपकरणमा एकरूपता पाइँदैन । तैपनि उपन्यासमा उद्घाटन हुने लामो जीवन, परिवेश र दर्शनलाई आधार मानेर हेर्दा अधिकांश समालोचकहरू बीच सहमति कायम हुन सक्ने आधारहरू पनि

खडा भएका छन् । परम्परागत रूपमा उपन्यासका (१) कथानक (२) चरित्र (३) संवाद (४) देशकाल वातावरण (५) भाषाशैली (६) उद्देश्यलाई तत्त्व मानिएका छन् । आधुनिक युगमा भने समालोचकहरूले दृष्टिविन्दु, बिम्ब-प्रतीक, गति र लय, आदिलाई पनि तत्त्वका रूपमा चर्चा गरेका छन् ।

माथि उल्लेख गरिएका विद्वान्हरूको तत्त्व निर्धारणलाई हेर्दा फरक-फरक तत्त्वहरू रहेको देखापर्दछ तर ती तत्त्वहरू मध्ये केही भिन्न छन् भने केही एउटै तत्त्वमा उपतत्त्वका रूपमा देखा पर्दछन् । ती सबै तत्त्वलाई समायोजन गरेर हेर्दा उपन्यासका निम्न तत्त्वहरू स्थापित हुन पुग्दछन् :

- (१) कथानक
- (२) चरित्र
- (३) परिवेश
- (४) उद्देश्य
- (५) भाषाशैली
- (६) दृष्टिविन्दु

३.१.२.१ कथानक

कथानक भनेको उपन्यासमा घटने घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा हो । कथानक उपन्यासको कथावस्तुका रूपमा आउने प्रमुख विषय हो । यसको निर्माण जीवनले आत्मसात् गरिरहेका वस्तु र घटनाहरूलाई जोरजाम गर्ने प्रक्रियाबाट हुन्छ । इतिहास र समाजका संस्कृति, कला र विज्ञानले मान्छेका अन्त संरचना र बाह्य प्रकृतिका पक्षहरूलाई आवश्यकता अनुसार अथवा उपन्यासको उद्देश्य अनुसार प्रस्तुत गर्ने क्रियाबाट उपन्यासको कथानक निर्माण हुन्छ (सुवेदी, २०६४: ११) । कथानकमा चरित्र, विचार, बुद्धि कल्पना जस्ता कुराहरू समाविष्ट हुन्छन् । कथानकले नै उपन्यासको मूल ढाँचा निर्माण गर्ने प्राथमिक तत्त्वको काम गर्दछ (बराल र एटम्, २०५८: २३) । उपन्यास कथावस्तुको प्रस्तुतिका क्रममा देखापर्ने घटनाहरूको व्यवस्थित र योजनाबद्ध प्रस्तुति हो । जुन कार्यकारण सम्बन्धद्वारा कसिएको र व्यवस्थित गरिएको हुन्छ ।

कथानकले उपन्यासलाई सबल र मूर्त तुल्याउँछ । कथानक विना उपन्यासको चर्चा चले पनि क्षीण रूपमा भए पनि कथानकको उपस्थिति भएको पाईन्छ ।

कथानक उपन्यासको आधार वस्तु हो जसको निर्माण सामान्य वा जटिल घटनाहरूको संयोजनबाट हुन्छ । कथानकका माध्यमबाट उपन्यासकारले आफूले व्यक्त गर्न खोजेको जीवनदर्शन प्रस्तुत गरेको हुन्छ । यथार्थमा कथानक कथानकका सन्दर्भमा आउने आकस्मिक घटनाहरूको अनुक्रमात्मक व्यवस्थापन हो । कथानकको मुख्य सम्बन्ध चरित्र र उद्देश्यसित रहेको हुन्छ (बराल २०५६: २८) । त्यसैले कथानक उपन्यासको आवश्यक तत्त्वमध्ये एक र महत्त्वपूर्ण तत्त्व मान्न सकिन्छ ।

३.१.२.२ चरित्र

चरित्र उपन्यासका तत्त्वहरूमध्ये महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यसलाई पात्र पनि भन्ने गरिन्छ । घटना वा वस्तु रचनाको आधार नै उपन्यासका चरित्र हुन्छन् । उपन्यासभित्र कुनै विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानव वा मानवेतर प्राणीलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ (बराल र एटम २०५८: ३०) । मानव जीवनको व्यापक र भव्यचित्र उतार्ने तत्त्व नै चरित्र हो । उपन्यासमा चरित्रहरू कथाक तथा उद्देश्यसित जोडिएका महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् ।

कथावस्तुसित सम्बद्ध विविध कथानक तथा वस्तुहरूलाई गति दिने माध्यम चरित्र हो । कृतिमा प्रत्येक चरित्रको रूप र विम्ब फरक किसिमले निर्धारण गरिने भएकाले सामान्यतः चरित्रले फरक विचारलाई सम्प्रेषण गर्ने एक वर्गको कार्य गर्दछ । इतिहास समाज, प्रान्त र देशान्तर, प्रवृत्ति र पुस्ता, जाति र सभ्यता परिस्थिति अनुसार चरित्रकै माध्यमबाट प्रकट हुने गर्दछ । उपन्यासमा चरित्रको माध्यमबाट उपन्यासकारले भन्न चाहेको कुरा र उसको जीवनदर्शन बुझ्न सकिन्छ ।

पहिलेका उपन्यासमा कथानकको प्रधानता पाईन्थ्यो भने आधुनिक उपन्यासमा चरित्रको मुख्यता पाईन्छ । उपन्यासमा हाल आएर मानवीय पात्रलाई छोडेर मानवेतर, अतिमानवेतर पात्रहरूको प्रयोग ज्यादा पाईन्छ । उपन्यासमा प्रमुख, सहायक र गौण

गरी तीन प्रकारका चरित्र पाईन्छन् । त्यसैगरी उपन्यासमा विभिन्न प्रकारका चरित्रहरू फेला पर्दछन् । वर्तमान समयमा उपन्यासमा चरित्रको प्रधानता नै रहेको देखिन्छ । हालमा चरित्र प्रधान उपन्यास प्रकाशनमा आईराखेको देखिन्छ ।

३.१.२.३ परिवेश

उपन्यासमा चरित्रले क्रियाकलाप गर्ने वा घटनाहरू घट्ने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई परिवेश भनिन्छ । कुनै काम हुनका लागि उपयुक्त मानिएको स्थल उपन्यासको कार्यपीठिका हो । त्यही कार्यपीठिका नै उपन्यासको परिवेश हो (सुवेदी, २०६४: २५) । यसलाई पर्यावरण, वातावरण, परिवृत्त र परिधिजस्ता शब्दहरूले समेत चिनाईन्छ । परिवेश उपन्यास संरचनाको क्रममा पात्र र कथानकका लागि सिर्जना गरिएको आधारभूमि वा वातावरण हो । कुनै पनि कार्य शून्यमा सम्पन्न हुन सक्दैन । उपन्यासको जीवनदर्शन अनुसार नै परिवेशको सिर्जना पनि हुने गर्दछ । सामाजिक उपन्यासमा सामाजिक परिवेश पाईन्छ, भने काल्पनिक उपन्यासमा काल्पनिक परिवेश पाईन्छ । त्यसैगरी अन्य प्रकारको उपन्यासमा अनेक प्रकारका परिवेशहरू पाईन्छन् ।

३.१.२.४ उद्देश्य

जीवनको कुनै न कुनै एउटा उद्देश्य हुन्छ । साहित्यमा यही जीवनको अभिव्यक्ति हुन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा हेर्दा जीवन र साहित्यलाई अलग गर्न सकिँदैन । त्यसैले उपन्यासको कुनै न कुनै अर्थ र आशय हुन्छ भन्न सकिन्छ । यही अर्थ वा आशय नै उपन्यास लेखनको उद्देश्य हुन्छ (थापा, २०५०: १५३) ।

उपन्यासकारले उपन्यासमा कथानक, चरित्र र भाषाका माध्यमबाट विचारको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको हुन्छ । त्यसलाई सारतत्त्व भनिन्छ । उपन्यासमा के छ र उपन्यासले समग्रमा के भन्न चाहन्छ, त्यसको निचोड नै उद्देश्य हो (बराल, २०५६: ३७) ।

उपन्यास खास गरी सामाजिक समस्या र वैयक्तिक जीवनका विभिन्न पक्षको विस्तृत अध्ययन हुनाले त्यसमा चित्रित जीवन र समस्याहरू यथातथ्य वर्णन मात्र

नभएर तिनीहरूको जीवनप्रति नै उपन्यासकारले कुनै विशिष्ट दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरिरहेका हुन्छन् । विषयलाई गहनता र विस्तृति दिएर कुनै सामाजिक समस्या वा सैद्धान्तिक सत्यको प्रतिपादन अर्थात् जीवन दर्शनकै रूपमा मूल्याङ्कित गर्ने हुनाले यसको महत्त्वलाई उपन्यासमा स्वीकार गरिन्छ (प्रधान, २०४०: ११) । त्यसैले उद्देश्यलाई उपन्यासको प्राप्ति भनिन्छ । स्रष्टाले आफ्ना विचार मानव समाजका निम्ति रचनात्मक मार्गदर्शनका रूपमा प्रस्तुत गर्दछन् । उपन्यासका समष्टि निष्कर्षमा हात लागि हुने दिशानिर्देश नै विचार पक्ष हो । तर यसको अभावमा उपन्यास नै अर्थहीन बन्दछ (सुवेदी, २०६४: २६) । लेखकले उपन्यासमा दिन खोजेको भाव, विचार दर्शन नै उद्देश्य हो । उद्देश्य उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्वका रूपमा रहन्छ ।

३.१.२.५ भाषाशैली

कुनै पनि भाव वा विचार अभिव्यक्त गर्ने माध्यम भाषा हो । भाषालाई अभिव्यक्त गर्ने ढङ्ग र तरिका शैली हो । जसरी मानिसको आफ्नो-आफ्नो रुचि हुन्छ, त्यसरी नै आफ्नो मनोभावना व्यक्त गर्ने व्यक्तिको आ-आफ्नो ढङ्ग वा विधि हुन्छ । भाषाको माध्यमद्वारा विभिन्न भाव या विचार अभिव्यक्त गर्ने विभिन्न ढङ्ग र विधि नै शैली हो । त्यसैले भाषा उपन्यासको आवरण हो भने शैली आवरणको प्रकार हो भन्न सकिन्छ (थापा, २०४७: १४२) । उपन्यासमा भाषा अनिवार्य तत्वका रूपमा रहन्छ नै तर पनि त्यसको प्रयोग गरिएको छ भने त्यो महत्त्वपूर्ण हुन्छ । उपन्यासले यथार्थलाई वरण गर्ने भएकाले यसमा गद्य भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । आवश्यकता अनुरूप उपन्यासमा औपचारिक, अनौपचारिक र कथ्य भाषाको प्रयोग गरिन्छ । मानिसको व्यक्तित्व अनुसार शैलीको निर्माण हुने हुँदा उपन्यासमा पनि वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, आत्मकथात्मक, आलोचनात्मक, चेतनप्रवाह, डायरी पद्धति शैली आदिको प्रयोग भएको पाईन्छ । शैलीगत अनियमिततामा औपन्यासिक रूपात्मकताको कल्पना गर्न सकिँदैन (प्रधान, २०४०: ९) । यसरी समग्र रूपमा हेर्दा भाषाशैली उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्वका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

३.१.२.६ दृष्टिविन्दु

उपन्यासमा कथानकले कथावाचनका लागि उभिन वा वस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिविन्दु हो (बराल र एटम, २०५८: ३९) । उपन्यासभित्र उपन्यासकारले पात्रका माध्यमबाट सोभै आफ्नै उपस्थितिमा कथा भनिरहेको हुन्छ । यसरी कथा भन्नलाई उपन्यासकारले रोजेको समाख्याताको स्थान नै दृष्टिविन्दु हो । दृष्टिविन्दुका माध्यमले उपन्यासकार र पाठक वर्ग बीचको सम्बन्ध जोडिन्छ । दृष्टिविन्दु त्यो स्थान स्थिति वा सीमा हो जसको माध्यमबाट उपन्यासकारले आफ्नो धारणा वा विचार पाठक समक्ष पुऱ्याउँछ (श्रेष्ठ, २०६०: ११) । वास्तवमा दृष्टिविन्दु कसरी कथाभन्दा प्रभावशाली हुन्छ भन्ने प्रविधिगत परिपाटी हो । दृष्टिविन्दु दुई प्रकारका हुन्छन्; 'आन्तरिक वा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु र बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु । प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा कथावचक आफैँ पात्रका रूपमा रहन्छ, र आफ्ना निजी तवरले भन्ने गर्दछ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा कथावचक सर्वज्ञ हुन्छ र उसले आफ्ना पात्र र घटनाका बारेमा कुराहरू गर्दछ ।

उपन्यासका आधारभूत तत्त्वहरू यिनै मानिएका भए पनि केही विद्वान्हरूले बिम्ब, प्रतीक, गति र लय, संवाद, आदिलाई पनि उपन्यासका तत्त्व मानेका छन् । प्रतीकले अमूर्त वस्तुलाई बुझाउन मूर्त वस्तुको प्रयोग गरेर भावमा मिठास उत्पन्न गर्दछ । त्यसैगरी बिम्बले पनि अदृश्य वस्तुलाई दृश्य रूप प्रदान गरी उपन्यासमा मिठास थप्दछ । यसैले यी दुवै भाषा शैली अन्तर्गत नै समाहित हुन सक्दछन् । संवादलाई पनि भाषाशैलीमै अन्तर्भूत गर्न सकिने अवस्था रहन्छ । उपन्यासमा गति भनेको कथानकको विकास रहेको वर्ग हो । उपन्यासकारले आफ्नो कलाको क्षमता अनुसार उपन्यासमा कथा, उपकथा, मिथक तथा चरित्रको आयोजना गरेर कथानकको गतिमा तीव्रता र सुस्तता आउँछ । यही गतिको माध्यमबाट नै द्वन्द्वको अवस्था पत्ता लगाउन सकिन्छ ।

उपन्यासकै गतिको उतार चढावबाट लयको सिर्जना हुन्छ । यिनै भाषिक एकाइका माध्यमले उपन्यासमा लयात्मकता र मिठासताको अनुभूति हुन्छ । साथै उपन्यासको सौन्दर्यमा अभिवृद्धि हुन्छ ।

३.२ नेपाली उपन्यास परम्परामा महेश्वर शर्मा

३.२.१ नेपाली उपन्यासको विकासक्रम

विश्व साहित्यमा नै हेर्दा उपन्यास विधाको इतिहास त्यति लामो देखिँदैन । उपन्यास लेखन परम्परालाई विकसित गराउने क्रममा संस्कृत साहित्यमा **दश कुमार चरित**, **कादम्बरी** जस्ता आख्यानात्मक ग्रन्थ फेला पर्दछन् । नेपाली भाषामै पनि लेखिएका अभिलेख र गद्य साहित्यले यस विधाको उन्नयनमा भूमिका खेलेका छन् । **बाजपरीक्षा** (१७००) **राजा गगनिराजको यात्रा** (१५५०) **प्रायश्चित प्रदीप** (१७८०) आदि लेख रचनाहरूले उपन्यासको उन्नयनमा पृष्ठभूमिको काम गरेका छन् । नेपालको एकीकरण पश्चात् राज्य सञ्चालनमा नेपाली भाषा प्रयोगमा आएपछि, नेपाली उपन्यासको प्रारम्भिक स्वरूप पनि देखापर्न थालेको हो । यस क्रममा शक्तिबल्लभ अर्ज्यालद्वारा वि.सं. १८२७ रचिएको **महाभारत विराट पर्व** पहिलो उपन्यास नजिकको कृति मानिन्छ । यसलाई आधार मानेर हेर्दा नेपाली उपन्यासको विकासक्रमलाई २४३ वर्ष जतिको मान्न सकिन्छ ।

नेपाली साहित्यका समालोचकहरूले यो लामो इतिहासलाई तिन चरणमा विभाजन गरेका छन् -

१. प्राथमिक काल (वि.सं. १८२७ - १९४५)
२. माध्यमिक काल (वि.सं. १९४६ - १९९०)
३. आधुनिक काल (वि.सं. १९९१ - हालसम्म)

३.२.१.१ प्राथमिक काल (वि.सं. १८२७ - १९४५)

शक्तिबल्लभ अर्ज्यालको **महाभारत विराट् पर्व**बाट नेपाली आख्यान साहित्यको थालनी भएको मानिन्छ । मूल कथामा उपकथाहरू जोडेर बृहत् कथा लेख्ने परम्परा कायम रहेसम्म नेपाली उपन्यासको प्राथमिक काल मानिएको छ । यस कालखण्डमा

मौलिकभन्दा अनुवाद रूपान्तरण परम्परा नै प्रबल रूपमा आएको छ । यस कालखण्डमा भानुभक्तको हितोपदेश मित्रलाभ (१८३३ तिर) शक्तिबल्लभ अर्यालको हास्यकदम्ब (१८५५ तिर) भवानीदत्त पाण्डेको मुद्राराक्षस (१८९०) जस्ता पूर्णतया आख्यानान्तात्मक कृति देखापरे भने रामभद्र पाध्याको लक्ष्मी धर्मसंवाद (१८५९) अज्ञात लेखकको पिनासको विनाश (१८७२) दण्डीको दशकुमार चरित (१८७५), स्वस्थानी ब्रतकथा (१९८७) सुन्दरानन्द बाँडाको त्रिरत्न सौन्दर्यगाथा, अध्यात्म रामायण (१८९०), मुन्सीका तीन आहान (१८७३), बहत्र सुगाको कथा (१८९३), नेपाल पन्चविंशतिका (१८४३) जस्ता कृतिले पनि यस चरणमा आख्यान शृङ्खलाई अगाडि बढाएका छन् ।

यस समयका कृतिहरूमा संस्कृतका साहित्यका कथाहरूलाई स्रोत बनाइएको पाईन्छ भने केहीमा अङ्ग्रेजी लोक कथाहरूलाई पनि स्रोत बनाइएको पाईन्छ । यस समयका कृतिमा कथात्मक, निबन्धात्मक, नाटकीय र औपन्यासिक तत्त्वको मिश्रण भएको पाईन्छ ।

३.२.१.२ माध्यमिक काल (वि.स.. १९४६ - १९९०)

नेपालमा राणाशासनको अभ्युदय पश्चात् भोग विलासको वातावरण सिर्जना भएपछि मनोरञ्जनात्मक धाराको साहित्यमा सूत्रपात हुन्छ । त्यसै अनुरूप उपन्यासमा माध्यमिक कालको आरम्भ हुन्छ । यस चरणमा सिर्जित रचनाले मौलिकता भने ग्रहण गर्न सकेका छैनन् । पृष्ठभूमि चरणमा आरम्भ भएका अभिलेखीय प्रवृत्तिका मूल्यलाई प्राथमिककालका आख्यानले केही बहिष्कार गर्दै ग्रन्थस्तरीय आख्यानकाव्य ग्रहण गर्दै आएको तथ्य फेला पर्न थालेका छन् (सुवेदी, २०६४: ३८) ।

यस समयका रचनाहरूमा रोमाञ्चक र अतिरञ्जनात्मक प्रवृत्ति देखा पर्दछन् । प्राथमिककालीन संस्कृत प्रभावित धार्मिक, पौराणिक आख्यान साहित्यको प्रतिक्रिया स्वरूप उर्दू, हिन्दी, फारसी तथा अरबी साहित्यबाट प्रेरित भई नेपाली भाषामा रोमाञ्चकारी साहित्यको सिर्जना हुनु नै माध्यमिक कालको थालनीको लक्षण हो (प्रधान, २०४०: ११८) । हरिकृष्ण रचित तथा शिवदत्त शर्माबाट अनुवादित 'वीरसिक्का' (वि.सं. १९४६) बाट नेपाली साहित्यमा मनोरञ्जनात्मक धाराको प्रवेश भएको हो (

बराल र एटम, २०५८: ७६) । यसरी प्राथमिककालीन नीतिमूलक आख्यानभन्दा भिन्न मनोरञ्जनात्मक, जासुसी, तिलस्मी, औपदेशिक प्रवृत्तिका आख्यानहरू प्रकाशित भएको वि.सं. १९४६ देखि १९९० सम्मको कालखण्डलाई नेपाली उपन्यासको माध्यमिक काल भनिन्छ ।

यस कालखण्डमा धार्मिक, पौराणिक, मनोरञ्जनात्मक, औपदेशिक, नैतिक तथा सामाजिक सुधारात्मक प्रवृत्तिका उपन्यासहरू प्रकाशमा आएका छन् । सदाशिव शर्माको **वीर सिक्का** (१९४६) हरिदत्त शर्माको **शुकबहत्तरी** (१९५०) अज्ञात लेखकको **मधुमालतीको कथा** नरदेव पाण्डेको **वीरवल चातुरी** (१९५६) शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलको **हातिमताई** (१९८१) आदि मनोरञ्जनात्मक धारमा लेखिएका उपन्यास हुन् । चिरञ्जीवी पौड्यालको **प्रेमसागर** (१९४७) कपिलदेव शर्माको **नलोपाख्यान** (१९५९) सदाशिव शर्माको **मौसलपर्व** (१९६४) दुर्गादेवी आचार्यणीको **अनसुया-सीता संवाद** (१९६५) तीर्थप्रसाद आचार्यको **बेदान्तसार** (१९६०) हरिहर आ.दी. को **विदुलापुत्र संवाद** (१९६५) भोजराज पाण्डेको **उपदेश मञ्जरी** (१९७३) आदि नैतिक औपदेशिक उपन्यासको स्वरूपमा प्रकाशित भएका छन् भने वैजनाथ सेढाईको **चक्रपरिक्रम** (१९७३) विज्ञानविलासको **महारानी प्रियम्बदा** (१९७३) पहलमान सिंह स्वाँरको **पद्मकुमारी** (१९७४) वेदनाथ आचार्यको **दयाकी भावी** (१९७९) महानन्द सापकोटाको **त्रिवेणी** (१९८५) अम्बालिका देवीको **राजपुत्र रमणी** (१९८९) आदि सामाजिक सुधारात्मक उपन्यास हुन् ।

यस कालखण्डमा आएका उपन्यासमा हिन्दी, उर्दु फारसी र बङ्गाली साहित्यको प्रभाव पाईन्छ । त्यसमा पनि संस्कृतबाट अनुवाद गर्ने परम्परा हावी भएर रहेको पाईन्छ । यस समयमा केही मौलिक उपन्यास लेखिए तापनि काल्पनिकता र रोमाञ्चपूर्ण वातावरणबाट टाढा रहन सकेनन् उपन्यासहरूमा जासुसी, ऐयारी, तिलस्मी, उपन्यासको प्रवेशले अनुकरण रूपान्तरण विधिलाई महत्त्व दिएको पाइए तापनि **महेन्द्र प्रभा**, **वीरचरित्र**, **सूर्यप्रसाद जस्ता** मौलिक परिवेश र तत्कालीन समाजको चित्रणले माध्यमिक कालीन उपन्यास पनि मौलिकतातर्फ उन्मुख रहेको पाईन्छ । मनोरञ्जन दिनु नै तत्कालीन उपन्यासको उद्देश्य भएको हुनाले नारीलाई

भोगविलासको साधनको रूपमा हेर्ने नायिका प्राप्तिका लागि हत्या र षडयन्त्र गर्ने घटना माध्यमिककालीन आख्यानमा देखापर्दछन् । माध्यमिककालीन उपन्यासको विकासमा गोरखापत्र, सुन्दरी, माधवी, उपन्यास तरङ्गिणी, गोर्खाली जस्ता पत्रिकाको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । माध्यमिककालीन आख्यान कथा भन्ने प्रवृत्तिमा प्रस्तुत भए पनि तिनमा केही आधुनिकताको सङ्केत पाईन्छ ।

३.२.२ आधुनिक काल (१९९१-हालसम्म)

नेपाली आधुनिक उपन्यासको कालखण्ड वि.सं. १९९१ बाट सुरु भएको देखिन्छ । यस कुरामा विद्वानहरूको मतैक्यता पाईदैन । केही समीक्षकहरू 'रूपमती' (१९९१) मा आदर्शको प्रवलता, काल्पनिक तत्त्वको सहारा जस्ता परम्परालाई छाड्न नसकेका कारण आधुनिक मान्न नसकिने आधारहरू अघि सार्दै 'भ्रमर' (१९९३) ले आधुनिकताको सुरुवात गरेको तर्क अघि सार्दछन् (बराल र एटम, २०५८: ९१) । कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले रूपमतीबाट नै आधुनिकताको सुरुवात भएको मान्दछन् (प्रधान, २०३७: ५६) । अधिकांश विद्वान् समीक्षकले रूपमतीबाट नै आधुनिकताको प्रवेश भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । माध्यमिककालीन जासुसी, तिलस्मी, आख्यानभन्दा फरक ढङ्गबाट देखापरेको यो उपन्यास वास्तविक धरातलमा उभिएको छ । वि.सं. १९९१ देखि हालसम्म ७९ बर्से लामो अवधिमा विभिन्न धारका उपन्यासहरू देखिएका छन् । ती धारहरूमा आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी धारा, सामाजिक यथार्थवादी धारा, प्रगतिवादी धारा, मनोवैज्ञानिक धारा, प्रयोगवादी धारा, आदि देखा परेका छन् ।

जुन चिज जस्तो छ त्यसलाई वस्तुगत रूपमा चित्रण गर्ने परम्परालाई यथार्थवादी परम्परा भनिन्छ । मानव समाज र यथार्थ परिवेशलाई आधार बनाउनु र त्यसमा आदर्शलाई केन्द्रीभूत गरेर उपन्यास लेखिएको छ भने त्यस्तो उपन्यास आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यास हुन्छ (बराल र एटम, २०५८: ९७) । यस परम्परालाई रुद्रराज पाण्डेको रूपमती (१९९१) ले स्थापित गरेको हो । त्यस समयदेखि हालसम्म पनि यस धाराका उपन्यास निरन्तर प्रकाशित भएका छन् । ती मध्ये

विष्णुचरण श्रेष्ठको सुमती (१९९१), भीष्मप्रतीज्ञा (१९९३), भवानीभक्त प्रधानको यौवनको आँधी (१९९६), ऋद्धिबहादुर मल्लको शर्मिष्ठा (२००६), भुवनेश्वर कोइरालाको बैकुण्ठको महल (२०१३) आदि पर्दछन् । यी उपन्यासहरूमा समाजमा आदर्श स्थापना गर्ने विचार प्रक्षेपण गरिएको छ भने अतिमानवीय आचार र अतिमानवीय अनाचारलाई देखाउनुका साथै काल्पनिक र अविश्वसनीय घटनाहरूको समायोजन भएको पाईन्छ । यस धाराको आधार स्तम्भको रूपमा रूपमतीलाई नै लिन सकिन्छ ।

वैयक्तिक अनुभवलाई सहज र स्वच्छन्द तरिकाले व्यक्त गर्ने विचारधारा स्वच्छन्दतावाद हो । स्वच्छन्दतावादको मूल मर्म यथार्थ देखिको पलायन हो । आजको तनाव र अभावको युद्ध र रोगको दौडधुप र तेरोमेरोको सङ्कीर्णतामा जुटेको मूल्यलाई लत्याएर पुरातन आर्य प्रकृति स्वच्छन्द भोगमा प्रवृत्त हुने धारणा स्वच्छन्दतावादको लक्षण हो (सुवेदी, २०६४: ८३) । यस प्रकारका प्रवृत्तिको उपन्यासको आरम्भ रूपनारायण सिंहको भ्रमर (१९९३) बाट भएको पाईन्छ । यसका साथै सिंहकै 'बिजुली' (२००६), अच्छा राई रसिकको लगन (२०१२), शिवकुमार राईको डाकबडगला (२०१३), लीलाध्वज थापाको मन (२०१५), चन्द्रप्रकाश न्यौपानेको बुद्धको नाइके (२०५०) आदि उपन्यासहरू यस धारमा लेखिएका कृतिहरू हुन् । यिनमा आदर्शको सुधारवादी र यथार्थको पलायनवादी पक्षको बीचको विचार पाईन्छ । त्यसैगरी प्रणय प्रसङ्गका माया र स्नेहको सामाजिक मान्यताका सीमाको अस्वीकृत र परिस्थिति एवम् व्यवहार, स्वप्निल चाहनाको अवस्था जस्ता प्रवृत्तिहरू पाईन्छन् । यस धाराको प्रारम्भिक र उत्कृष्ट रचना भ्रमर नै मानिन्छ ।

समाजको आर्थिक संरचनाबाट पीडित बनेर सिकार भएका जीवन भोगलाई कर्मको फल ठान्ने दुष्कृतिका षड्यन्त्रबाट पीडित क्षणहरूलाई पनि प्रारब्धको आर्जन ठान्ने जाति, धर्म, लिङ्ग, वर्ण, आदिका कृतिम आवरणलाई व्यापक रूपमा राखेर सिकारको कारण प्रस्तुत गर्ने कला सामाजिक यथार्थवादी चिन्तन कला हो (सुवेदी, २०६४: ११७) । नेपाली उपन्यास परम्परामा तेस्रो मोडको रूपमा सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासहरू देखापरेका छन् । नेपाली उपन्यासमा रुद्रराज पाण्डेको

रूपमती बाटै आंशिक रूपमा यथार्थवादको प्रारम्भ भएको पाइए पनि फ्रान्सेली यथार्थवादी रचनाका विशेषताहरूलाई आत्मसात गरेर यूरोपबाट फर्केका उपन्यासकार लैनसिंह वाङ्गदेल्को **मुलुकबाहिर** (२००४) पहिलो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा देखापर्दछ (बराल र एटम, २०५८: ९८) । यस धाराका अन्य उपन्यासमा वाङ्गदेल्कै **माइतघर** (२००५), **लङ्गडाको साथी** (२००८), **रेम्ब्रान्ट** (२०२३), लीलबहादुर क्षेत्रीको **बसाइँ** (२०१४), **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** (२९४३), दौलतविक्रम विष्टको **ज्योति ज्योति महाज्योति** (२०४५), केशवराज पिँडालीको **एकादेशकी महारानी** (२०२६), विनोदप्रसाद धितालको **योजनगन्धा** (२०५२) आदि पर्दछन् । यी उपन्यासहरूमा समाजका मध्यम र निम्नवर्गीय जीवनका यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ । तीव्र गद्यात्मक अभिव्यक्तिमा लेखिएका यी उपन्यासले नेपाली समाजमा व्याप्त कुरीतिहरूको चित्रण गरेका छन् । यस धाराका अगुवा व्यक्तिका रूपमा लैनसिंह वाङ्गदेल् देखा पर्दछन् ।

मार्क्सवादी विचारधारामा प्रतिबद्ध भएर लेखिने साहित्यलाई प्रगतिवादी साहित्य भनिन्छ । समाजमा रहेको आर्थिक विषमता हटाई सम्पूर्ण साधन श्रोत र सम्पत्तिमा समाजको साझा अधिकार हुनुपर्छ भन्ने राजनैतिक सिद्धान्त आत्मसाथ गर्ने यथार्थवाद प्रगतिवादी यथार्थवाद हो । यसलाई आलोचनात्मक यथार्थवादको प्रारम्भिक भल्को लैनसिंह वाङ्गदेल्को **लङ्गडाको साथी**मा पाइए पनि ठोस रूपमा चाहिँ हृदयचन्द्र सिंह प्रधानको **स्वास्नी मान्छे** (२०११) बाट यस धाराको आरम्भ भएको देखिन्छ (बराल एटम, २०५८: १०८) ।

यसका साथसाथै मुक्तिनाथ तिमिसनाको **को अछुत ?** (२०११) प्रधानकै **एक चिहान** (२०१७), डी.पी. अधिकारीको **आशमाया** (२०२५) खगेन्द्र संग्रौलाको **चेतनाको पहिलो डाँक** (२०२७) । ऋषिराज बरालको **कामरेड हुतराजको राजधानी प्रस्थान** (२०४८), घनश्याम ढकालको **रातो आकाश** आदि यस धाराका उपन्यासहरू देखापरेका छन् । यी उपन्यासमा समाजका जातीय सांस्कृतिक, आर्थिक जस्ता विविध पक्षका समस्यालाई उताउँदै त्यसबाट मुक्तिको चाहना व्यक्त गरिएको पाईन्छ । प्रगतिवादी

नेपाली उपन्यासको उपलब्धिका रूपमा पारिजातको अनिंदो पहाडसँगै (२०३२) रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती (२०३९) विशेष महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । यस धाराका कतिपय उपन्यासमा विचारधाराको प्रतिवद्धताले गर्दा कथावस्तुको उचित परिवेश तयार गर्न सकेको देखिँदैन भने कतिपयमा कलात्मकताको निर्वाह पनि राम्ररी भएको पाइँदैन । मान्छेका स्मृति र विस्मृतिमा मान्छेका स्वप्न, तन्द्रा र जागरणमा आवेग र विक्षोभमा रहने विभिन्न मनःस्थितिलाई प्रतिपादन गर्ने साहित्यलाई मनोवैज्ञानिक साहित्य भनिन्छ । नेपाली आधुनिक उपन्यास परम्परामा मनोवैज्ञानिक धारका उपन्यासहरूको पनि प्रकाशन भएको छ । यस धारालाई मनोविश्लेषणवादी धारा पनि भनिन्छ । मनोविश्लेषणको प्रयोग आधुनिककालका पूर्ववर्ती उपन्यासहरूमा फाटफुट रूपमा पाइए पनि यसको विशिष्ट प्रयोग भएको प्रथम उपन्यासका रूपमा चाहिँ गोविन्दबहादुर मल्ल गोठालेको पल्लो घरको भयाल (२०१६) देखापर्छ (बराल र एटम, २०५८: १२९) । यसपछि विजय मल्लको अनुराधा (२०१८), कुमारी शोभा (२०३९), विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाको नरेन्द्र दाइ (२०२७), मोदि आइन (२०३६), तारिणी प्रसाद कोइरालाको सर्पदंश (२०२६), नयराज पाण्डेको अतिरिक्त (२०५०), घामकिरी (२०७०), इन्दिरा प्रसाइँको विश्वामित्र (२०३२) आदि उपन्यासहरू प्रकाशमा आएका छन् । यस धाराका उपन्यासमा आदर्शमूल्य मान्यतालाई अस्वीकृत गर्दै मानवीय कामनालाई यस धाराका उपन्यासले प्रमुखता दिएका छन् ।

जीवनको निस्सारता र शून्यताको अभिव्यक्ति गरिएको साहित्यलाई विसङ्गतिवादी साहित्य भनिन्छ । नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा विसङ्गतिवादी धाराको सुरुवात इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ २०२१ बाट भएको हो (बराल र एटम, २०५८: १३४) । त्यसैगरी पारिजातको शिरीषको फूल (२०२२) र महत्ताहीन, ध्रुवचन्द्र गौतमको अन्त्यपछि (२०२४), बालुवामाथि (२०२८) र डापी (२०३३), दौलतविक्रम विष्टको चपाइएका अनुहारहरू (२०३०), सरुभक्तको समयत्रासदी (२०५९) आदि यस धाराका प्रमुख उपन्यास मानिन्छन् । यी उपन्यासहरूमा विविध विसङ्गतिका बीचमा बाँच्ने पर्ने श्राप पाएको मान्छेले अस्तित्वको खोजी गर्दछ तर यसरी खोजी गर्दा पनि शून्य मात्र हात लाग्ने विसङ्गतिजन्य परिस्थितिको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

मान्छेको वैयक्तिक जीवनलाई नूतन सन्दर्भ नयाँ अर्थ र नवीन मानवीय मूल्यमा प्रतिष्ठापित तुल्याउन चाहने सिद्धान्त अस्तित्ववाद हो । विसङ्गतिले भरिएको संसारमा मान्छेले आफ्नो स्वतन्त्रताको वकालत गर्ने र आफ्नो निर्णयको परिणाम पनि आफैं भोग्न तयार हुने प्रवृत्ति अस्तित्ववादमा पाईन्छ । नेपाली उपन्यास परम्परामा पारिजातको शिरीषको फूल (२०२२) उपन्यासबाट अस्तित्ववादी धाराको सुरूवात भएको पाईन्छ भने ध्रुवचन्द्र गौतमको बालुवामाथि (२०२८), डापी (२०३३), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका तीनघुम्ती (२०२५), बाबु, आमा र छोरा र सरुभक्तको पागलवस्ती आदि उपन्यासले यस धारालाई अगाडि बढाइएको देखिन्छ ।

आदिम मानवले गरेका आनन्दानुभूति, भयानुभूति र रहस्यानुभूतिको काल्पनिक रूप मिथक हो (बराल र एटम, २०५६: १५६) । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा (२०२७), मोदिआइन (२०३६), मदनमणि दीक्षितको माधवी (२०३९), भूमिसूक्त, ध्रुवचन्द्र गौतमको अग्निदत्त + अग्निदत्त (२०५२), राजेश्वर देवकोटाको द्वन्द्वको अवसान (२०४२), विनोदप्रसाद धितालको योजन गन्धा (२०५२), महेश्वर शर्माको देवघाट (२०५४), उन्माद (२०५९), कालखण्ड (२०५९), योगमाया (२०५४) आदि मिथकीय धारामा रचित उपन्यास हुन् ।

आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परामा देखिएका धारा र प्रवृत्तिसँगै आधुनिक उपन्यासको प्रयोगवादी धारा हुँदै पछिल्लो चरणका विविध धारा र प्रवृत्तिको आमन्त्रणकै क्रममा २०५० को दशकमा आधुनिक उपन्यासकारका रूपमा महेश्वर शर्मा देखापरेका हुन् । आधुनिक उपन्यास परम्पराको उत्तरवर्ती चरणको पछिल्लो कालमा देखा परेका शर्माको उपन्यास यात्रा र प्रवृत्ति तल भिन्नै उपशीर्षकमा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३ महेश्वर शर्माको औपन्यासिक यात्रा र प्रवृत्ति

३.३.१ औपन्यासिक यात्रा

उपन्यासकार महेश्वर शर्माका औपन्यासिक कृतिहरूको अध्ययन गर्दा उनको औपन्यासिक यात्रालाई दुई चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

पूर्वार्ध	वि.सं. २०५१ - २०६० सम्म
उत्तरार्ध	वि.सं. २०६० देखि हालसम्म

३.३.१.१ पूर्वार्ध

वि.सं. २०५१ पहिलो उपन्यास कालखण्ड प्रकाशन गरेका शर्माका पूर्वार्ध चरणमा अरू देवघाट, उन्माद र योगमाया उपन्यास पर्दछन् । २०६१ पछिका उपन्यासमा उनका केही नविन प्रवृत्ति पाईन्छ भने मूलतः पुराना प्रवृत्ति पनि रहेकै देखिन्छ । पूर्वार्ध चरणका उपन्यासमा पन्चायती व्यवस्थाको चित्रणका साथै धार्मिक सांस्कृतिक पक्षको पनि सम्यक चित्रण गरेका छन् ।

३.३.१.२ उत्तरार्ध

यस चरणमा उनका जैन खाँण (२०६१) र कथा कहरको (२०६२) उपन्यासहरू देखापरेका छन् । उत्तरार्ध चरणका उनका उपन्यासमा भने मूलतः ऐतिहासिक विषयवस्तु प्रस्तुत भएको छ । जैन खाँण उपन्यासमा खाँणहरूको राज्यप्रारम्भ भएको पृष्ठभूमि उजागर गरिएको छ । कथा कहरको उपन्यासमा २०५२ साल असार १ गते देखि नेपालमा चर्केको माओवादी जनआन्दोलनका कारण जनताले भोग्नु परेका पीडा व्यथा र कष्टहरूलाई यथार्थपरक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

पूर्वार्धको मूल प्रवृत्ति धार्मिक, सांस्कृतिक पक्षको चित्रण गर्नु रहेको छ भने उत्तरार्धको मूल प्रवृत्ति ऐतिहासिक विषयको उजागर गर्नु रहेको देखिन्छ । वास्तविक समाजको यथार्थलाई देखाउने प्रवृत्ति भने उनका दुवै चरणका उपन्यासमा आएको देख्न सकिन्छ । किनकी पूर्वार्धका तुलनामा उत्तरार्धका कृतिहरूको विषय परिवर्तन भए पनि लेखकीय स्वभाव गूढ रूपमा आउनु स्वभाविकै हो । उपन्यासकार शर्मा हालसम्म जीवित नै रहेकाले अन्य उपन्यास पनि प्रकाशित हुने सम्भावना देखिन्छ । तसर्थ उत्तरार्ध चरणलाई २०६० देखि हालसम्म भनिएको हो ।

३.३.२ औपन्यासिक प्रवृत्ति

वि.सं. २०५१ देखि २०६३ सम्म प्रकाशित शर्माका उपन्यास कृतिहरूको अध्ययन गर्दा उनका विविध औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू पाईन्छन् । ती औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.३.२.१ आदर्शोन्मुख यथार्थवादी

रहस्य र मनोजगतका तत्त्वलाई महत्त्व दिएर ईश्वरीय न्यायमा भर पर्ने प्रवृत्ति आदर्शवादमा हुन्छ । मानिसमा नैतिकता, अनुशासन, मर्यादा र अन्य अनुकरणीय गुणहरूको पूर्णतामा भर परेर कर्म गर्ने बानी आदर्श वादमा पाईन्छ (बराल, एटम २०५८: ७३) । महेश्वर शर्माको प्रमुख औपन्यासिक प्रवृत्ति आदर्शोन्मुख यथार्थवादी हो । उनका कालखण्ड, 'उन्माद', 'देवघाट', 'योगमाया' आदि उपन्यासहरूमा आदर्शोन्मुख यथार्थवाद सशक्त रूपमा व्यक्त भएको पाईन्छ ।

उनको योगमाया उपन्यासमा पण्डितले गाउँमा आडम्बर देखाउँदै गलत कर्म गर्ने देखावटी स्वाँठ पण्डितको उपस्थिति गराएर त्यसो हुनु हुँदैन भन्ने आदर्शभाव व्यक्त गरेका छन् । योगमाया उपन्यासको पात्र वृहस्पति बाजेको पण्डितको छोरो जस्तो आचरणहीन र स्वाँठ पण्डित हुनु हुँदैन । हरिशङ्कर जस्तो कर्मनिष्ठ र दक्ष पण्डितको समाजमा आवश्यकता छ भन्ने आदर्शवादी भाव पाईन्छ ।

कालखण्ड उपन्यासमा ओडारे जस्तो पन्चे र अवसरवादी पात्रको उपस्थिति गराएर सिधा सादा जनतामाथि भएको शोषणको भण्डाफोर गर्दै इमान्दार जनताले न्याय पाउनु पर्छ भन्ने भावना आदर्शवादको संकेत हो । उन्माद उपन्यासमा वंशी सर जस्तो इमान्दारपात्र उपस्थित गराउँदै त्यस्ता पात्रलाई अराजक तत्त्वहरूले कालो मोसो दलेपछि बाध्य भएर स्कुलको हेडमास्टर पदबाट राजीनामा गर्नु परेको सन्दर्भ देखाउँदै अवसरवादीहरू विभिन्न कालखण्डमा अनुहार बदलेर फाइदा लिइरहेका छन् । वंशी जस्ता इमान्दार शिक्षकहरूले पनि न्याय पाउन सकेका छैनन् । समाजमा यस्ता व्यक्तिहरूले न्याय पाउनुपर्छ । अराजक तत्त्वहरूको जड समाप्त हुनु पर्दछ भन्ने

आदर्शवादी भाव व्यक्त गरिएको छ । 'देवघाट' उपन्यासमा धर्मका नाममा भएको विकृति र विसङ्गतिको चर्चा गर्दै तीर्थमा साधुसन्त माथि हुने दुर्व्यवहारको चित्रण गरिएको छ । आचरणको नाममा हुने आडम्बर एवम् ठगी जस्ता विषयलाई औपन्यासिक रूप दिँदै देवघाट क्षेत्रको आध्यात्मिक अस्मितालाई जोगाउनु पर्ने कुरा बताइएको छ । **जैन खाँण** उपन्यासमा शाहवंशको उत्पत्तिको चर्चा गर्दै उनीहरूको राज्य संचालनको प्रारम्भिक स्थल स्याङ्जाको खिलुङ्ग हो भन्ने कुराको रहस्योद्घाटन गरिएको छ । यसरी स्याङ्जाबाट राज्य सञ्चालन प्रारम्भ गरेका खाँणहरूबाट शाह भएको यथार्थलाई सन्देशमूलक आदर्शवादी भावको रूपमा व्यक्त गरिएको छ । **कथा कहरको** उपन्यासमा ग्रामीण अपठित जनतालाई अमानवीय व्यवहार गर्न हुँदैन भन्ने आदर्शवादी भाव व्यक्त भएको पाईन्छ । यसरी शर्माका सबै उपन्यासहरूमा कुनै न कुनै रूपमा आदर्शवादी भाव व्यक्त भएको हुनाले उनको प्रमुख प्रवृत्ति आदर्शोन्मुख यथार्थवादी हो भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

३.३.२.२ मानवतावादी

मान्छेले मान्छे भएर बाँच्न पाउनु पर्छ भन्ने सिद्धान्त नै मानवतावाद हो (बराल र एटम, २०५८: १७०) । मान्छेले आफ्ना इच्छा एवम् आकांक्षाहरू समाजमा निर्धक्क भएर राख्न पाउनु पर्दछ । आफूले आफ्नो अधिकार लिँदै गर्दा अर्काको अधिकारमाथि अवरोध पुऱ्याउनु हुँदैन भन्ने सिद्धान्त मानवतावादी सिद्धान्त हो । स्वतन्त्रता समानता र भातृत्वको भावना नै मानवता हो । मानव जीवनको मूल्य स्वीकार गर्नु र कल्याण चाहनु नै यसका महत्त्वपूर्ण गुण हुन् (बराल र एटम, २०५८: १७०) ।

महेश्वर शर्माका सबै उपन्यासहरूमा मानवतावादी प्रवृत्ति मुखरित भएको पाईन्छ । **कालखण्ड** उपन्यासमा शिवनाथ जस्ता सज्जन व्यक्ति पन्चायती व्यवस्था विरोधी भाषण गरेको आरोपमा थुनामा परेका छन् । यसबाट शिवनाथको मानवीय मूल्यको वेवास्ता गरिएको पुष्टि हुन्छ । उता लाटालाई जबर्जस्ती भाउजूका कोठामा थुनेर भाउजूसँग लागेको आरोप लगाउँदै माथि अमानवीय व्यवहार गरिएको छ ।

योगमाया उपन्यासमा अनमेल एवम् बालविवाह भएको सन्दर्भ देखाउँदै योगमायालाई जीवन पर्यन्त आफ्ना इच्छा आकाङ्क्षा र अधिकारहरूबाट वञ्चित गराइएको छ । यसरी योगमायाले भोग्नुपरेका समस्याको कारुणिक चित्रण गर्दै मानवीय भावना यस उपन्यासमा व्यक्त भएको पाईन्छ । उन्माद उपन्यासमा अवसरवादी दुष्टहरूले वंशी सरलाई कालो मोसो दलेर अनावश्यक यातना दिइएको छ । यो मानवता विरोधी कार्य हो । यस उपन्यासमा वंशी सरको मानव अधिकारको हनन भएको देखाइएको छ । **देवघाट** उपन्यासमा साधुसन्तहरू बस्दै आएका कुटियाहरू भत्काउने प्रयास गरिएको छ । साधुहरूले भजन गर्ने पवित्र एवम् एकान्त स्थानमा कोलाहलपूर्ण वातावरण बनेकाले साधुहरू निरीह बन्नु परेको वास्तविक यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ । **जैन खाँण** उपन्यासमा जातीय विभेद गर्न हुँदैन भन्ने मानवतावादी धारणा व्यक्त भएको छ । **कथा कहर**को उपन्यासमा द्वन्द्वकालमा सिधासादा नेपाली जनताले भोग्नुपरेका पीडा व्यथालाई कारुणिक ढङ्गले प्रस्तुत गर्दै मानव अधिकार हनन भएको कुरा देखाइएको छ । आफ्नो अधिकार लिँदै गर्दा अर्काको अधिकार हनन भएको बुझ्नुपर्छ भन्ने मानवीय भावना उनका प्रायः सबै उपन्यासमा व्यक्त भएको हुनाले उनको अर्को मूल प्रवृत्ति मानवतावादी हो भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

३.३.२.३ नारीवादी

महिलाहरू पनि समाजका पुरुष सरह एक अविभाज्य अङ्ग हुन् । उनीहरू केवल आमोद-प्रमोदका साधन मात्र होइनन् । अवसर पाएमा उनीहरूले पुरुष सरह कार्य गर्न सक्छन् भन्ने समन्वयवादी दृष्टि नारीवाद हो (बराल र एटम, २०५८: ११३) ।

महेश्वर शर्माका प्रायः सबै उपन्यासहरूमा नारीवादी प्रवृत्ति पाईन्छ । **कालखण्ड** उपन्यासमा साधना भन्ने पात्र आफ्ना बाबुले नारीहरूलाई गरेको अन्याय अत्याचारबाट मुक्ति दिन अनेक सङ्घर्ष गरेकी छे । **योगमाया** उपन्यासमा योगमायाले आफ्नो पनि घरबाट भागेर हिँडिसकेपछि उसले आफूजस्तै बालविवाहद्वारा पीडित अन्य नारीहरूलाई नारी अस्तित्वको परिचय गराउन र नारीहरूलाई पुरुषको दमनबाट टाढा रही आफू स्वयम् बाँच्न सक्ने आधार खडा गर्नुपर्छ भन्ने कुराको शिक्षा समाजमा दिने

गरेकी हुन् । योगमायाले पनि नारी पुरुषका भोग्या मात्र होइनन् उनीहरूले नारीत्वको स्वतन्त्रता प्राप्त गर्न पाउनुपर्छ भन्दै धेरै समयसम्म हराएर आएको हरिवंशलाई वरण गर्न अस्वीकार गरी समाजमा नारी चेतनाको उजार गर्दै सङ्घर्षमय जीवन व्यतीत गरेको कुराबाट योगमाया उपन्यासमा नारीवादी प्रवृत्ति स्पष्ट रूपमा रहेको देखिन्छ । **देवघाट** उपन्यासमा कल्पवास बसेका भक्तिनीहरू बीच एक आपसमा महिला अधिकारका कुरा गरेका छन् । महिलाले अंश पाउनु पर्ने कुराबाट शर्माका उपन्यासमा नारीवादी प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ ।

३.३.२.४ राजनीतिक चेतना

महेश्वर शर्माका प्रायः सबै उपन्यासमा राजनीतिक चेतना सबल रूपले व्यक्त भएको पाईन्छ । **कालखण्ड** उपन्यासमा २०१७ सालदेखि नेपालमा आएको पन्चायती व्यवस्थाका कारण पन्चेहरूले जनतालाई कसरी दुःख दिएका थिए भन्ने दर्शाउँदै तत्कालीन राजनैतिक परिवेशको चित्रण गरेका छन् । तत्कालीन एकतन्त्रीय शासन पद्धति र भ्रष्टाचारको पर्दाफास उनले उपन्यासमा गरेका छन् । **उन्माद** उपन्यासमा पन्चायती व्यवस्थामा हाली मुहाली चलाएका पन्चे नेताहरू नै छेपाराले भेष बदले भेँ वि.सं. २०४६ साल पछिको बहुदलीय शासन व्यवस्थामा पनि कुर्सीमा टाँसिरहेको राजनैतिक गतिविधिलाई प्रष्ट्याउने काम गरिएको छ ।

जैन खाँण उपन्यासमा शाहवंशको उत्पत्तिको कथा प्रस्तुत गर्दै खाँणहरू नै शाह भएको र पछि आफ्नो अस्तित्व भुलेका कारण नै सत्ताच्युत हुनु परेको वास्तविक घटनालाई प्रस्तुत गरेका छन् । शाहवंशीय राजनीतिक शासन पद्धति स्याङ्जाको खिलुङ्गाट सुरू भएको कुरालाई उपन्यासमा दर्शाइएको छ । **कथा कहरको** उपन्यासमा माओवादी जनयुद्धको चर्चा गर्दै सिधा सादा जनता कसरी द्वन्द्वको मारमा परेका छन् भन्ने कुरा यथार्थ ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । **देवघाट** उपन्यासमा राजनैतिक उथल पुथलका कारण जस्तासुकै महत्त्वकांक्षी योजना आए पनि कार्यान्वयन हुन नसकेको दयनीय राजनैतिक स्थितिलाई देखाउन खोजिएको छ ।

३.३.२.५ सांस्कृतिक परिवेशको सफल चित्रण

महेश्वर शर्माका सबै उपन्यासमा साँस्कृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ । **कालखण्ड** उपन्यासमा ओडारे भन्ने पात्रलाई स्वयम् पाकी देखाउँदै पुरानो संस्कारलाई संकेत गरेका छन् । औंसीको दिन हलो जोत्न नहुने सन्दर्भ देखाउँदै वैदिक संस्कारको उजागर गरेका छन् । **योगमाया** उपन्यासमा शिवनाथको भाइ गर्भेको ब्रतबन्धको प्रसङ्ग सत्यनारायण पूजा लगाउनका लागि पण्डितलाई लाहुरेले बोलाएको सन्दर्भ आदिले नेपाली संस्कृति र परम्पराको संकेत गरेको छ ।

देवघाट उपन्यासमा हिन्दुहरूको पवित्र तीर्थस्थलको चर्चा गर्दै जीवनको उत्तरार्ध चरणमा गर्नुपर्ने जप, ध्यान, भजन, कीर्तन आदिको सन्दर्भ देखाउँदै सनातन हिन्दुधर्म र संस्कृतिलाई देखाएका छन् । **योगमाया** उपन्यासमा सन्तति नभएको खण्डमा हरिवंश पुराण सुन्नाले हरिवंशको जन्म भएको कुरा देखाएको छ । यो धर्म संस्कृतिको द्योतक हो । **जैन खाँण** उपन्यासमा नेपालका शाह वंशीय राजाहरूले स्याङ्जाकी आलमदेवीलाई कुलदेवी मानी दशैँमा पूजा गर्ने र त्यसको प्रसाद नारायणहिटी राजदरबारमा पठाउने गरेको कुरा देखाइएको छ । बाहुनको ज्वरो निको पार्ने औषधीले अरू जातलाई पनि निको पार्छ भन्ने उपन्यासकारको भनाइबाट समाजमा विद्यमान भेदभावपूर्ण संस्कृतिलाई झल्काएको छ ।

३.३.२.६ ऐतिहासिकता

महेश्वर शर्माका प्रायः सबै उपन्यासहरू ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर लेखिएका छन् । ती उपन्यासहरूले विगतमा भएका कार्यहरूलाई कोट्याउने प्रयास गरेका छन् । शर्माको **कालखण्ड** उपन्यासमा पन्चायती व्यवस्थाका समयमा भएको राज्य सञ्चालनका प्रक्रिया कर्मचारी नियुक्तिको परिपाटीलाई उपन्यासमा देखाइएको छ ।

उन्माद उपन्यासमा वि.सं. २०४६ साल पश्चात् बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा आइपुग्दा पनि तिनै नेता भेष बदलेर आएको ऐतिहासिक तथ्यलाई प्रस्तुत गरेका छन् । जैन खाँण उपन्यासमा शाह वंशको प्रादुर्भाव स्याङ्जाबाट भएको तिनका

पुर्खा खाँणहरू भएको ऐतिहासिक तथ्यलाई पुष्टि गरेका छन् । कथा कहरको उपन्यासमा जनयुद्धको चापमा परी नेपाली सिधा सादा जनता कसरी मारमा परेका थिए भन्ने कुरा देखाएको छ ।

यसरी शर्माका उपर्युक्त ६ वटा औपन्यासिक कृतिहरूको अध्ययन गर्दा आदर्शोन्मुख, यथार्थवादी, मानवतावादी, ऐतिहासिकता, सामाजिकता, साँस्कृतिकता आदि पक्षको चित्रणमा सफल प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ ।

परिच्छेद - चार

उपन्यास तत्त्वका आधारमा शर्माका उपन्यासहरूको विश्लेषण

४.१ कालखण्ड उपन्यासको विश्लेषण

४.१.१ विषय प्रवेश

महेश्वर शर्माको प्रथम उपन्यास कृतिका रूपमा **कालखण्ड** (२०५१) आस्था प्रकाशनको प्रकाशकत्वमा निस्केको लघु आकारको कृति हो । यसमा नेपालको राजनीतिक परिवेशमा उत्पन्न भएको एकतन्त्रीय शासनदेखि पन्चायतकालीन समयसम्म भएका राजनीतिक गतिविधि र त्यस समयमा सरकारी निकायले चुनेको क्षेत्रीय प्रशासक भनाउँदा व्यक्तिहरूले आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्नका लागि आफूभन्दा माथिल्लो तहका कर्मचारीलाई अनेक उपहारहरू दिएर मुद्दा आफ्ना पक्षमा सल्ट्याउन सफल भएको र गाउँका सोभ्रा जनतालाई जाल, भेल, फट्याई गरी सम्पत्ति आफ्नो हातमा पारेको कुरालाई यस उपन्यासले उजागर गर्न खोजेको छ भने सरकार परिवर्तन हुँदा तिनै व्यक्ति छेपाराले भेष बदले भैं भेष बदलेर नयाँ सरकारमा प्रवेश गरी हाली मुहाली गरिरहेका छन् । समाजमा सज्जन व्यक्तिको जरो उखेल्ने काम तिनै व्यक्तिबाट भएको छ, सरकारले पनि दुष्ट व्यक्तिलाई नै विश्वास गरेको देखिन्छ । समाजमा सबै व्यक्तिको जीवन उज्यालोतिर लैजाने शिक्षित र सभ्य समाजको परिकल्पना गर्ने शिवनाथ र साधना जस्ता सत्चरित्रका व्यक्तिहरू पहुँच नभएका कारण आफ्ना सपनाहरू साकार गराउन पाएका छैनन् उल्टै उनैलाई सरकारले बारम्बार सरकार विरोधीको संज्ञा दिई घरमा छापा मार्ने, निगरानीमा राख्ने र दुःख दिने काम गरेको छ ।

यथार्थवादी धरातलमा उभिएर लेखिएको **कालखण्ड** उपन्यासमा उपन्यासकारले एकतन्त्रीय शासन कालदेखि पन्चायत कालसम्म जनताले भोग्नुपरेका पीडालाई देखाइएको छ । यस उपन्यासमा नारीलाई शिक्षित हुन दिन हुँदैन, शिक्षित भएमा घर नै खल्बलिन्छ, भन्ने आफ्नो बाबु ओडारेको प्राचीन रुढिवादी मान्यता, अशिक्षित भएका कारण समाज अन्धकारमय हुनु, आफूमाथि गरेको अन्याय विरुद्ध ओडारेका विरुद्ध

समाज खुलेर कुरा गर्न नसक्नु तथा प्रतिकार गर्न सक्ने क्षमता नहुनु जस्ता तत्कालीन दमित उत्पीडित समाजको अवस्थालाई उपन्यासमा एक पछि अर्को स-साना घटनाहरूलाई संयोजन गरी देखाउने काम गरिएको छ । सत्य कहिल्यै पनि डगदैन भन्ने कुरालाई प्रष्ट्याउन उपन्यासकारले ओडारेका घरमा रुद्री पूजाको आयोजना भएको, गाउँलेहरू सहभागी नभएकाले बनाएको प्रसाद फ्याँक्नु परेको अवस्था अनि अत्याचारी व्यक्ति रोगले थलिएर समाप्त भएको कुरालाई लक्षित गरी सत्यको विजय भएको देखाइएको छ, भने समाजमा अत्याचारीको पतन पश्चात् जनताहरू स्वतन्त्र र शिक्षित बन्ने क्रम अगाडि बढेको छ । सज्जन र शिक्षित व्यक्तिहरूले आफ्नो सपनालाई साकार बनाउन सफल त भएका छन् तर आफ्नो जीवन भने सफल भएको देखिँदैन । स्वयंपाकी बनेर हिँड्ने र अर्काको भाग खोस्न उद्दत व्यक्तिको दुःस्वभावलाई पनि यस उपन्यासले चित्रण गरेको छ ।

४.१.२ कथानक

कालखण्ड उपन्यास महेश्वर शर्माद्वारा लिखित पहिलो उपन्यास हो । यस उपन्यासमा ओडारे प्रमुख पात्रका रूपमा देखापरेको छ । उसकै केन्द्रीयतामा कथानक अगाडि बढेको छ । नेपालको राजनीतिमा देखापरेको एकतन्त्रीय शासन व्यवस्था देखि पन्चायत कालको शासन व्यवस्थालाई समेत स्पर्श गर्न पुगेको कथानक यसरी आरम्भ भएको छ -

“चाँदे पगरी र काला दौरा सुरूवालमाथि सेतो पटुकामा खुकुरी भिरेको मान्छे देखेपछि केटाकेटीको सातो जान्थ्यो । त्यस्ता मान्छेलाई मिलिसिया भनिन्थ्यो । यिनीहरू गाउँमा आए भने एउटा न एउटा भाउँतो आइलाग्छ भनेर मानिस तर्सिन्थे” (पृ. १) ।

रैती दुनियालाई तह लगाउनका लागि सरकारले खटाउने उच्च तहको कर्मचारी गाउँमा छिरेपछि गाउँमा खटाइएका तल्लो तहका कर्मचारीहरूले आफ्नो गल्लीलाई ढाक-छोप गर्न कोसेलीपात चढाउने प्रवृत्तिलाई देखाउन र अनेक बहाना बनाएर आफू बँच्ने उपाय गर्न यस उपन्यासका प्रमुख पात्र ओडारे तीर्थ जान हिँड्दछन् । तीर्थ

गएका धेरै जसो व्यक्ति हैजाले उतै मर्दछन् । ओडारे लगायत चार/पाँच जना व्यक्तिहरू फर्कन सफल हुन्छन् । ओडारे माथि पनि थुप्रै मुद्दा परेका छन् । ऊ सधैं अरूलाई दुःख दिएर अर्काको सम्पत्तिमा मस्ती गर्ने एक फटाहा सरकारी निकायको व्यक्ति हो । उसले गाउँमा सबै जनतालाई सास्ती दिएको छ । उसले डाँडा गाउँका बुढाको जेठो छोरा मुग्लान गएको मौका पारी कान्छो छोरा लाटोलाई भाउजूका घर साँभ्रमा मही माग्न पठाई बाहिरबाट चुक्कुल लगाएर बापतीको मुद्दा लगाइ देवरलाई भाउजू सुम्पुवा गरी बडाहाकिमलाई भैंसी र घ्यु अर्पण गरी उसको सम्पत्ति आफ्नो हातमा पारेको छ । त्यस्तै गोस्वाराका हाकिम हरिवोधिनी एकादशीमा सेती बेनी नुहाउन आउँदा उनीहरूको सेवा गरेर उनीहरूलाई आफ्नो हातमा लिन सकिन्छ भन्ने हेतुले आफ्नो खेतमा काम गर्न आएका शुकबहादुर, र आइतेलाई उनीहरूका श्रीमतीलाई बोकेर हिँड्न लगाउनु, गाउँका सामन्तहरूले गरिबका छोराछोरीलाई पुस्तौपुस्ता कमारा-कमारी राख्ने प्रचलन हुनु, नेपाल राज्य स-साना बाइसे, चौबिसे राज्यमा विभाजन हुनु, तत्कालीन समयमा एउटा कुनै व्यक्तिसँग मुद्दा जितेमा त्यसको उपलक्ष्यमा बाजा बजाएर बढोत्तरी गर्नु, जालभेलका पण्डित ओडारेसँग कसैले मुद्दा जित्न नसक्नु खोरियाखेते साँहिला साहुका छोरालाई घरको सल्लाह बिना नै ओडारेले छोरी साधनालाई दिने निर्णय गर्नु, साधना विवाहका दिन भाग्नु र घरमा खैलाबैला मच्चिनु अन्तिममा इज्जत जोगाउन अचानक छेउ घरेकी छोरीको कन्यादान गरेर पठाउनु, सेउलेकी बुहारीलाई घरका परिवारले खान नदिने कुटपिट गर्ने आदि यातनालाई सहन नसकी रहमा हाम फालेर मरेकाको पनि ओडारेले घरकाले मारेको भनी उजुरी दिएर सेउलेको सम्पत्ति खानु जस्ता घटनाले ओडारेलाई केन्द्रीय पात्रका रूपमा स्थापित गराउँदै कथानक अगाडि बढेको छ ।

पढाइमा कमजोर सरकारी जागिरमा टिक्न नसकेर जालभेल गर्न गाउँ पसेका ओडारे २०१७ सालमा पन्चायत आउँदा पनि फेरी प्रधानपन्च बनेर देखा पर्नु र पाती कान्छेलाई कान्छी आमाको बात लगाएर उसको खोलाखेत ओडारेले खानु, दैलामुनिको बारी नपाएसम्म उप्रेतीको छोराको ब्रतबन्ध रोक्नु, छैटौं परिच्छेदमा पुग्दा सत् पात्रको रूपमा शिवनाथ देखापर्नु, समाजलाई शिक्षाका माध्यमबाट सभ्य समाजको निर्माण गर्न

अग्रसर शिवनाथ माथि कम्युनिष्ट भनी सरकार विरोधी शिवेले स्कुल भाड्यो भनी सरकारलाई शिवनाथ उपर खान तलासी र थुनामा राख्नु, ओडारे स्कुलको अध्यक्ष हुनु, आफैले स्कुलको विकास गर्नुको सट्टा उल्टै स्कुलको सम्पत्ति हिनामिना गर्नु जस्ता घटनाहरू कथानकको मध्य भागमा आएका छन् ।

ओडारेकी छोरी साधनाले आफ्ना बुबाको व्यवहारप्रति चित्त नबुझेर बाबाकै प्रतिशोधको भावना राखी विद्यालयबाट राजिनामा दिनु र शिवनाथलाई सहयोग गर्नु, सधैं आफ्ना भगडा मिलाइ दिन ओडारेलाई भन्ने समाजमा पिपलबोटे भन्ने पात्र तल्ला घरेका दाजुभाइको मुद्दा मिलाइ दिन शिवनाथ समक्ष आग्रह गर्नु, ओडारेले आफूले जीवनभर गरेका अन्याय अत्याचारको प्रायश्चित्त गर्न तीर्थमा गएर बस्ने निर्णय गर्नु, उसका घरमा भएको रुद्री पूजामा गाउँले समावेश नभएका कारण समग्र रुद्रीको प्रसाद प्याँकिनु, गाउँलेहरू सबै एक जुट हुनु, शिवनाथ बिरामी पर्नु शिवनाथलाई साधनाले सेवा शुश्रूषा गर्नु ओडारेले शिवनाथलाई सेवा गरेको भनेर साधनालाई कुट्नु साधना घर बस्न नसकी बिना उद्देश्य घरबाट हिँड्नु, काठमाडौं आएर एउटी प्रोफेसरसँग भेट हुनु, त्यहाँ पनि बस्न नसकी हिँड्दा भापामा उग्रवादीको रूपमा हिरासतमा पर्नु, साधनाकी आमा साधना हराएको पीडाले बौलाउनु, ओडारेसाग आजित भएका शिवनाथ आफ्नो खर्च जुटाउन रसुवा गएर पढाउन थाल्नु साधना मनाड गएर पढाउन थाल्नु, ओडारेले शिवनाथ गएको थाहा पाएर बराल, उप्रेत र चतुरेलाई लिएर शिवनाथका घरमा गई शिवनाथकी आमासँग उनका पतिले गरेको तम्सुकका आधारमा पात्लेखेत आफ्नो भएको घोषणा गर्नु, पात्ले खेत जोताउन जाँदा गर्भेले स्कुले केटा जम्मा गरी हल फुकाएर ओडारेलाई कालोमोसो दलेर पठाइदिनु, शिवनाथले साधनाको खोजी गर्ने क्रममा गोरखापत्रमा छपाएको साधनाको फोटो साधनालाई इन्स्पेक्टरले देखाइदिनु, साधनाले मनाडबाट चिठी पठाउनु र सो आधारमा शिवनाथ मनाड पुग्छन् जस्ता घटनाका आधारमा कथानक अगाडि बढेको छ ।

ओडारेको बिरामी परी मृत्यु हुनु, मनाडमा शिवनाथ साधनाबीच भएका पुराना आफ्ना सपनाहरूलाई साकार पार्ने लक्ष्यका बारेमा कुरा हुनु, मनाड भ्रमण पछि शिवनाथ बिरामी पर्नु, हेराइ कोराइ गर्दा र उपचार गर्दा पनि शिवनाथ निको हुन

नसक्नु, डबल न्युमोनिया भएका कारण तत्काल सञ्चो हुन सक्ने लक्षण देखा नपर्नु, साधनाले असल जीवन संगिनी हुन नसके तापनि शिवनाथप्रति सोही किसिमको सेवा गरिरहनु, शिवनाथले साधनाको भावनालाई बुझ्न नसक्दा साधना शिवनाथको साथ लागेर हिँड्न नसक्नु, शिवनाथ आए पछि साधना बेपत्ता हुनु पछि खोज्न जाँदा नभेटिनु, डुम्रेको बस दुर्घटनामा साधना पर्नु र त्यही शिवनाथ र साधनाको भेट हुनु, विरामी शिवनाथ साधनाको बेड छेउ नजिक पुगी 'रातो कागतको पुरियामा भएको सिन्दुर भिकेर कामेको हात पट्टी बाँधेको टाउकोतिर बढाउनु यस चरणका कथानकका प्रमुख घटना हुन् ।

उनका आँखामा छचल्किएका आँशुबाट दुई थोपा साधनाको छातीमा खस्नु र साधनाले आँखा चिम्लेर आँखा बटार्नु, एकै चोटि हुन्छ । .यो नै कथानकको अन्त्य भाग हो ।

यसरी कालखण्ड उपन्यासको कथानक रैखिक ढाँचामा एकपछि अर्का साना-साना घटनाहरूलाई समेट्दै र कूतुहलता प्रदान गर्दै सृजना अगाडि बढिरहेको छ । २०३४ सालमा आफ्ना मित्रहरू कोठामा जम्मा भएको र त्यसै सन्दर्भमा उठेका गाउँघरका जालभेली ठूलावडा र तिनको दमनमा परेर भोग्नु परेका कथा-व्यथा तथा तत्कालीन हुकुमी शासनको शासन व्यवस्थालाई यथार्थवादी ढङ्गबाट उतार्ने काम यस उपन्यासमा भएको छ । साथै यस उपन्यासको कथानक दुःखान्त घटनामा आएर टुङ्गिएको छ । सत पात्रको विजय केवल उनले गरेका कर्मबाट समाजले पाएको सन्देशका रूपमा लिइएको छ - “अरूको भलाइका लागि आफूलाई समर्पित गर्ने शिव-साधना हाम्रा सिर्जनाका फूल हुन ऊर्ध्वगामी विचारका प्रतीक हुन् ।” (पृ. ११५)

यस उपन्यासमा ओडारेकी छोरी साधना र शिवनाथ नै अधोगामी ओडारेको प्रतिकारमा लागेको घटना देखाइएको छ ।

४.१.३ चरित्र चित्रण

उपन्यासलाई गतिशील बनाउने तत्त्व चरित्र हो । चरित्रकै आधारमा उपन्यासको निर्धारण हुन्छ । कालखण्ड उपन्यास पात्रका चरित्रले नै डोन्याएर कथानक बनेको छ । यस उपन्यासमा सत् र असत् दुवै भूमिका भएका पात्रहरू छन् । यिनीहरूको चित्रण प्रमुख, सहायक र गौण पात्रका रूपमा गरिन्छ ।

४.१.३.१ शिवनाथ

शिवनाथ कालखण्ड उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । शिवनाथ उपन्यासमा सत्पात्रको रूपमा देखापरेको छ । शिव भनेको कल्याण हो । सबैको कल्याण गर्ने सबैको भलो गर्ने, नाम अनुसार काम गर्ने पात्रका रूपमा ऊ उपन्यासमा चित्रित छ । गाउँलेहरू उसलाई आदर्श मान्दछन् । “शिव बाबु तपाईं देवता हुनुहुँदो रहेछ, हामीले चिन्न सकेनौं, हाम्रा आँखा उधारिदिनु भयो अब हामी स्वयंपाकी छैनौं अधिका कुरा बिसिदिनुहोस् ।” यसप्रकारको आदर्शवान व्यक्ति शिवनाथ आफ्नो विचारमा दृढ देखिन्छन् । जसले गर्दा उनले आफूले प्रतिज्ञा गरेका कार्यहरू पूरा नभई साधनालाई स्विकार गर्दैनन् । अतः शिवनाथको चरित्र समय अनुसार परिवर्तन हुन नसक्ने समयको महत्त्व बुझ्न नसक्ने गतिहीन पात्रका रूपमा रहेको छ । समाजको वास्तविक संसारलाई प्रतिनिधित्व गरेका कारण शिवनाथ आदर्शवादी पात्र हो । शिवनाथको समाजप्रतिको व्यवहारले समाजमा ऊ जस्तो आदर्श शिक्षित र समाजसेवी व्यक्तिको आवश्यकता छ भन्ने आभास दिएको छ ।

उपन्यासको कथानकलाई गतिशील तुल्याउनका लागि र असत् पात्रको प्रतिद्वन्द्वीका रूपमा पाँचौं परिच्छेदमा देखापरेको शिवनाथ आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो । स्वभावका आधारमा हेर्दा ऊ ओडारेका प्रत्येक कुटिल व्यवहारका विरुद्ध लडिरहने र सत्मार्गको पक्षमा सबैलाई प्रवृत्त गराउने बहिर्मुखी स्वभाव भएको पात्र हो, जीवनलाई सपाट रूपमा भोग्ने र उसको जीवन भोगाइलाई सजिलै बुझिने भएकाले ऊ च्याप्टो पात्रका रूपमा देखा परेको छ । उपन्यासमा शिक्षित पुरुष पात्रको

भूमिका निर्वाह गरेकाले ऊ लिङ्गका आधारमा पुरुष पात्र हो । उपन्यासको पाँचौं परिच्छेददेखि अन्तिम उन्नाइसौं परिच्छेदसम्म उपन्यासलाई निश्चित उद्देश्यमा पुऱ्याउन सफल शिवनाथ कार्यका आधारमा सत् चरित्रवान प्रमुख पात्र हो । समाजलाई आफ्नो भूमिकाका माध्यमबाट उर्ध्वगामी विकास र शिक्षित समाजको कल्पना गर्ने शिवनाथ उपन्यासमा अनुकूल प्रवृत्तिको रहेको छ । उसले समाजका सबै व्यक्तिहरूबाट आफूलाई देवताको रूपमा उपस्थित गराएको छ । कथानकबाट उसलाई हटाउने हो भने उपन्यास नै खलबलिई उद्देश्यविहीन हुने हुनाले ऊ उपन्यासको बद्ध पात्र हो । जीवन चेतनाका आधारमा हेर्दा स्नातक उत्तीर्ण शिक्षित तर व्यक्तिगत चरित्र भएको अर्काको भावनालाई बुझ्न नसक्ने पात्र हो भन्न सकिन्छ, किनभने उसले साधनाको भावनालाई बुझ्न नसकेको देखिन्छ ।

यसरी शिवनाथको चरित्रलाई हेर्दा समाजका शोषक अर्धशिक्षित व्यक्तिलाई तह लगाउन र समाजसुधार गर्न यस्ता पात्रको आवश्यकता उपन्यासमा पर्दछ, भन्न सकिन्छ ।

४.१.३.२ ओडारे

उपन्यासको प्रारम्भदेखि नै देखा पर्ने समाजको शोषक व्यक्तिका रूपमा उपस्थित ओडारे उपन्यासमा खल पात्रको रूपमा देखापरेको छ । ऊ समाजमा हुन लागेका विभिन्न क्रियाकलापको चियो चर्चो गरेर बस्ने र माछीलाई जाल हाने भैं अर्काका छोरी बहारीलाई नचाहिँदा आरोप लगाई मुद्दामा फँसाउने र उसको सम्पत्ति असुल गरी आफ्नो पेट भर्ने समाजको कलङ्क हो । सरकारी निकायद्वारा परीक्षण गर्न गाउँमा आउँदा ओडारमा बस्ने हिंस्रक स्वभाव भएको व्यक्ति हो । सक्कली नाम चण्डिका प्रसाद भए तापनि उसको व्यवहारले गाउँलेले उसको नाम ओडारे राखिदिएका छन् । उसको स्वभाव र कामका आधारमा उसको नाम उपयुक्त देखिन्छ । दौडाहा गाउँमा आउँदा तीर्थ जाने ओडारे आफ्नो काम बनाउन खप्पिस छ । उसले बडा हाकिमहरूलाई कोसेलीपात चढाएर आफ्नो काम फत्ते गर्ने र जनताको शोषण गर्ने काम गरिरहेको छ । यस्ता व्यक्तिहरू समाजमा टिकिरहने हो भने जनता र देश

ओरालो लाग्छन् भन्ने कुराको संकेत यसले दिएको छ । तत्कालीन परिवेशमा त्यस्ता व्यक्तिको नै वर्चस्व रहेको कुरा यसले देखाउँछ - “अड्डाखाना यिनैका हातमा छन् । सभापति र माननीय यिनैका ईशारामा चल्छन् । त्यसैले यिनलाई जिस्क्याउनु हुँदैन ।” (पृ. ३२)

ओडारे अधिनायकवादको प्रतिनिधि पात्र हो । पढ्न नसकेर चाप्लुसी र जासुसी गरेर खाएको मुखियाको जागिर पनि धान्न नसकेर जागिरबाट निकालिए पछि गाउँमा जालभेल गर्दै हिँड्ने ओडारे एकतन्त्रीय शासनको गाउँको शेर हो भने छेपारोले जस्तो भेष बदलन सक्ने र राजनीतिक परिवर्तन हुँदा पनि प्रधानपन्च बनेर हाली मुहाली गर्न सक्ने गतिशील पात्र हो । उपन्यासलाई आदिदेखि नै डोच्याउने भूमिका रहेको उपन्यास प्रमुख कथानक बोकेको चरित्र ओडारे जनताले कालोमोसो दल्नेसम्म आक्रोशित बनाइएको घृणित पात्रको रूपमा उपस्थित उपन्यासको प्रतिकूल चरित्र हो । कार्यका आधारमा हेर्दा ऊ उपन्यासको केन्द्रीय प्रमुख पात्र हो । लिङ्गका आधारमा प्राचीन सोच भएको पुरुष पात्र हो । स्वभावका आधारमा उसका कारणले सबै पात्रहरूले दुःख पाए तापनि आफ्नो काम फत्ते गर्न सफल गतिशील पात्र हो । ऊ परिस्थिति अनुसार परिवर्तन हुन सकेको छ । आसन्नताका आधारमा उपन्यासबाट उसलाई हटाउने बित्तिकै उपन्यास नै बन्न सक्दैन तसर्थ उपन्यासको मञ्चीय पात्र हो । ऊ मञ्चमा नै देखापरेको छ । आबद्धताका आधारमा हेर्दा पनि उपन्यासको बद्ध पात्र हो । उसका व्यवहारहरू हेर्दा कतिखेर के गर्छ ? भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिँदैन तसर्थ ऊ संग गाउँलेहरू सबै डराउँछन्, यसकारणले ऊ गोलो पात्र हो । उपन्यासमा जताततै सबैलाई आतंकित पारेको हुनाले र सही काम गर्न लागेका व्यक्तिलाई अवरोध गर्दै आफ्नो स्वार्थ पूर्ति गर्न मात्रै अग्रसर हुँदा ऊ उपन्यासको खलनायक हो भन्न सकिन्छ । त्यस्ता मान्छेलाई परिवारले समेत हेला गर्ने भएकाले ऊ आफ्नै छोरी साधनाको व्यवहारबाट पनि घृणित हुनुपरेको छ । ऊ एउटा असल पत्नी र असल छोरी साधनको कुत्सित पति र पिताको रूपमा उपन्यासमा चित्रित भएको छ । तर पनि उपन्यासमा उसको भूमिकाले सजीवता प्राप्त गरेको छ । ऊ राणाशासन कालमा केही समय मुखिया भएर देखापरेको छ भने पन्चायत कालमा प्रधानपन्च भएर

देखापरेको छ, तसर्थ तत्कालीन परिवेशको गाउँको टाठो बाठो व्यक्तिका रूपमा उपन्यासमा उपस्थित भएको छ । यस पात्रका कारण पाठकलाई उपन्यास पढ्न रोचक बनेको छ ।

४.१.३.३ साधना

उपन्यासमा साधना एक प्रमुख नारी पात्र हो, उसले जीवनलाई भोग्ने क्रममा अनेक समस्याहरू भोग्दै अगाडि बढेकी छ । जीवनलाई सङ्घर्षको रूपमा हेर्ने गरेकी साधना नेपाली शिक्षित नारीहरूको प्रतिनिधि पात्र हो । उसले शिवनाथको साथमा लागेर शिक्षित र सभ्य समाजको निर्माण गर्न गाउँघरका केटाकेटीहरूलाई पढाउने शिक्षिकाको रूपमा देखापरेकी छ । सभ्य समाजको निर्माणमा आफूले दुःख पाएर पनि अनेक साधना गरिरहेकी छ । तसर्थ नाम अनुसार उसको काम पनि भएकाले उसको नाम सार्थक देखिन्छ । घरमा बाबुको चरित्रले समाज नै आतङ्कित भएको देख्दा बाबुको सर्जमिन गर्न शिक्षिकाबाट नै राजिनामा दिएर जनचेतना फैलाउँदै हिँडेकी छ । शिव बिरामी भएको अवस्थामा उसलाई बचाउन अनेक औषधी उपचार र सेवा शुश्रूषा गरेकी साधना शिवनाथ जेलमा रहेका बेला आफ्नो तलब दिएर उसलाई निकाल्ने प्रयास गर्छे । तसर्थ ऊ एउटा सज्जन पुरुषको सहयोगी नारी साथी हो भने दुष्ट, राक्षस बाबुकी देवी छोरी हो भन्न सकिन्छ । उसले आफ्नै बाबुका कारणले घर छोडेर हिँड्दा विना कसुर थुनिएर बस्नु परेको छ । उग्रवादीको आरोपमा यातना भोग्नु परेको छ भने असल मित्र शिवनाथ बिरामी भएको अवस्थामा सेवा शुश्रूषा गर्दा पिटाइ खानु परेको छ । कामको खोजी गर्दै मकवानपुर सम्म पुग्नु परेको छ । जीवनमा विविध सङ्घर्ष गर्दागर्दै पनि आफू दुबै जनाले गरेका सम्पूर्ण संकल्प पुरा हुन नसक्दा जीवन अधुरै रहेको अवस्था देखापर्दछ भने आफ्ना मनका चाहना पुरा हुन नपाउँदै शिवनाथलाई भेट्न आउँदा दमौली डुम्रेको बस दुर्घटनामा परी मृत्यु हुन्छ । साधनाले शिवनाथलाई आत्मीय रूपले शिवनाथ अत्यन्त बिरामी भएर आस मारी सकेको अवस्थामा शिवनाथको हातबाट आफ्नो सिउँदोमा सिन्दुर हालेकी हुन्छिन् । शिवनाथले पनि साधनालाई चुम्बन गरेको हुन्छ

तर सम्पूर्ण संकल्प पुरा नगरी दुई बीच विवाह नगर्ने दृढ प्रतिज्ञाका कारण इच्छा अधुरै रहेको देख्न सकिन्छ ।

यसरी हेर्दा साधना उपन्यासमा स्वभावका आधारमा जीवनलाई परिवर्तन गर्न नसकेका कारण गतिहीन चरित्र भएकी पात्र हो भने लिङ्गका आधारमा शिक्षित नारी प्रतिनिधित्व पात्र हो । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो । आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो । कार्यका आधारमा सबैले मन पराएकी अनुकूल पात्र हो । सकारात्मक भूमिका भएकी साधना बहिर्मुखी स्वभावकी पात्र हो । उपन्यासमा ऊ सफल नायिकाको भूमिका निर्वाह गर्न उसको चरित्र अनिवार्य रहेको छ ।

साधना समग्र नारी वर्गलाई नारी अस्मिता जोगाउनका लागि शिक्षित हुनुपर्छ भन्ने ध्येयले सबैलाई पढाउँदै हिँडिरहेकी हुन्छे । जब आफ्ना बाबु ओडारेको प्रतिशोधको भावना उसमा जागृत हुन्छ । बाबुको गाली र उसले दिएको पिडा सहन नसकी घरबाट निकलेर अन्जान ठाउँमा पुगेर पनि आफ्नो सङ्घर्षलाई निरन्तरता दिन्छे । त्यस अर्थमा उनलाई आत्मबल तिब्र भएकी नारीका रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । यसरी साधना एक अद्भुत लक्षण भएकी सहनशील र कर्तव्यपरायण उपन्यासकी नायिका हो ।

४.१.३.४ सहायक पात्रहरू

उपन्यासमा प्रमुख पात्रहरू बाहेक अन्य थुप्रै सहायक पात्रहरू रहेका हुन्छन् । साना-साना घटनाहरू भएका प्रत्येक घटना टुङ्गिने बित्तिकै अर्को घटनाको सुरुवात उपन्यासमा देखाइएको छ । उपन्यासमा थोरै भूमिका भएका र आरम्भदेखि अन्तिम सम्म नरहेका भए तापनि उपन्यासको उद्देश्यलाई परिपूर्ण गर्नलाई आंशिक भए पनि भूमिका रहेका पात्रहरू प्रशस्त छन् भने केही मात्रामा उपस्थिति मात्र जनाएका पात्र पनि उपन्यासमा समाविष्ट छन् । यहाँ आएका प्रत्येक पात्रहरू कोही प्रमुख सत्पात्रका सहयोगीका रूपमा देखापरेका छन् भने कोही प्रमुख असत् पात्रलाई सहयोग गर्न उपस्थित भएका देखिन्छन् ।

ओडारेको सहायक अथवा सहयोगी पात्रका रूपमा देखापरेको चतुरे सुरूमा ओडारेको काम गरिदिने र मानिसहरूलाई जालझेलमा पार्ने हुनाले प्रतिकूल पात्रका रूपमा देखापर्दछ तर शिवनाथको प्रगतिशील कार्यहरूबाट प्रभावित भएपछि ऊ अनुकूल पात्रका रूपमा देखा पर्दछ । यसरी हेर्दा ऊ गतिशील यथार्थ मञ्चीय पात्रका रूपमा रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी लाहुरे, स्वदेशमा काम नपाएर विदेश जानुपर्ने नेपाली युवाको प्रतिनिधि साभो पात्रका रूपमा देखापरेको छ । उप्रेत, नेपालमा विद्यमान धर्म संस्कारलाई जोगाइ राख्ने देवताको भक्त पण्डितको रूप धारण गरी सबैलाई मुक्ति दिलाउने धर्म रक्षकको रूपमा उपस्थित छ भने गर्भे शिवनाथको भाईका रूपमा देखिएको छ । गाउँलेहरू शिव र साधनाको सोचलाई साकार बनाउनमा भूमिका निर्वाह गरेका छन् । लाटो सोभो, सिधा र अरूले आफूलाई अन्यायमा पार्दा पनि प्रतिकार गर्न नसक्ने पात्रका रूपमा चित्रित छ । ऊ दमित पात्र हो । साधनाकी आमा पतिको उद्वण्ड स्वभावदेखि आजित परेकी नारी पात्र हो । शिवनाथकी आमा बेलैमा पति गुमाएर सामन्तद्वारा थिचिएर बस्न बाध्य विधवा नारी प्रतिनिधि पात्र हो भने सीता र तिलक उपन्यासमा साह्रै थोरै भूमिका भएका पात्र हुन् । यहाँ देखिएका सबै सहायक पात्रहरू अनुकूल मञ्चीय पात्र हुन् । यी पात्रहरूमा चेतनाको विकास भए तापनि आफ्नै मनोबल कमजोर भएका कारण ओडारेको थिचोमिचो सहेर बस्न बाध्य छन् । त्यसैले सबै पात्रहरू आफ्नो जीवनशैलीलाई परिवर्तन गर्न नसक्ने स्थिर, वर्गीय र आञ्चलिक पात्र हुन् भने यस उपन्यासमा उपस्थित अर्को पात्र बैकुण्ठे बहुविवाह गर्ने आसामी लाउने र शोषण गरी समाजमा विकास हुन नदिने प्रतिकूल पात्रको सहयोगी पात्रका रूपमा देखापर्दछ । बैकुण्ठेलाई पात्रगत वर्गीकरणका आधारमा हेर्दा मञ्चीय, प्रतिकूल, परम्परागत, गतिहीन वर्गीय पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी कालखण्ड उपन्यासमा रहेका सहायक पात्रहरूले कथानकका घटनाहरूलाई आ-आफ्नो चारित्रीक शैलीमा डोच्याउने काम गरेका छन् र उपन्यासमा अपरिहार्यता नभए पनि उपन्यासको एकपछि अर्को घटनालाई जोडी संरचनात्मक क्रमलाई सौन्दर्य थप्ने काम गरेका छन् भन्न सकिन्छ ।

४.१.३.५ गौण पात्रहरू

उपन्यासमा आएको कथानक विस्तारित हुने क्रममा आएका र कथानक विस्तारमा केही सहयोग हुने तर तिनको उपस्थिति नभए तापनि घटनाक्रम नखल्बलिने रूपमा देखापरेका पात्रहरूलाई गौण पात्र भनिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा यस्ता गौण पात्रहरू छरप्रष्ट रूपमा देखा परेका छन् ।

सरकारी कर्मचारी, दौडाहा, प्रोफेसर, कटुवाल, केटाकेटी, नर्स, जैवीरे, गोश्वाराका असिस्टेन्ट शुकबहादुर, आइते, डिठिनी, ट्यापे केटो, सेउले, पाती कात्ले कान्छो, ओडारेकी पत्नी स्कुलका मास्टर, सिडिओ, पत्रकार, इन्सपेक्टर, सचिव, मन्त्री पीपल बोटे, तल्लाघरे कान्छो र उसकी बुहारी, कामी डल्ले, पण्डित बाजे, भविलाल, होवीर आले, हुकुम सिंह, राम्चेकी ठुली, द्वारे वा बैदार, चड्खे, ओडारेका छोरा, आरुबोटे कचुरेलनी, भकुण्डे कामी, आदि यस उपन्यासका गौण पात्रहरू रहेका छन् । यी पात्रहरूले उपन्यासमा भिनो रूपमा मात्र सहयोग गरे तापनि यिनीहरूले उपन्यासमा कुतूहलता र सिर्जनामा सुन्दरता भर्ने काम गरेका छन् भन्न सकिन्छ ।

४.१.४ परिवेश

उपन्यासमा घटेका घटनाहरू कुन स्थान र कस्ता वातावरणमा कुन खालका घटना घटित भएका छन्, त्यसको समयले कुन कालखण्डलाई संकेत गरेको छ भनेर चिनाउने उपन्यासका तत्त्वहरू मध्येको एउटा तत्त्व परिवेश हो । उपन्यासकारले उपन्यासको कथानक सुरु गर्नुभन्दा पूर्व 'आफना कुरा' मा लेखेका छन् :

“२०३४ साल तिर एक दिन केही मित्रहरू मेरै डेरामा जम्मा भएका हुन्छन् । कुराकानीका प्रसंगमा गाउँघरको जालभेल फट्याई शोषण अन्याय अत्याचार र स्वयंपाकीको चर्चा हुन्छ । हुकुमी शासनदेखि हाल सम्मका ठूलाठालुको हैकम र राजनीतिगिरी गर्नेहरूको कुटिलताको समेत कुरा चल्ल्छ ।”

भन्ने लेखबाट संस्मरणात्मक लेख हो भन्ने प्रष्ट हुन्छ साथै यसको घटनाक्रम पनि जहाँनिया शासनदेखि पन्चायत कालसम्मको कालखण्डमा घटित गाउँघरमा भएको ठूलाठालुको जालझेल र तिनबाट पीडित गाउँलेको कथा व्यथालाई त्यही परिवेशमा यो उपन्यासको रचना गरिएको छ । कथाको समस्या वा घटना उत्पन्न हुने परिस्थिति र त्यसलाई मद्दत गर्ने सामाजिक, आर्थिक र जैविक परिवेशहरू त्यसबाट उब्जिएको पात्रको मानसिकता बुझ्ने क्रममा यस उपन्यासमा ग्रामीण जीवनको यथार्थ प्रस्तुत भएको छ । मुख्यतया स्याङ्जा जिल्लाको सदरमुकाम पुतलीबजारदेखि उत्तरपश्चिम पर्वत जिल्लाको कार्कीनेटा सम्मको परिवेश मुख्य रूपमा देखा परेको छ । कथानक घटित हुँदै जाने क्रममा काठमाडौंको परिवेश पनि देखा परेको छ ।

“साधनाको पूर्वनिश्चित कुनै कार्यक्रम हुँदैन । रन्थनिएर घरबाट निस्कँदा कहाँ र कता जाने ठम्याउन सकेकी हुनन् त्यसै उनी बसमा चढ्छिन बसले काठमाडौं पुऱ्याइदिन्छ” (पृ. ७०)

यसैगरी रसुवा, मनाङ पोखरा हुँदै तनहुँको डुम्रेलाई समेत परिवेशको रूपमा लिएको छ ।

“डुम्रे र दमौली बीचमा एउटा बस पल्टिन्छ सात जनाको घटनास्थलमै मृत्यु र घाइतेहरू अस्पताल पुऱ्याइन्छ ।” (पृ. ११२)

यसका साथै नेपाली राजनीतिका सन्दर्भमा राणाकालीन समयदेखि पन्चायत कालको पुछार सम्मको समय रहेको देखिन्छ । समाजमा अशिक्षा, अन्धविश्वास रुढिवादी परम्परा हावी रहेको र तथाकथित बुर्जुवा वर्गहरूले साधारण जनमानसलाई अन्याय, अत्याचार र शोषण गरेको वातावरण उपन्यासमा देखापर्दछ । त्यसैगरी उपन्यासमा हरिबोधिनी एकादशीका दिन नुहाउन जाने क्रममा मोदीवेनी परिवेशको रूपमा देखा परेको छ भने सिस्नेखोला बाग्लुङ कलैया, बीरगञ्ज आदि स्थानहरू देखापरेका छन् । त्यसैगरी उपन्यासमा नयाँ सोचका साथ युवावर्ग सामन्ती शासन पद्धतिलाई उखेलेर फाल्ने विचार बोकेका देखिन्छन् । यसरी उपन्यासमा देशकाल

वातावरण तथा परिवेशको उचित संयोजन गरेर जहाँनियाँ शासन देखि पन्चायतकालीन नेपाली समाजको चित्रण गरिएको छ ।

४.१.५ भाषाशैली

उपन्यासका तत्त्वहरूमध्ये भाषाशैली पनि एक हो । कथानकमा कथा वाचनका क्रममा ग्रामीण तथा शहरीया, शिक्षित तथा अशिक्षित वर्गको प्रतिनिधित्व हुने गरी पात्रले घटना क्रम भन्दछ । उसले प्रयोग गर्ने शैलीलाई भाषाशैली भनिन्छ । भाषालाई मिठास र सुन्दर तुल्याउने उपकरण नै भाषाशैली हो ।

प्रस्तुत उपन्यास ग्रामीण परिवेशमा लेखिएको हुनाले यस उपन्यासको भाषा त्यस्तै किसिमको सहज र सरल रहेको छ भने तत्कालीन समयमा प्रचलित शब्दहरूको प्रयोग भएको पाईन्छ - दौडाहा, सरुवा, रैती प्रजा, खान्गीखुवा, नारनको पूजा बालखी, रजौटा आदि तत्कालीन ग्रामीण भाषाको प्रयोग भएको छ । त्यस्तै उपन्यासकार बहुभाषाका ज्ञाता भएका कारण विभिन्न शब्द भण्डारबाट शब्दहरूको ग्रहण गरिएको छ । उपन्यासलाई मिठासपूर्ण बनाउनका लागि उखान टुक्काको पनि प्रयोग गरेका छन्, जस्तै:-

“चिलीमको मुट्टामा घ्याम्पाको खर्च ।” (पृ. २०)

“कस्ता तस्ता भित्ता लागे मुसाको छोरा देवान् (पृ. ३६)

“दाइलाई सक्दिनँ भाउजूलाई राख्दिनँ ।” (पृ. ६८)

यसरी उपन्यासमा उपन्यासकार शर्माले अत्यन्त सरल भाषाशैलीको प्रयोग गर्नुका साथै कथावस्तुलाई रोचकता प्रदान गर्नका लागि भरपूर आफ्नो क्षमतालाई समेत प्रयोग गरेको पाईन्छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषाशैली सामान्य पाठकले पनि बुझ्न सक्ने रहेको तर कहीं कहीं भने प्रशासनिक शब्दहरू रहेका कारण बुझ्न नसकिने अवस्था छ, जस्तै: मिलिसिया, ओद, तीनपट्टी आदि शब्द बुझ्न अल्पशिक्षित पाठकलाई गाह्रो छ । अन्य रूपमा हेर्दा धेरै जसो भाषाशैली सुमधुर र

सहज रहेको छ । उपन्यासकारले प्रस्तुत उपन्यासमा गद्यात्मक भाषाशैली प्रयोग गरेका छन् । भाषाशैलीलाई प्रयोग गर्दा जस्ता पात्र उस्तै किसिमको कथनशैली देखापरेको छ ।

४.१.६ उद्देश्य

कुनै पनि साहित्यिक कृति निश्चित प्रयोजनका निमित्त लेखिन्छ । पहिले-पहिले लेखिने कृतिमा उद्देश्यको किटान गरिएको हुन्थ्यो तर आजभोलिका कृतिहरूमा उद्देश्य खुलाइएको पनि हुन सक्छ र नखुलाइएको पनि हुन सक्छ । प्रस्तुत उपन्यासलाई अध्ययन गर्दा नेपालको राजनीतिमा देखापरेको जहाँनियाँ शासन व्यवस्थामा भेटिएको राज्य सञ्चालन प्रक्रिया र परिवर्तित पन्चायतकालीन शासन व्यवस्थाका बीचमा ग्रामीण समाजमा हुने गरेका शोषण, अन्याय, अत्याचार र त्यसको असर भोग्ने तत्कालीन जनताको तस्वरलाई नखल्बलाईकन प्रस्तुत गर्नु उपन्यासको मुख्य उद्देश्य रहेको देखिन्छ । साथै देशमा जस्तो सुकै शासन व्यवस्था आए पनि आफ्नो भेष बदलेर सत्तासीन हुने ओडारे जस्ता व्यक्तिलाई पाखा लगाएर समाजमा चेतना फैलाउन शिवनाथ र साधना जस्ता पात्रलाई उपन्यासमा उभ्याएका छन् । जबसम्म पुराना विचारले ग्रसित व्यक्तिहरू समाजबाट पतित हुँदैनन् तबसम्म जनताहरू स्वतन्त्र हुन सक्दैनन् । राजनीति मात्र बदलिएर हुँदैन राजनीति गर्ने पात्रहरू पनि बदलिनु पर्दछ । नयाँ सोच भएका व्यक्तिहरूलाई अग्रसर गराई जीवनस्तरमा सुधार गर्नुपर्दछ भन्ने सन्देश यस उपन्यासले दिएको छ । त्यसैगरी यसमा दुनियाँलाई दुःख दिएर घृणित बनेको ओडारे स्वयंपाकी बनेर नाटक गरिरहेको छ, यसबाट के बुझिन्छ भने यदि मन शुद्ध हुन्छ भने त्यसै पनि धर्म हुन्छ । अर्कालाई दुःख दिएर आत्म रुवाएर आत्मतृप्ति हुने व्यक्ति केवल स्वयंपाकी हुँदा त्यो पाप कटनी हुँदैन भन्ने देखाएका छन् । उपन्यासकार शर्माले नेपाली समाजमा विद्यमान धार्मिक संस्कारमा देखापरेका औंसीका दिन हल नार्न नहुने जागिर राम्रो होस्, घरमा सुख शान्ति होस् भनेर नारनको पूजा, रुद्री पूजा गरेको देखाउनुले पनि यस उपन्यासको एउटा धार्मिक परिवेशलाई झल्काउने उद्देश्य देखिन्छ । विचारलाई सर्वमान्य ठान्ने उपन्यासकार शर्माले ओडारे जस्तो सामन्ती शोचको प्रतिकार गर्न उसकै छोरीलाई उभ्याएका छन् । त्यसकारण दमनले चरमोत्कर्ष प्राप्त गरिसकेपछि आफ्नै सन्तानले पनि प्रतिशोधको भावना लिन

सकछन् । परिवेश अनुरूप, समाजको सान्निध्यमा बसेपछि समाजमा पच्ने खालको व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने चेतना ओडारे जस्ता पात्रलाई दिन खोजेको पनि देखिन्छ ।

४.१.७ दृष्टिविन्दु

उपन्यासमा कथानकले कथावाचनका लागि अभिन्न वा बस्न रोजेको ठाउँ नै दृष्टिविन्दु हो । यसबाट कथावाचकले कसरी घटना एवम् चरित्रहरूको वर्णन तथा उपस्थापन गर्छ भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ । यसले कथा कसले भनेको छ र कसरी भनिएको छ भन्ने कुरालाई बुझाउँछ । यस आधारमा कालखण्ड उपन्यासको घटनाक्रम वर्णनमा स्वयं लेखक उपन्यासभन्दा बाहिर बसेर बाहिरी दृश्य एवं मानसिक जगतमा विचरण गर्दै कथा वाचन गरिरहेका छन् । सबै पात्रका मनका भावना थाहा पाई प्रस्तुत गर्ने र हरेक घटनालाई आफै टिप्पणी तथा विश्लेषण गरिरहेका कारण यस उपन्यासमा तृतीय पुरुष बाह्य अन्तर्गतको सर्वज्ञ दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ ।

“प्रधानपन्च भनेको जनप्रतिनिधि हो, व्यवस्थाको कार्यकर्ता हो उसलाई बेवास्ता गर्दा विरोधीहरूको मनोबल बढ्छ भनेर तपाईंले उसलाई साथ लिएर काम गरिदिए हुन्थ्यो भन्ने मात्र मेरो मनसाय हो । तपाईंलाई दुःख दिन होईन सल्लाह गर्न बोलाएको हुँ ।” (पृ. ३९)

कता, कति कथोपकथनको बेलामा तिमी भनेर सम्बोधन भएको देखिए तापनि समग्रमा उपन्यासको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म नै तृतीय पुरुष सर्वज्ञ दृष्टिविन्दुको प्रयोगले नै उपन्यास संगठित भएको देख्न सकिन्छ ।

४.१.८ निष्कर्ष

कालखण्ड उपन्यासमा पन्चायती शासन कालमा सर्वसाधारण जनताले भोग्नु परेका पीडाको चित्रण गरिएको छ । जहाँ ओडारे, बैकुण्ठे जस्ता धुर्त व्यक्तिहरूले शिवनाथ, साधना, सेउले, लाटो जस्ता, निर्धाहरूलाई प्रताडित गर्ने घटना देखाएर तत्कालीन समाजको चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । सरल भाषा शैलीको प्रयोग र तृतीय सर्वज्ञ दृष्टिविन्दुको प्रयोगले उपन्यासलाई सहज र सुबोध्य भाषा प्रदान गरेको छ ।

उपन्यासमा सबै तत्त्वको शिष्ट उपयोग गरिएको छ, जसले गर्दा उपन्यास रोचक तथा ज्ञानवर्द्धक बन्न पुगेको छ ।

४.२ 'उन्माद' उपन्यासको विश्लेषण

४.२.१ विषय प्रवेश

महेश्वर शर्माको दोस्रो औपन्यासिक कृति “उन्माद” (२०५१) वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनको घटनाक्रमहरूलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको उपन्यास हो । राजनीतिमा सत्ताको उन्माद अर्थात् मात चढेपछि के गर्न हुन्छ ? के गर्न हुन्न ? भन्ने होस हराएका नेताहरूको राजनैतिक कार्यशैलीलाई यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । यो उपन्यास हेडमास्टर वंशी, श्रीमती वंशी, विद्यार्थी लक्ष्मण र तेजबहादुरको संयुक्त संवादका आधारमा जनआन्दोलनका क्रममा दैनिक रूपमा घटेका घटनाहरूलाई अगाडि बढाउने यिनै चार पात्रका माध्यमबाट वर्णनात्मक शैलीमा घटनाको वर्णन र विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ । घटनाको वर्णन गर्ने क्रममा पन्चायत कालमा सत्तासीन पन्चहरूको प्रवृत्ति र बहुदल ल्याउनलाई कसरत गर्ने नेता तथा कार्यकर्ताहरूको चरित्र र क्रियाकलापको वर्णन गरिएको छ । नेपालको राजनैतिक इतिहासमा देखापरेको वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनले नेपाली जनतालाई कतिसम्म दुःख दियो । त्यस आन्दोलनमा दलका कार्यकर्ता तथा नेताहरूले गरेको कुटिलता र त्यसबाट हात पारेको शून्य उपलब्धिका बारेमा लेखक शर्मा लगायत सम्पूर्ण जनताले देखिरहेको राजनैतिक आन्दोलनका केही घटनाहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ -

“हो, मैडम ! त्यस्तै छ ।” लक्ष्मण भन्दै जान्छ - “अस्ति राती पनि केहीलाई कुटेर मारियो र कति जना सख्त घाइते भएका छन् भन्छन् । त्रिपुरेश्वरमा चार र टेकुमा एक जना कुटिएका थिए । दुईटा लाश र एउटा घाइतेलाई मण्डले भनेर जुलुसमा घुमाएका थिए रे । हिजो रत्नपार्कमा मिनिबसमा आगो पनि लगाइयो, पसल बन्द भए, पाँचवटा लाश वीर अस्पताल लगियो, बीस पच्चीस जना घाइते पनि छन् भन्छन् । १७ जना प्रहरी सख्त घाइते अरू पाँच जना

सामान्य घाइते र १५ जना प्रहरी हराएका छन् भन्छन् । चारथान बाकीटकी २ थान पिस्तोल र एक थान राइफल कालीमाटी प्रहरीबाट लुटियो एउटा जीपबाट पनि अस्ति राती केही पिस्तोल, केही खुकुरी र केही विस्फोटक पदार्थ समेत पकडिएको थियो र उपद्रो गर्नेहरू प्रहरीको पोशाकमा थिए रे । ती नक्कली प्रहरी हुन् पनि भन्दा रहेछन् । बीबीसीले पनि अस्ति र हिजो गरेर काठमाडौंमा १३ जना मरेको समाचार दियो । यो सबै भारतीय गुप्तचरकै इशारामा हुँदैछ भन्छन् । के हुन लागेको हो कुन्नि ।” (पृ. १९)

त्यसैगरी २०५१ सालको मध्यावधि निर्वाचनको विषयलाई लिएर उपन्यासमा लेखिएको छ ।

“चुनाव जति नजिक आउँदैछ त्यति नै पत्रकारहरूले विभिन्न पार्टीका नेता, कार्यकर्ता र उम्मेदवारहरूलाई तपाईं कति सिट जित्नुहुन्छ वा तपाईंको स्थिति कस्तो छ ? इत्यादि प्रश्न गरेर अन्तर्वार्ता लिंदा मेरो पार्टीले वा मैले हाछु भनेर कसैले भनेको छैन । सबैले आफैले मात्र जित्छु भनेका छन् । अझ हामी यति सीट ल्याउँछौं भनेर तोकेका छन् भने हार्ने कसले होला ? यिनीहरूले जित्छौं भनेका सीट त २०५ भन्दा धेरै गुना भईसके । यी सबै जनतालाई भ्रममा पार्ने चालबाजी नभए के हो त सर !” (पृ. १४७)

यसरी उपन्यासको कथा सामाजिक, राजनीतिक जीवनसँग सम्बद्ध भएको छ ।

४.२.२ कथानक

‘उन्माद’ उपन्यास नेपालको राजनीतिमा २०४६ सालको जनआन्दोलनलाई आधार बनाएर लेखिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा त्यस आन्दोलनमा घटित घटना र त्यस समयको परिस्थितिलाई देखाइएको छ । उपन्यासमा वंशी सरका घरमा दुध पुऱ्याउन आउने लक्ष्मणले हिजो घटेका घटनाहरूको सूचना दिएपछि उपन्यासको कथानक प्रारम्भ भएको छ । लक्ष्मणले राजनीतिक घटना प्रति वंशी सर र श्रीमती वंशीलाई सूचना दिनु, वंशी सर र श्रीमती वंशीमा राजनीतिक चेतना सल्बलाउनु र

सबै पात्र मिली दैनिक रूपमा घटेका घटनाहरूको वर्णन गर्न प्रारम्भ गर्नु नै संरचनात्मक हिसाबले उपन्यासको सुरुको भाग हो । उपन्यासमा वंशी सरका दम्पति गाउँको मा.वि.मा अध्यापनरत छन् । वंशी सर मा.वि. का हेडमास्टर हुन् उनी २०४६ साल फागुन ७ गतेको समाचार सुन्न थाले देखि उपन्यासमा प्रस्तुत छन् । उनी कुनै पनि पार्टीमा नलागेका र आफूले आदर्श नागरिक तयार गर्ने लक्ष्य राखेका छन् । तर प्रजातन्त्रका नाममा अराजक तत्त्वहरूले कालोमोसो दलेपछि वंशी सरले स्कूलको जागिर छोडे बसेका छन् । उनले थाहा पाएको समाचार लक्ष्मण र तेजबहादुरले ल्याएको समाचारको जानकारी गरी त्यस घटनालाई विश्लेषण गर्ने क्रममा श्रीमती वंशी समेत ४ जना पात्र रहेका छन् । कथानक मूल घटनाहरू यस प्रकार छन्:- “२०४६ सालको फागुन ७ गतेबाट पन्चायत विरुद्ध आन्दोलन सुरु हुनु, चैतको अन्त्यतिर गएर आन्दोलन, सफल हुनु, जसको परिणाम स्वरूप नेपालमा पन्चायती शासनको अन्त्य भई एक वर्षका लागि कृष्ण प्रसाद भट्टराईको प्रधानमन्त्रीत्वमा मन्त्रीमण्डल गठन हुनु, त्यसपछिको चुनाव काङ्ग्रेसले जितेर गिरिजा प्रसाद कोइरालाको प्रधानमन्त्रीत्वमा सरकार गठन हुनु, एमाले प्रतिपक्षमा रहनु, काङ्ग्रेस शासन सत्ताको मोहमा फस्नु कम्युनिष्ट सङ्गठन बलियो बनाउनतिर लाग्नु जस्ता घटनाहरू देखिन्छन् । उपन्यासमा लेखिएको छ :

“काङ्ग्रेसलाई शासन सत्ताको मोह बढी छ भने कम्युनिष्टलाई आफ्नो सङ्गठन र प्रचारलाई व्यापक बनाउने कुरामा बढी चासो छ” (पृ. ३५) ।

यसरी पार्टीहरू आ-आफ्नो स्वार्थमा लाग्दा देशका प्रशासनिक क्षेत्रमा अराजकता बढ्दा अनियमित तरिकाले घुसपैठ हुनु, कर्मचारी नियुक्तिमा पार्टीगत व्यक्तिलाई चयन गर्नु, बेलामा कार्यालयमा उपस्थित नहुँदा सेवा लिन गएका ग्राहक घण्टीसम्म लाईनमा बसेर दुःख पाउनु, कर्मचारी विनियममा कुनै पनि कर्मचारी राजनीतिमा लाग्न पाईने छैन भने तापनि व्यवहारमा पार्टीगत रूपले नियुक्ति गरिएका कर्मचारीलाई त्यस प्रशासनमा आफ्नो पार्टीको नेतृत्व गर्ने व्यक्तिका रूपमा उसलाई हेरिनु, कर्मचारीको पनि एउटा पार्टीमा आबद्ध नभएसम्म पदोन्नति हुन नसक्ने स्थिति देखापर्नु, प्रजातन्त्रलाई राजनीतिक फट्याईको रूपमा प्रयोग गरी जताततै हुल्दङ्गा,

मारपिट, चोरी फट्याइ बलात्कार, वनफँडानी आदि क्रियाकलापहरू देशभरि नै व्याप्त भई सोभा साभा निमुखा जनता तनावपूर्ण अवस्थामा रहनु, नेपाली काङ्ग्रेस दम्भी र अन्यायीहरूको पार्टीका रूपमा देखापर्नु वि.सं. २०४८ सालको आम निर्वाचनबाट गिरिजा प्रसाद कोइरालाको प्रधानमन्त्रीत्वमा गठित सरकारमाथि एमालेले अविश्वासको प्रस्ताव पेश गर्नु प्रस्ताव अस्वीकृत हुनु, तर केही दिनपछि पुनः सरकार विघटन भई वि.सं. २०५१ सालको मध्यावधि चुनावमा एमालेले जिती एमालेको सरकार बनेपछि वंशी सरले एमालेको हातमा नेपालको विकास गर्ने जिम्मा रहेको भन्ने आशा राख्दै उपन्यासको कथानक समाप्त भएको छ । यसरी उन्माद उपन्यासको कथानक संवादात्मक, वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक शैलीमा फैलिएको राजनैतिक घटनाहरूको विवरण हो ।

यस उपन्यासमा आन्दोलनका सन्दर्भमा पहिलो दिनको आन्दोलन पछि दोस्रो र तेस्रो दिनका आन्दोलनहरू कसरी सञ्चालन गर्दा आन्दोलन प्रभावकारी हुन्छ भन्ने मानसिक द्वन्द्व कार्यकर्ताबीच रहेको छ, भने जनतामा आन्दोलनमा परी मरिने त होइन भन्ने मनमा त्रास भइरहेको छ । साथै नेताहरूलाई कसरी विपक्षी दललाई दबाउने र आफू माथि जाने भन्ने द्वन्द्व छ । त्यसैगरी एक पछि अर्को आन्दोलनका क्रममा अब भोलि के होला ? भन्ने उत्सुकता पनि सबैका मनमा रहेका छन् । तसर्थ यस उपन्यासको कथानकमा कौतूहलता र द्वन्द्वको समायोजनले पनि उपन्यास पाठकीय प्रभावका दृष्टिले सफल रहेको छ ।

४.२.३ चरित्र चित्रण

४.२.३.१ वंशी सर

वंशी सर उपन्यासमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म देखापरेको प्रमुख पुरुष पात्र हो । ऊ उपन्यासकारको मुख पात्रको रूपमा उपस्थित छ । शिक्षण पेसामा संलग्न रहेको वंशी शिक्षण पेसाको क्षेत्रमा कर्तव्यनिष्ठ, आफ्नो पेसामा विश्वास राख्ने, स्वाभिमानी, समग्र बुद्धिजीवी वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति हो । उसले राजनीति विद्यालयमा गरिनु हुन्न, यो शिक्षा आर्जन गर्ने स्थल हो, विद्यालयलाई राजनीतिमा मुछ्नु हुँदैन भनेका कारण

राजनीतिका अराजक तत्त्वहरूले उसलाई कालोमोसो दलेर अपमानित गरेका छन् । नेपालको राजनीतिक घटनाचक्रको दर्शक र त्यस घटनाको विश्लेषकका रूपमा देखापरेको वंशीले नेपालको राजनीतिमा पथ भ्रष्टता बढ्दै गएको कुरामा चिन्ता व्यक्त गरेको देखिन्छ । आफूलाई विद्यालय हातामा कालोमोसो दलेपछि ऊ स्कूल जान छाडेको छ -

वंशी दम्पति हिजो आज स्कूल जाँदैनन् । स्कूल छोडेकै भने पनि हुन्छ । घरमा ट्युशन पढाएर आफ्नो गुजारा गर्छन् । (पृ. १८)

आदर्शवादी सोचका वंशी नेपालमा जुनसुकै राजनीतिक दलले शासन चलाए पनि सत्तामा बस्ने पार्टीले दलगत स्वार्थ मात्रै हेर्दछ । निमुखा जनतालाई कसरी सुख सुविधा र अवसर प्रदान गर्न सकिन्छ भन्ने भावना नरहेको उसको ठम्याई छ । देश र जनताको भलो र उन्नति प्रगति चाहने वंशी प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल चरित्र हो । देशको परिवर्तनसँगै आफ्नो कार्यव्यवहारमा परिवर्तन गर्न नसकेको कारण स्वभावका आधारमा गतिहीन पात्र हो । शिक्षण पेसामा आबद्ध सबैको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हो । उपन्यासमा दैनिक रूपमा घटेका घटनाहरूलाई देखेर वा सुनेर वाचन गर्ने क्रममा प्रत्यक्ष रूपमा देखापरेकाले आसन्नताका आधारमा ऊ मञ्चीय पात्र हो । उपन्यासमा कथानकको आरम्भ देखि अन्त्यसम्म उसको उपस्थिति अटुट रही आएकोले आबद्धताका आधारमा वंशी वद्ध पात्र हो । उपन्यासलाई सही उद्देश्यमा पुऱ्याउन सफल ऊ उपन्यासको अनुकूल चरित्र हो । साथै जीवनलाई सहज रूपमा भोग्न र जीउन सक्ने च्याप्टो पात्रका रूपमा ऊ चित्रित रहेको छ ।

४.२.३.२ श्रीमती वंशी

उपन्यासमा पहिलो अनुच्छेदबाटै उपस्थिति जनाएकी श्रीमती वंशी मुख्य नारी चरित्रका रूपमा देखा परेकी छ । पेसाले शिक्षिका भए पनि देशको राजनीतिका बारेमा चासो राख्ने र राजनीतिलाई राम्रोसँग विश्लेषण गर्न सक्ने पात्रका रूपमा उपन्यासमा देखिनुका साथै ऊ एक कुशल गृहिणी पनि हो । उसले आफ्नो श्रीमान्लाई पत्नीबाट

गर्नुपर्ने सेवा शुश्रूषा र हेरचाह राम्रोसँग गरेकी छ । श्रीमती वंशी आफना श्रीमान् वंशी सर, लक्ष्मण र तेजबहादुर बीच भएको राजनीतिक विश्लेषणमा खुब चासो दिएर सुन्छे र चित्त नबुझेका कुरामा तुरुन्त प्रतिक्रिया दिन्छे, अनि अरूले पत्तो नपाउँदै भित्र गएर चिया पकाएर पनि ल्याउँछे । त्यसकारण ऊ एक सफल विश्लेषक र सफल गृहिणी पनि हो । देश र जनताको भविष्यप्रति सधैं चिन्तित रहने श्रीमती वंशी अन्यायको विरोध गर्दा उत्पीडित पनि हुनुपरेको छ । तथापि समाजसेवा गर्न ऊ कदापि पछाडि हटेकी छैन । यसरी हेर्दा समग्रमा ऊ आफ्नो कार्य व्यवहारमा परिवर्तन गर्न नसकेका कारण स्वभावका आधारमा गतिहीन पात्र हो । शिक्षण पेसामा आबद्ध सबै नारी वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने नारी पात्र भएकाले जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हो । दैनिक रूपमा देखेका वा सुनेका घटनालाई प्रत्यक्ष रूपमा वर्णन गर्ने र विश्लेषण गर्ने भएकाले आसन्नताका आधारमा मञ्चीय चरित्र हो । उपन्यासको आदि देखि अन्त्यसम्म कथानकलाई गति प्रदान गर्ने भएका कारण ऊ बद्ध पात्र हो भने जीवनलाई सपाट रूपमा भोग्ने उपन्यासकी च्याप्टो पात्र हो । उपन्यासलाई गन्तव्यमा पुऱ्याउन ठूलो भूमिका खेलेकी हुनाले उपन्यासका लागि अनुकूल चरित्र हो ।

४.२.३.३ लक्ष्मण

लक्ष्मण उपन्यासमा प्रारम्भदेखि वंशी सरको सहयोगीका रूपमा देखापरेको सहायक पुरुष पात्र हो । कक्षा दशमा पढ्ने लक्ष्मण वंशी सरको घरमा दुध पुऱ्याउने काम पनि गर्दछ । आफना बाबु प्रधानपन्च भएका कारण उसलाई पढाईका साथै राजनीतिमा पनि खुब रुचि लाग्छ । वंशी सर कहाँ ट्युसन पढ्न आउन आउने लक्ष्मण सरसँग भेट हुना साथ हिजोका घटनाका बारेमा उत्सुकतापूर्वक जिज्ञासा राख्ने गर्दछ र आफूले पनि राजनीतिक गतिविधिका बारेमा वंशी सरलाई सूचना प्रदान गर्ने काम गर्दछ तसर्थ मुख्य पात्रलाई सहयोग गरेका कारण ऊ सहायक पात्र हो । बाबु प्रधानपन्च भएकाले बाबु हराउँदा उसका मनमा अनेक किसिमका द्वन्द्वहरू सिर्जना भई बडो विचलित भएको हुन्छ । ऊ बडो चलाख र फुर्तिलो पनि छ । आमसभा चक्का जाम, हडताल, आदि कुनै पनि कार्यक्रममा सहभागी नभई छाड्दै तसर्थ लक्ष्मण प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, कार्यका आधारमा सहायक, लिङ्गका आधारमा पुरुष,

स्वभावका आधारमा गतिहीन, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत चरित्र भएको पात्र हो भने आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

४.२.३.४ तेजबहादुर

तेजबहादुर उपन्यासको सहायक पात्र हो । उपन्यासको घटनाक्रम वर्णनमा चौथो पात्रका रूपमा देखापरेको ऊ एक सचेत नागरिक हो । उसले आन्दोलनकारीले राम्रो काम गर्दासम्म आन्दोलनकारीलाई राम्रो मानेको छ भने अनुचित कार्य गर्दा निन्दा समेत गर्न पुगेको छ । उसले विना कारण पार्टीका अराजक कार्यकर्ताहरूबाट पिटाइ पनि खान पुगेको छ । जसले गर्दा उसमा वैचारिक परिवर्तन भएको छ ऊ मुख्य पात्र वंशी सर र श्रीमती वंशीलाई सुचना तथा समाचारहरू ल्याएर दिने गर्दछ । उसलाई आन्दोलनकारीले पन्चेको सि.आइ.डी. भनेर कुटेका कारण ऊ २०४६ सालको सोझा जनताले भोग्नु परेको पीडाको प्रतिनिधि पात्र हो । उपन्यासमा ऊ कार्यका आधारमा सहायक पुरुष पात्र हो । स्वभावका आधारमा गतिहीन, जीवन चेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल सजिलै बुझ्न सकिने च्याप्टो पात्र हो ।

४.२.३.५ अन्य पात्रहरू

उपन्यासलाई गति दिने क्रममा र राजनीतिक गतिविधि अगाडि बढिरहेको अवस्थामा तत्कालीन शासक, प्रतिपक्षमा रहेका पार्टीका नेता, कार्यकर्ताहरू मञ्चीय नभएर उपस्थित भएर सूचनाको वर्णन गर्ने पात्रका माध्यमबाट थुप्रै पात्रहरू यस उपन्यासमा वर्णित छन् । ती सबै पात्रहरू सहायक पात्रहरू हुन् । यी सबै पात्रहरू नेपथ्यीय छन् । उपन्यासमा ती पात्रहरूको राजनीतिक क्रियाकलापहरूको वर्णन गरिएको छ । ती सबै पात्रहरू नेपालका वास्तविक हुन् तिनीहरूको व्यवहारलाई पुष्टि गर्ने क्रममा भने उदाहरणका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय पात्रको पनि चरित्र देखाइएको छ । वि.पि. कोइराला, गणेशमान सिंह, सूर्यहादुर थापा, मदन भण्डारी, गिरिजा प्रसाद कोइराला, कृष्ण प्रसाद भट्टराई, मनमोहन अधिकारी, लक्ष्मणका बुवा, गाउँले कार्यकर्ता, प्रा.वि. का हेडमाष्टर, जैसी कान्छो आदि पात्रहरू नेपथ्यीय पात्रका रूपमा रहेका छन् ।

४.२.४ परिवेश

महेश्वर शर्माको उन्माद उपन्यासले नेपालको राजधानी काठमाडौँबाट सुरु भएको वि.सं. २०४६ सालको राजनैतिक जनआन्दोलन देखि वि.सं. २०५१ सालको मध्यावधि चुनाव सम्मको समयावधिमा नेपालभित्र घटेका घटनाहरूको विवरण प्रस्तुत गर्ने क्रममा विशेषतः काठमाडौँको स्थानीय परिवेशमा उपन्यास गठित भएको देखाएको छ । यसमा उपत्यका खाल्डो नजिकैको एउटा गाउँ जहाँबाट उपत्यकालाई राम्ररी नियाल्न सकिन्छ । त्यस्तो गाउँको परिवेश प्रस्तुत उपन्यासमा रहेको छ । अभ् सीमित गर्ने हो भने वंशी सरको कोठामा दिन प्रतिदिन भेला हुने चार जनाको संवादमा उपन्यास निर्भर भएकाले वंशी सरको कोठा नै उपन्यासको मुख्य परिवेश हो । पात्रहरूका संवादबाट प्राप्त सूचनाका अनुसार काठमाडौँ खाल्डोका ललितपुर, भक्तपुर, वानेश्वर, पुल्चोक आदि स्थानहरूमा केही छिटफुट घटना भएका छन् । आन्दोलनको स्वरूपलाई वर्णन गर्ने क्रममा भनिएको छ:-

“फागुन ७ देखि ९ गते सम्मको कार्यक्रम प्र.ने.का ले सञ्चालन गर्ने र १४ गते र १९ गतेको कार्यक्रम प्र.ने.क.पा.ले गर्ने सल्लाह रहेछ । ती कार्यक्रममा ७ गते जुलुस आमसभा र भण्डा फहराउने ८ गते यातायात र बजार बन्द गर्ने र ९ गते वकिलहरूले अदालत बहिष्कार गर्ने रे त्यसपछि १४ गते कालो भण्डा र कालोपट्टी सहित प्रदर्शन र आमसभा १९ गते नेपाल बन्द यिनै हुन् अहिले भनिएका कार्यक्रम अरू पछि निर्धारित गर्दै जाने रे ।” (पृ. ७)

उपन्यासले काठमाडौँ उपत्यका बाहेक बाहिरी क्षेत्र जनकपुर, विराटनगर, सप्तरी पोखरा, कञ्चनपुर, बुटवल, हेटौँडा, धनुषा, लगायतका धेरै क्षेत्रहरूमा घटनाहरू भएको परिवेशलाई पनि देखाएको छ । साथै बन्द, हडताल, भैँभगडा गुण्डागर्दी, मारपीट, हुलदुङ्गा अनसन र घेराउ आदिका कारणले त्यस समयमा जनताहरूले आवश्यकताका वस्तु बजारमा नपाईनु अड्डा कार्यालयहरूमा काम नहुनु, महँगीले सीमा नाघ्नु विद्यार्थी पढ्न जानबाट वञ्चित हुनु जस्ता समस्याले पीडित जनताहरूको अवस्थालाई पनि उपन्यासमा तत्कालिक परिवेशको रूपमा चित्रण गरेको छ ।

निजामती सेवाका कर्मचारीलाई आफ्नो पार्टीको सहयोग गर्छ भन्ने हेतुले निजामती सेवामा आफ्नो पार्टीको मान्छे घुसाउने होडबाजी चलेको नेताको चाकडी नगरी बहुवा पनि हुन नसक्ने र निजामती सेवालार्इ तत्कालीन समयमा राजनीतिले अँठ्याएकै कारण निजामती सेवा प्रभावकारी हुन नसकेको कुरा पनि परिवेशका रूपमा आएको छ । त्यस्तै बिजुली नभएर कलकारखानाले पुरा उत्पादन दिन नसक्नु, वनजङ्गल जथाभावी फडानी गर्दा पनि आफ्नो पार्टीको मान्छे रहेछ भन्ने आघात पर्छ कि भनेर कोही नबोल्नु, बलात्कार, लुटपाट यी सबै घटनाले तत्कालीन परिवेशलाई झल्काएका छन् ।

निर्वाचन आयोगले आचार संहिता बनाउँदै जानु प्रधानमन्त्रीले नै उल्लंघन गरिदिँदा कार्यान्वयन हुन नसक्नु, जनताको मन जितेर मत प्राप्त गरी जनताको सेवा गर्न उठेको नेताले उल्टै मतदान अधिकृत माथि पिस्तोल ताक्नु उसलाई कुनै कारवाही नहुनु, मतपेटिका लुटिनु आदि घटनाहरू कमजोर प्रशासन र बदलिँदो राजनीतिक परिवेशका कारण भएको हो । उपन्यासकार स्वयंले लेखे अनुसार प्रजातन्त्रको नाममा स्वार्थ साधनको अभ्यासमा लागेका नेताका अनुरत्तरदायी क्रियाकलापले जनजीवनलाई अस्त-व्यस्त पारेको परिवेशको चित्रण यस उपन्यासमा देखिएको छ ।

मध्यावधि चुनावपछि ठूलो दलको रूपमा आएको एमालेले कस्तो किसिमको शासन सञ्चालन गर्दछ भन्ने कुरालाई देखाउन बाँकी राखेर उपन्यासको अन्त्य भएको छ । यसरी समग्रमा हेर्दा जन आन्दोलन र राजनीतिक गतिरोधको परिवेशमा उपन्यास संरचित छ ।

४.२.५ भाषाशैली

उन्माद उपन्यास सरल संवादात्मक शैलीमा आधारित भएर लेखिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा पात्र अनुसार भाषा प्रयोग भएको छ । उपन्यासमा कही कही संक्षिप्त रूपहरूको प्रयोग भएका कारण ती शब्दहरूको पुरा रूप बुझ्न कठिन देखिन्छ । साथै राजनीतिक र प्रशासनिक शब्दहरूको प्रयोग अधिक पाईन्छ । बहुदल, प्रजातन्त्र, आन्दोलन, प्रधानमन्त्री, राजदूत, हाकिम, मुखिया, सिफारिस-पत्र, समाजवाद, गृहयुद्ध,

हिरासत, कम्युनिष्ट, काङ्ग्रेस, रा.प्र.पा. आदि उपन्यासमा पात्र अनुसारको भाषा प्रयोग गरिएका कारण तत्सम, तद्भव, आगन्तुक शब्दहरूका साथै भर्रा नेपाली शब्दहरूका पनि प्रयोग भएका छन् । यस उपन्यासमा मृत्यु, संकुचित, आरम्भ, अनर्थ, विध्वंश, सशंक, ऋण, वाणी, अकर्मण्य, गुणदोष, असन्तुष्टि, विपत्ति चरम, बलात्कार, सत्यदर्शन, परीक्षण संहिता अधम, आदि तत्सम शब्द छन् भने सर, मैडम फाउन्डेशन, टि.भी., वि.वि.सी. हेडमास्टर, रेडियो, आगजनी, युनिभर्सिटि, जेन्टलम्यान, हेम्पो पेट्रोल, गिरफ्तार, गर्दि, क्याबिनेट, रोजगारी आदि आगन्तुक शब्दहरूको पनि प्रयोग भएका छन् । त्यसैगरी पछाडि, उटुङ्गो, भुस्याहा आदि तद्भव र भर्रा शब्दको पनि प्रयोग भएको पाईन्छ । राजनीतिक घटनाको सरसरती वर्णन गर्ने क्रममा उपन्यासकारले वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरेका छन् -

“श्री ५ बाट घोषणा भयो अन्तरिम मन्त्रिमण्डल बन्यो । अब त आन्दोलन थामिनु पर्ने हैन भन्या ? किन यस्तो भै रहेको छ ?” (पृ. २३)

उपन्यासकार शर्माले उपन्यासलाई मनोरञ्जनात्मकता प्रदान गर्न र प्रसङ्गलाई पूर्णता दिन उखान र टुक्काको प्रयोग गरेका छन् । श्रीमती वंशीले आफ्ना श्रीमान्लाई विद्यालयमा कालोमोसो दल्ने भनेका छन् भन्ने समाचार सुनाउँदा श्रीमानले काँतर नसम्भक्त भन्दा “हूलहालमा जीउ जोगाउनु अनिकालमा बीउ जोगाउनु ।” (पृ. १३) भन्ने उखानद्वारा पुष्टि गरिएको छ । जसले भाषालाई सुन्दर र मनोरञ्जनात्मकता प्रदान गरेको छ । त्यस्तै बहुदलमा कसैलाई डर छैन बहुदल भनेको मनपरी तन्त्र जस्तो भएको सन्दर्भमा लिएर बहुदल “साधुलाई शुली र चोरलाई चौतारो ।” (पृ. २७) भएको घोषणा गरेका छन् । यस्ता उखान टुक्का उपन्यासमा छरपष्ट भएर रहेका छन् जसले उपन्यासको भाषाशैली सुसङ्गठनात्मक र मनोरञ्जनपूर्ण भएको पाईन्छ । यस उपन्यासमा नेताहरूका बीचमा रहेको आन्तरिक द्वन्द्व पनि देखाइएको छ । २०५१ सालको मध्यावधि चुनाव कसले । जित्ने र कसको नेतृत्वमा सरकार बनाउने भन्ने सन्दर्भमा काङ्ग्रेस, कम्युनिष्ट र अन्य ३६ सै दलहरू आफ्नो समर्थन जुटाउन देश दौडाहामा लागि रहेका छन् । प्रधानमन्त्री गिरिजा प्रसाद कोइराला स्वयं हेलिकप्टरमा दौडिरहेका छन् । जनतालाई भने जुन सरकार आए पनि केही हुने होईन भन्ने कुरा

एउटा मनको कुनामा छ । अर्कातिर सरकार बदलियो भने हाम्रो जीवनमा पनि केही उतार चढाव हुन्छ कि ? भन्ने कुतूहलता जागेको छ । यसरी यस उपन्यासको भाषाशैली सबैतिरबाट सफल रहेको छ ।

४.२.६ उद्देश्य

उन्माद उपन्यास नेपालको राजनीतिक गतिविधिका सन्दर्भमा वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनमा भएका घटनालाई श्रृंखलाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले लेखिएको उपन्यास हो । उपन्यासकारका भनाई अनुसार नेपालमा तत्कालीन समयमा विद्यमान पन्चायति शासनको अन्त्य र बहुदलीय शासन व्यवस्थाको उदय गराउनका लागि जनताद्वारा गरिएको आन्दोलन, त्यसको स्वरूप, त्यस आन्दोलनबाट प्राप्त फल र मध्यावधि चुनाव सम्मका घटनाहरूको विवरण पेश गर्नु नै यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य हो । यस अवधि भरमा नेपाली सोझा जनताले कस्ता किसिमका यातना भोग्नु पऱ्यो भन्ने यथार्थलाई प्रस्तुत गर्नु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य हो ।

सत्ताको उन्माद अर्थात मात चढेपछि नेताहरूमा विवेक र विचार हराएका कारण उनीहरू 'न भुइमा न भाडामा' भएर आफैं खाल्टामा परेका छन् । स्वार्थ साधनामा लागेका अनुत्तरदायी तिनै नेताहरू बहुमतको प्रतिनिधिसभा र सरकार विघटन गराएर मध्यावधि चुनावद्वारा दुई तिहाई बहुमतको सपना देखेर अनेक कुटिलता अपनाउँदा कसैको पनि बहुमत आउन नसकेको अवस्था मध्यावधि चुनावको नतिजाले देखाएको छ जसलाई उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“एमाले ८८, काङ्ग्रेस ८३, राप्रपा २०, नेमकिपा ४, सद्भावना ३ र स्वतन्त्र ७ सीट । काङ्ग्रेसले ३१ सीट गुमायो भने एमालेले १९ सिट बढायो । त्यसैगरी राप्रपा १६ सीट बढ्यो रोहितको पार्टीले २ सिट बढायो भने सद्भावनाका ३ सिट घटे ।” (पृ. १५७)

यही नतिजका कारण नेपाल राष्ट्रले सामाजिक आर्थिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा कहिल्यै व्यहोर्नु नपरेका समस्या आइलागे । यस्ता कुराहरूलाई देखाउनु पनि यस

उपन्यासको उद्देश्य हो । साथै नेपालको निजामती सेवामा देखापरेका नातावाद, कृपावाद, अनियमित बहुवा प्रक्रिया हुँदै नभएको होटलको नाममा विल बनाएर राष्ट्रको सम्पत्ति सिध्याउने नेताहरूको भ्रष्टाचारी प्रवृत्ति, साहुलाई नास्ताको पैसा नदिइ हिँड्ने अल्लारे केटाहरूको प्रवृत्ति, राष्ट्रको अस्मितालाई खेलवाड गरी आफ्नो निजी स्वार्थलाई सर्वोपरी मान्ने स्वभाव भएका नेताहरूका बारेमा तत्कालीन परिवेशको झल्को दिई वर्तमान समयका सबै जनतालाई सजग गराउनु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य हो । उपन्यासले कुनै पनि क्षेत्रमा स्वच्छ किसिमको नेतृत्व हुन नसकेको कुरा प्रष्ट रूपमा देखाएको छ भने राजसंस्था नै वास्तवमा हित चाहन्थ्यो र राजालाई पनि सबै जनताले मान्दथे भन्ने कुरालाई पनि देखाउन खोजेका छन् । नेताहरूले अनेक बहाना बनाई देशलाई कङ्गाल बनाएका छन् । कुनै सरकारले पनि देशको विकास र जनतालाई सुख दिन सकेका छैनन् भन्ने कुरालाई उपन्यासमा आएको घटनाहरूले पुष्टि गरेका छन् । तसर्थ समग्रमा उपन्यासका सबै घटनाक्रमले उपन्यासको उद्देश्यलाई सफल तुल्याएका छन् भने नेताहरूले उन्मादित भएर आफ्नो स्वार्थका लागि देशलाई सङ्कटमा पार्नुको सट्टा देशको सर्वाङ्गीण विकास र राष्ट्रिय हितमा सबैको ध्यान जानुपर्दछ भन्ने सन्देश उपन्यासले दिएको छ ।

४.२.७ दृष्टिविन्दु

उन्माद उपन्यासका सम्पूर्ण कथानकको समाख्याता लेखक स्वयं हुन् र उनी उपन्यासभन्दा बाहिर बसेर दृश्य एवं मानसिक जगत्मा विचरण गरिरहेका छन् । सबै पात्रका मनका कुरा थाहा पाई प्रत्येक पात्रहरूबाट संवाद बोल्न लगाएर घटित घटनाहरूको वर्णन भएको छ । उपन्यासमा पात्रहरूको आपसी संवादमा द्वितीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको भए तापनि समग्र रूपमा हेर्दा उपन्यास तृतीय पुरुष सर्वज्ञ निवैयक्तिक दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । उपन्यासको आरम्भ र अन्त्य निम्नानुसार गरिएको छ ।

आरम्भ:

“लक्ष्मण एकाबिहानै ढोका ढकढक्याउन आइपुग्छ । “ओहो ! आज तिमि यति चाँदै ?” - हेडमास्टरकी श्रीमती ढोका खोल्दै हुन्छिन् ।

“हिजो के-के भयो भनेर सुन्न अलि चाँडै आएको भनेर उसले दुधको बाल्टी भूईमा राख्दै हेडमास्टरको खोजी गर्छ ।” (पृ. १)

अन्त्य:

“त्यो त हो सर, तर हरेकले पालैपालो आउँदै विगादै मात्र जाने हो भने यो देशको विकास कहिले हुने हो ? मत छक्क परेको छु ।”

“प्रजातन्त्रमा यस्तै हो । गर्छु भन्ने सबै हुन्छन्, यी मध्ये यसले त गर्ला भन्ने ठम्याएर जनताले चुन्छन् । यदि गरेन भने त्यसलाई फालेर फेरी अर्कोलाई चुन्छन् । यो क्रम त चलिनै रहन्छ ।” (पृ. १६३) ।

यसरी उपन्यासमा उपन्यासकार आफूले देखे-भोगेका विषय र आफ्नो ज्ञानलाई समेत घटनाको वर्णनमा समेटेको हुँदा दृष्टिविन्दुको प्रयोग सफल भएको छ ।

४.२.८ निष्कर्ष

नेपाली राजनीतिक घटनाक्रमलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको **उन्माद** उपन्यासमा राजनीति सत्ता प्राप्तिको खिचातानीलाई तथ्यपरक ढङ्गबाट व्यक्त गरिएको छ । वंशी सर, श्रीमती वंशी, लक्ष्मण, तेजबहादुर आदि पात्रका माध्यमबाट नेपाली राजनीतिक घटनाक्रमलाई उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ । वि.सं. २०४६ को जन-आन्दोलन पश्चात आएको बहुदलीय प्रजातन्त्रमा नेतृत्वको सत्तामोहका घृणित खेलहरूलाई आलोचनात्मक दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत गरिएको छ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु ढाँचामा कथन गरिएको उपन्यासमा सरल, सहज र सुबोध्य भाषा शैलीको प्रयोग भएको छ । जन आन्दोलनदेखि मध्यावधि चुनाव र एमालेको सरकार बन्दासम्मको

राजनीतिक घटना परिघटनाहरूलाई आलोचनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गर्न उपन्यास सफल रहेको देखिन्छ ।

४.३ 'देवघाट' उपन्यासको विश्लेषण

४.३.१ विषय प्रवेश

उपन्यासकार शर्माद्वारा लिखित **देवघाट** (२०५४) सालमा प्रकाशित तेस्रो औपन्यासिक कृति हो । यस उपन्यासमा पवित्र तीर्थस्थलका रूपमा रहेको देवताहरूको धामको महिमा र समय परिवर्तन हुँदै जाँदा त्यस क्षेत्रमा देखापरेको विकृति र विसङ्गतिका साथै धार्मिकता र सांस्कृतिको ह्रास हुँदै गएको अवस्थालाई जस्ताको तस्तै देखाउनु नै यस उपन्यासको मूल विषय हो । यसै सन्दर्भमा उपन्यासमा विविध प्रसङ्गहरू ल्याइएको छ । उपन्यासकारले उपन्यासको प्रारम्भ गर्नुभन्दा पहिले 'आफ्नो कुरा' भन्ने लेखमा "हुन त धेरै पटक म देवघाट पुगेको छु तै पनि ती कुनै पनि पटकले मलाई **देवघाट** बारे लेख्ने प्रेरणा दिन सकेन । वि.सं. २०५३ को उत्तरार्द्धतिर फेरि देवघाट पुग्ने मौका जुन्यो । यो पटक त्यहाँ मैले केही विसंवाद सुने त्यसले मलाई कुतकुत्यायो । त्यहीं नै यो सानो **देवघाट** शीर्षकमा उपन्यास बीजारोपण भयो ।" भनेको हुनाले प्रस्तुत उपन्यास वि.सं. २०५३ सालको माघे संक्रान्तिको अवसरमा लेखिएको उपन्यास हो । यस उपन्यास देवघाटमा धाम र त्यस धाममा पहिले देखि बस्दै आएका बासिन्दा र नयाँ आएका बासिन्दा अनि तिनीहरूबीचको रहनसहन लवाई खुवाई आदिका बारेमा भएको फरक छुट्याउनु, त्यसका अतिरिक्त बढ्दै गएको अत्याचार ठगी, भक्तभक्तिनीहरूका क्रियाकलाप, देवघाटको महिमालाई नेपाली जनतहरूले बुझ्न नसकेको अवस्था आदि कुराहरूलाई यथार्थवादी ढङ्गले प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको विषय रहेको छ साथै यस उपन्यासमा चोर, डाँका, व्यापारी र भ्रष्टाचारीहरू साधुसन्त बनेर आफ्ना करतुतहरू ढाकछोप गर्न थालेका कुराहरूलाई रहस्यात्मक कथानकको संयोजन गरी रोचक ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ । यस सन्दर्भमा मौनी बाबाको प्रसङ्ग यस्तो छ -

“भोलिपल्ट बाबाको आश्रममा प्रहरीले छापा मार्छन् । गुफाको तलासी लिइन्छ । पछि बयानवाट खुलेअनुसार १७ वटा डकैती र ६ वटा हत्या गरेकोमा बाबाको सावित्री वयान हुन्छ । अखिरमा बैंक डकैतीको रुपियाँ आफ्नो समूहलाई नबाँडी भतिजो (चेलो बाबा) लाई लिएर देवघाटमा लुकेर बसेको स्वास्नी छोराका नाममा काठमाडौँमा घर किनेको भन्ने कुरा पनि अनुसन्धानवाट खुल्न आउँछ । गुफाको आश्रमवाट प्रशस्त नगद रकम र लाखौँ मूल्य पर्ने हीरा, जवाहरात र सुनका गरगहनाका साथ थुप्रै नक्कली कपाल, दाढी, जुँघा र मखुन्डाहरू पनि फेला पर्छन् । मौनी बाबा पक्राउ परेपछि लेखक बाबु र ठेकेदार जमुनीदास पनि देखापर्न छोड्छन् ।” (पृ. ६८)

प्रस्तुत उपन्यास लेखनको क्रममा उपन्यासकार शर्माले देवघाट धामको विकृति र विसङ्गितिलाई प्रष्ट्याउने क्रममा पाठक समक्ष कुतूहलता र द्वन्द्वलाई फैलाउन केही मात्रामा काल्पनिकताको पनि मिश्रण गरेको पाईन्छ । यसरी प्रस्तुत उपन्यासको विषय देवघाट धामको समाज, त्यहाँको परिवेश आदिका बारेमा परिचय गराउनु रहेको छ ।

४.३.२ कथानक

देवघाट उपन्यास नेपालको चितवन जिल्लामा पर्ने विशिष्ट तपोभूमि, त्रेतायुगको ब्रह्म चिन्तनको थलो, देवताहरूको वासस्थान भएको सबै नेपालीहरूको तीर्थ स्थान देवघाट धामलाई यथार्थ रूपमा जस्ताको तस्तै परिचित गराउन लेखिएको उपन्यास हो । धार्मिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक र सामाजिक महत्त्व बोकेको देवघाट धाम जसलाई मनुष्य जीवनको चौथो चरणमा मुक्ति प्राप्तिका लागि साधना गर्ने तपोभूमिका रूपमा चिनिन्छ । त्यस्तो ठाउँमा ठूला-ठालु फटाहा, षड्यन्त्रकारी, भ्रष्टाचारीहरू प्रवेश गरी त्यहाँको जग्गा अतिक्रमण गरी ठूलाठूला महल खडा गर्दै विलासी शैलीमा जिउने र त्यहाँको वातावरण दूषित गराउँदै लैजाँदा देवघाटको वरिपरिको परिवेशलाई दानवघाट बनाउने हो कि ? भन्ने शंका सबैलाई पर्न गएको अवस्थालाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ भने जीवनको अन्तिम चरणमा भगवत् प्राप्ति र मोक्षको कामना गरी कल्पवास बस्न गएका भक्तिनीहरूको पवित्र गङ्गास्नान र

उनीहरूको आश्रय स्थान नै खोसिन लागेको र ठूलाबडाबाट उपेक्षित हुनुपरेको कथा र व्यथालाई यस उपन्यासमा उपन्यासकारले देखाउन खोजेका छन् । साथै भगवान्का उपासक भक्त भक्तिनीका दूरदशा, चरित्र चित्रण, देवघाट धामको विकासका लागि भएका तर असफल अभ्यासहरूका बारेमा उपन्यासकारले प्रत्यक्ष देखेका भोगेका आधारमा घटनावस्तुहरूलाई साना-साना कथावस्तुका माध्यमबाट देवघाट धामको सजीव चित्रण गरेका छन् । उपन्यासको कथानक यसरी आरम्भ भएको छ -

“गुरु अध्यात्म रामायणको पुस्तक अगाडि राखेर बसिरहेका हुन्छन् । उनको कुशासनमाथि मृगचर्म ओच्छ्याइएको छ । दाहिनेतिर जलपूर्ण कमण्डलु छ । उनी कुनै ध्यानमुद्रामा जस्ता देखिन्छन् ।” (पृ. १)

यसरी सुरु भएको कथानकमा गुरुका केही शिष्यहरू अध्ययनको दिन भएको हुनाले गुरुसँग देवघाट धामको महिमा बुझ्ने सोचले त्यहाँ पुग्छन् । गुरुचेलाको सम्बन्धलाई दर्साईसकेपछि त्यही पल्टिएर हल्ला-खल्ला सुनेर गुरुले प्रकाश भन्ने चेलालाई बुझ्न पठाउँछ । त्यसपछि त्यहाँ एउटा धनीमानी व्यक्तिले जग्गा किनेको तुलसीको मोठसम्म नै खनेर जग राख्न लागेपछि तपसीबाबाको तुलसी मोठमा उसको नापीले भेटेका कारण तपसीबा लगायत सम्पूर्ण कल्पवासी ती महाशयका बीच भगडा पर्नु, नापी ल्याउँदा कल्पवासीमा लिखित प्रमाण केही नभएका कारण प्रमाण भएका जग्गाधनीको जित हुनु र गुरुले चेलाहरूलाई सम्झाउँदै देवघाटलाई षडयन्त्रकारी-भ्रष्टाचारी र ठगहरू बस्ने दानवघाट भएको कुरा उल्लेख गर्नु, देवघाटका महिमा बारे गुरुद्वारा शिष्यहरू माथि प्रकाश पार्नु वा अध्ययन गराउनु आर्य र अनार्यको बारेमा विद्यार्थीहरूलाई ज्ञान गराउनु जस्ता घटना कथानकको आदि भागमा आएका छन् ।

उपन्यासको तेस्रो परिच्छेदमा लेखक बाबुको आगमनसँगै उपन्यासको मध्य भाग सुरु हुन्छ । लेखक बाबुको एकजना सज्जन न्यायाधीशसँग भेट हुनु, उनीसँग न्याय सेवा र न्यायाधीशहरूको चरित्रका बारेमा वार्तालाप हुनु, यसपछि लेखकबाबु एउटा चौतारीमा गएर बस्नु र त्यही रहेका भक्तिहरूसँग उनीहरूका दिनचर्याका

बारेमा जानकारी लिनु, अलि पर केही चर्को आवाज सुनेर उतैतिर जाँदा तिनीहरूका भगडा बीच भएका शब्दहरूलाई टिपोट गर्नु -

“ए: छत्तीसा ! मलाई चोरीको दोष लगाउंछेस् । परेको छैन हामीलाई कसैको चोर्न । तँलाई चाहिएको भए माग म दिन्छु । तँ जस्ती कङ्गालकी छोरी होइन म । त्यस्तो आधा किलो चिनी चोर्ने हुँ म : ? मसित धार्नेका धार्ने चिनी छ । मनपरि भन्दिरैछ’ ए: । ए: नकच्चरी । बढी कराइस् भने च्यातिदिउंला त्यो थुतुनो . . . ।” (पृ. २०)

पछि ती भक्तिनीहरूका कुरा एक अपरिचितसँग सोध्दा थाकेपछि आफै बन्द हुन्छ भन्ने जवाफ आउंदा लेखक बाबु चौतारीमा बसेर देवघाटको भौगोलिक र त्यहाँको अविकसित परिवेश नियाल्दै देवघाटमा सरकारबाट आज सम्म आएका गुरुयोजनाहरू केवल देखाउने दाँत मात्र भएको पुष्टि गर्नु, पण्डितले कथा भन्ने तयारी भएको र भक्तभक्तिनीहरूको परिदृष्यको अवलोकन लेखक बाबुले गरिरहँदा लेखक बाबुको भक्तिनीहरूले टिका टिप्पणी गर्नु, भक्तिनीहरूका बीच महिला अधिकार, चेलीबेटी बेचबिखन र वेश्यावृत्ति नियन्त्रण सम्बन्धी आई.एन.जी.ओ खोलेर डलर कमाउने प्रति आरोप लगाउनु, छोरा र छोरीबीच अन्तर नभएको समान अंशको अधिकारी हुने विषयलाई उठाउनु, मन्दिर बनाउने निहु बनाएर भक्तिनीहरू प्र.जि.अ. सँग पैसा निकासी गरिदिन माग गर्नु उसले रिक्तै फर्काइदिनु लेखक बाबुद्वारा नेपालीहरू तीर्थ भन्दै हिन्दुस्थान जान नपर्ने भन्दै नेपालका तीर्थहरूको महिमा र क्षेत्रहरूको उदाहरण दिनु, देवघाट धाममा गर्नुपर्ने निर्माणहरूको उद्घाटन गर्नु, भक्तिनी भएर चोर्दै हिँड्ने कुसुमीको पर्दाफास गर्नु, कल्पवास बस्नका लागि पनि ठूलाको चाकडी गर्नुपर्ने वाध्यतालाई देखाउनु, माघे संक्रान्तिको अवसरमा मेला हेर्ने सन्दर्भमा जमुनीदाससँग लेखकको भेट हुनु र मौनी बाबा र उसको चरित्रको लेखकले अध्ययन गरेका सन्दर्भहरू यस उपन्यासको मध्य मागदेखि अन्त्य भागसम्म साना-साना घटनाका रूपमा कथानक फैलिएको छ ।

यसरी विस्तारित कथानकमा द्वन्द्व लेखकको चरित्रलाई देखी भक्तिनीहरूका मनमा कता सरकारको जासुसी गर्न आएको व्यक्ति पो हो कि ? पत्रेर लाने हो कि ? भन्ने मानसिकताले द्वन्द्व पैदा गरेको देखिन्छ भने कथानकमा एकपछि अर्को घटना आउने क्रममा अब के हुन्छ ? भन्ने सामान्य कुतूहलता पाठक माझ पैदा गराएको देखिन्छ । समग्रमा कथानक रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ भने गुरु चेलाको भेटबाट सुरु भएको कथानक मौनीबाबाको कुकृत्यको पर्दाफास भएपछि कथानक अन्त्य भएको छ ।

४.३.३ चरित्र चित्रण

देवघाट उपन्यास घटना प्रधान उपन्यास हो । विभिन्न घटनाहरूको संयोजित रूप नै उपन्यास बनेर आएको छ । यस उपन्यासमा लेखक बाबुले देखेका प्रत्यक्ष घटनाहरू नै मुख्य कथावस्तुका रूपमा देखापरेका छन् भने ती घटनामा उपस्थित पात्रहरू नै यस उपन्यासका पात्रहरू हुन् । देवघाटमा बस्ने भक्त, भक्तिनी, गुरु, सन्यासी, प्रहरी, एउटा रहस्यात्मक वस्तुको खोजीमा हिँडेका लेखक बाबु, मौनी, बाबा, ठेकेदार जमुनीदास आदि यस उपन्यासका पात्रहरू हुन् । यिनै पात्रहरूमध्ये प्रमुख र सहायक पात्रहरूको चरित्र चित्रण निम्नानुसार गरिन्छ ।

४.३.३.१ लेखक बाबु

उपन्यासमा लेखक बाबु मूलपात्रका रूपमा उपस्थित भएको छ । उपन्यासका सबै घटनाहरू लेखक बाबुका आँखा अगाडि प्रत्यक्ष घटेका हुन् । उपन्यासमा ऊ मुख पात्र पनि बनेको छ । सत्यका पक्षमा लाग्ने व्यक्तिका रूपमा चित्रित लेखक बाबु उपन्यासको तेस्रो परिच्छेदमा एक्कासी अनुसन्धान विभागको मानिसका रूपमा देखिँदा ऊ वास्तविक पेसाले के थियो ? भन्नेमा अस्पष्टता रहेको छ । ऊ एउटा अनुसन्धान गर्न सक्ने व्यक्तित्व हो । लेखक बाबुको परिचय उसकै शब्दमा उपन्यासमा यसरी दिइएको छ :

“म एउटा साधारण लेखक हुँ । पत्रपत्रिकामा पनि काम गर्छु । लेखकको परिचय हुने अवस्था नै यहाँ भइसकेको छैन । लेखक भनेपछि कुनै जागिर या पेसा नभएको काम नभएको मान्छे भन्ने बुझिन्छ । मेरो घर स्याङ्जा हो । घुम्दैफिर्दै आएको हुँ । यहाँसँग अरू पनि केही सोधौं है ?”

उपन्यासकारले लेखक बाबुलाई यसरी चिनाएका छन् :

लेखक बाबु माघे सङ्क्रान्तिको मेला हेर्न र त्यहाँको वास्तविकतालाई बुझ्न एक हप्ताको लागि देवघाट जान्छ, र देवघाटको वातावरणलाई नियालेर हेर्दछ, भक्तिनीहरूका गन्थन र चरित्रहरूलाई कापीमा टिप्दछ, उनीहरूका बारेमा सोध्दछ, देवघाटको अविकसित स्वरूपलाई देखेर चौतारीमा बसी सोचन थाल्दछ । “प्रत्येक पटक सरकार बदलिँदा देवघाट विकासका कुरा उठ्छन् । विकास समिति बन्छन् । मानिस नियुक्ति हुन्छन्, ठूला-ठूला रकम खर्च हुन्छन् । बैठक भत्ता पारिश्रमिक के के के के ? गुरुयोजनाका प्रारूप नक्सा तयार हुन्छन् तर सबै देखाउने दाँत मात्र भएका छन् ।” (पृ. २४)

उसलाई देवघाट धाम विनाशको सँघारमा खडा भए जस्तो लाग्दछ । तर त्यही क्षेत्रमा बनाईएका व्यक्तिगत एयर कन्डिसनर घर देख्दा अभिजात वर्गले आफ्नै परम्परागत आध्यात्मिक स्वरूपमा ढाल्न खोजेको अनुभूत हुन्छ । नेपालका तीर्थस्थलका धार्मिक महत्त्वको व्याख्या गर्दै सम्पूर्ण समाजलाई नेपालकै तीर्थ जान र त्यही गएर पूजा, श्राद्ध, गर्दा पितृ तृप्ति हुने र देवता प्रसन्न हुने, सन्देश दिन्छ, सन्यासी हुँ भनेर जीवन भर चोरी डकैती गरी हिँडेको प्रायश्चित्त गर्न गुफामा बस्ने पापी मौनी बाबाको गल्लीको पर्दाफास गराउँदछ, र सजाय दिलाउँछ । यस्तो किसिमको सत् चरित्र भएको लेखक बाबु लिङ्गाका आधारमा पुरुष पात्र हो । कार्यका आधारमा समग्र उपन्यास नै उसले लेखेको हुनाले प्रमुख पात्र हो । प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल पात्र हो । स्वभावका आधारमा गतिशील स्वभाव भएको पात्र हो । जीवन चेतनाका आधारमा मध्यमवर्गीय लेखकहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय पात्र हो । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो । जीवन भोगाइको शैलीलाई सजिलै बुझ्न सकिने

च्याप्तो पात्र हो । उसकै केन्द्रीयतामा उपन्यासले सफलता प्राप्त गरेकाले ऊ उपन्यासको केन्द्रीय चरित्र हो ।

४.३.३.२ मौनी बाबा

उपन्यासमा मौनी बाबा तेह्रौं परिच्छेदमा आएर देखापरेको छ । उपन्यासको फल प्राप्तमा सहायक भएर ऊ सुरूमा साँभ विहान गुफामा बसेर आफ्नो नित्यकर्म गर्ने कसैसित नबोल्ने, दिउँसोको समयमा गुफाबाट बाहिर ननिस्कने जस्ता कुरालाई नित्यकर्म बनाएको एउटा कर्मनिष्ठ योगीको रूपधारण गरेको व्यक्ति हो । उसले समाजका धेरै मानिसका धेरै किसिमका समस्या समाधान गरिदिएको छ । जस्तै सन्तान नहुने व्यक्ति सन्तानको बाबु बनेका छन् । रोगीहरू निरोगी बनेका छन् । तसर्थ उसलाई भेट्नेहरू कसैले नगद त कसैले जिन्सी सामान लिएर गएका छन् । गरिबले धनको आशिर्वादले धन प्राप्त गरेका छन्, उसले दिएको आशिर्वाद सबै लागु भएका कारण ऊ सुरूमा सत् पात्रका रूपमा देखापरेको छ । जब लेखक बाबुको माघे संक्रान्तिका सन्दर्भमा भेट भएको जमुनीदासको सहयोगमा नयाँ वस्तुको खोजी गर्ने क्रममा मौनी बाबाका चेलालाई रक्सीले मत्याएर उसका बारेमा जानकारी पत्ता लगाउँदा विभिन्न कुकृत्यको अभियोग लागेको र खासगरी बैंक लुटेको पैसा आफ्ना साथीहरूलाई नदिइ भतिजो चेलालाई लिइ गुफा पसेको, स्वास्नी र छोराका नाउँमा काठमाडौं लगायत ठाउँमा ठाउँमा घर र घडेरीका जग्गा भएको पोल खुलेपछि सन्यासीको ढ्वाङ् गरी प्रहरीलाई ठग्ने असत् पात्रको रूपमा उपन्यासकारले उसलाई प्रहरीको जिम्मा लगाएर छोडेपछि लेखक बाबु र जमुनीदास त्यहाँबाट हराएका छन् । उपन्यास पनि समाप्त भएको देखाइएको छ ।

यसरी उपन्यासमा मौनी बाबा सुरूमा सत् चरित्रको रूपमा देखा परे पनि उसको कुकृत्यको पर्दाफास भइसकेपछि ऊ असत् पात्रको रूपमा परिणत भएको छ । समग्रमा उपन्यासमा ऊ कार्यका आधारमा कथानकलाई टुङ्ग्याउनमा पुऱ्याउन सहयोग गर्ने सहायक पुरुष पात्र हो । प्रवृत्तिका आधारमा पहिलेको चरित्र अनुकूल भए पनि पछिल्लो अवस्थाले गर्दा प्रतिकूल पात्र हो । स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवन

चेतनाका आधारमा व्यक्तिगत चरित्र हो । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो । जीउने शैलीलाई बुझ्न गाह्रो हुने गोलो पात्र हो भने ऊ आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

४.३.३.३ जमुनीदास

‘देवघाट’ उपन्यासमा जमुनीदास तेह्रौँ परिच्छेद देखि प्रवेश गरेको पात्र हो । पेसाले ठेकेदार जमुनीदासको माघे संक्रान्तिमा लेखक बाबुसँग भेट हुन्छ, ऊ कामको खोजीमा कहिले पूर्व कहिले पश्चिम हिँडिरहने गर्दछ । लेखक जमुनादाससँग भेट भएपछि, “ओहो कताबाट हो जमुनाजी ! पोहर वीरगन्जमा भेट भएपछि तपाईंको त पत्तै भएन ।” भनेर सोध्दा;

“हुन न त हो, तर हाम्रो काम हजुरको जस्तो सुखको छैन नि । दौडधुप गर्नुपथ्यो हाकिम मालिमहरू रिभाउनु पथ्यो सबै रीत पुऱ्याउनु पथ्यो एउटाको चित्त बुझाएर पनि हुँदैन । सबैसँग हात जोड्ने अरू पनि के-के गर्नुपर्छ हजुर ।”

(पृ. ५८)

भनी उत्तर दिन्छ । यस वाक्यबाट ऊ एउटा जनताको हृदय खुसी बनाएर आफूलाई काम गरेर आएको प्राप्त ज्यालाले परिवार पाल्ने मजदूर हो । ऊ उपन्यासमा लेखक बाबुलाई मौनी बाबा कहाँ पुऱ्याएर मौनी बाबाको रहस्य खोल्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । उसले नै मौनी बाबाको चेलासँग भेट गराइ दिएकाले मौनी बाबाको रहस्य खोल्न लेखक बाबु सफल भएको हुनाले जमुनीदास उपन्यासमा कार्यका आधारमा सहायक, लिङ्गका आधारमा पुरुष, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिहीन, जीवन चेतनाका आधारमा निम्नवर्गीय मजदूर वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध च्याप्टो पात्र हो ।

४.३.३.४ अन्य सहायक तथा गौण पात्रहरू

देवघाट उपन्यास बहुसंख्यक पात्रहरूको भूमिका रहेको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा आएका साना-साना घटनाहरूलाई एक घटनाले अर्को घटनालाई जोड्ने

क्रममा सहयोग गर्ने धेरै चरित्रहरू छन् । ती मध्ये केही चरित्रहरू यहाँ उल्लेख गरिएको छ । गुरु, चेलो, प्रकाश, भक्तिनीहरूमा खड्कीनी बज्यै, पवित्रा, बज्यै, हबलदार, पौडेलनी बज्यै, पुरेत, मनरूपा, प्र.जि.अ. उसको अंगरक्षक, कपिला भक्तिनी पुतली, कुसुमी मारवाडी स्वास्नी आदि । यी पात्रहरूले उपन्यासमा सजीवता प्रदान गर्न आ-आफ्नो तर्फबाट भूमिका निभाएका छन् । जस्तै गुरुले विद्यार्थीहरूलाई अध्यात्म चिन्तनका बारेमा वेदको ज्ञान दिने र देवघाटको महिमा व्याख्या गर्ने काम गरेका छन् । यहाँ रहेका भक्तिनीहरूले आफूहरूको देवघाट प्रवेशको कारण र पछिल्लो अवस्थाको दिनचर्या र देवघाटको व्यवस्थापन पक्षमा लेखक बाबुलाई जानकारी दिने काम गरेका छन् । पुरेतले कथा प्रवचन गरेर मुक्ति साधनको क्षेत्रमा मार्ग दर्शन गराएका छन् । हबलदारले जग्गाको छिनोफानो गरेका छन् । कुसुमीले भक्तिनीहरूमा हुन नहुने चोरी व्यवहारलाई देखाएर समग्र भक्तिनी माथि प्रश्न चिन्ह उठ्न सक्ने बनाएकी छ । तसर्थ माथि उल्लेख गरिएका पात्रहरू कोही सत् पात्रको भूमिका निर्वाह गरेका छन् त कोही असत् पात्रको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यी सबै पात्रहरू मध्ये कुसुमी र ठुली भक्तिनी असत् प्रतिकूल मञ्चीय बद्ध पात्र हुन् भने अरू सबै सत् अनुकूल मञ्चीय पात्र हुन् भने नेपथ्य गौण पात्र हो । अरू सबै सहायक पात्र हुन् । यिनीहरूले उपन्यासमा स्थानीय भाषाको रङ्ग ल्याएका छन् ।

४.३.४ परिवेश

देवघाट उपन्यास नेपालको तनहुँ र चितवन जिल्लामा विस्तारित देवघाट धामको ग्रामीण परिवेशमा केन्द्रित रहेको उपन्यास हो । 'देवघाट' त्रेतायुगको ब्रह्म चिन्तनको थलो, वशिष्ट ऋषिको तपोभूमि, ऋषिमुनिहरूको चिन्तनको थलोको रूपमा परिभाषित गरिएको छ भने देवताहरूको बस्ने ठाउँ भएकाले नेपालीहरूको जीवनमोक्षको कामना गर्ने, धार्मिक उपासना र आस्थाको केन्द्र हो । नेपालको राजनैतिक गतिविधिका सन्दर्भ आएको बहुदलीय शासन प्रणाली लागू भएको अवस्था र मध्यावधि चुनावको अवधिलाई यस उपन्यासले कालिक परिवेशका रूपमा लिएको छ । त्यस बखत सरकारी निकायले जनताप्रतिको भावनालाई बुझ्ने क्रममा यस्तो लेखिएको छ -

“हैन आज एउटा नौलो मान्छे आएको छ रे । आफूलाई लेखक भन्ने त्यो मान्छेले सबैसँग सोधपुछ, खोजखबर गर्ने अनि कापीमा टिप्ने गर्छ रे । कतै दरवारतिरबाट बुझ्न आएको हो कि अथवा सरकारको खुफिया हो कि ! तपाइहरू कसैले देख्नुभयो ?” (पृ. २६)

त्यसैगरी प्रस्तुत देवघाट उपन्यासमा देवघाट धामका विभिन्न स्थानहरूको चित्रण छ जहाँ भक्त भक्तिनीहरू गंगा स्नान सन्ध्या, आरती, जप, उपवास र प्रवचन सुन्ने गरेको आफूहरू देवघाट आउनु पर्ने समस्या र कारणका बारेमा चर्चा गर्नुले तिनीहरूको आन्तरिक परिवेशलाई पनि चित्रण गरेको छ । गुरु र विद्यार्थी बिचका संवादले ‘देवघाट’ शास्त्रीय चिन्तनको थलोका रूपमा परिभाषित गरेको छ । माघे संक्रान्ति मेलाको छोटो अवधि यस उपन्यास लेखनको अवधि हो । एक हप्ता भित्रमा उपन्यासले मौनी बाबा र उनको चरित्रको पर्दाफास गर्न समेत भ्याएको छ । तीर्थमा बसेर विलासी जीवन बिताउनेहरूका नाममा देखिएको विकृतिलाई प्रष्ट्याउने क्रममा धर्म गर्न आउँदा कार चढेर आउने घरमा काम गर्नेलाई मोटो चामलको भात खुवाएर आफूले मसिनो चामलको भात खाने गरेको परिवेशको चित्रण पनि प्रस्तुत उपन्यासमा गरिएको छ । उपन्यासको कथानक विस्तारित हुने क्रममा रामनगर, भरतपुर, चितवन, नारायणघाट, कागबेनी, बराहक्षेत्र रुरुक्षेत्र, गोसाइँकुण्ड जनकपुर क्षेत्र, लुम्बिनी क्षेत्र, पाशुपत क्षेत्र, सप्तगण्डकी, सप्तकर्णाली, कमला, बागमती, कन्काई, तिला, स्वर्गद्वारी आदि स्थानहरू परिवेशका रूपमा आएका छन् । यसरी देवघाट उपन्यास परिवेशका दृष्टिले अत्यन्त सबल र सफल रहेको छ ।

४.३.५ भाषाशैली

देवघाट उपन्यासमा ग्रामीण बोलीचालीमा उपयुक्त हुने सरल भाषाका साथै पूर्वीय दर्शनको समेत ज्ञान भएका शर्माले उपन्यासमा तत्सम बाहुल्य संस्कृत शब्दहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् । उनले प्रस्तुत गरेका संस्कृतका श्लोकले गर्दा लेखकमा पूर्वीय दर्शनको प्रभाव परेको देखिन्छ, जस्तै:

गण्डकी सङ्गमे स्नात्वा नेपाले जगदीश्वरम् ।

दृष्ट्वा हरिहर क्षेत्र यर्यो रघुकुलोद्भवह : ॥ (पृ. ७) ।

सर्वासां संगमे धीर देवघट उदाहने ।

सर्वतीर्थमये पूते स्नानान् कोटि गुणं फलम् ॥ (पृ. ८) ।

शालिग्रामान्तिके देशे श्राद्धं यः कुरुते मुने

पितरस्तस्य तृप्यन्ति तृप्ता वर्ष शतं दिवि ॥ (पृ. ८) ।

यसप्रकारका संस्कृतका सूक्तिहरू उल्लेख गर्दै देवघाट धामको महिमा वर्णन गरेका छन् । यस्ता सूक्तिले लेखकको धर्मग्रन्थ पट्टि पनि अगाध स्नेह रहेको पुष्टि हुन्छ । त्यसैगरी शर्माले उपन्यासमा बोलीचालीमा प्रयुक्त हुने कथ्यभाषालाई वर्णनात्मक भन्दा पात्रहरूका माध्यमबाट संवादात्मक शैलीमा अगाडि बढाएको पाईन्छ । जहाँ स्थानीय रङ्ग समावेश भएको देखिन्छ । जस्तै:

“ए: नखर्माउली ! अस्ति पिठो चोरेको थाहा पाईन भनेर आज चिनी चोरिस् ? बस्न खानै भएन ए : । दिनदिनै चोर्ने भएपछि कसरी बस्ने ?”

मनपरी भन्छेस् - तेरे । बाबुले चोरे होला । अहिले जिभ्रो थुति माग्लिस ए: थसुल्ली । निहूँ खोज्छेस् भने आइजा, बल भने बलै सही ... ।”

“तँ रन्डी ।”

“तै रन्डी ।”

“तँ वाइफाले ।”

“तै वाइफाले ।”

“तँ डङ्गिनी ।”

“तै डङ्गिनी ।” (पृ. २०) ।

यी संवादहरू देवघाटमा भक्तिनी बनेर बसेका महिलाहरूका हुन् । यहाँ प्रयोग भएका शब्दहरू सहज र सम्प्रेषणीय छन् । त्यसैगरी उपन्यासमा उखान टुक्काको प्रयोग गरी उपन्यासको भाषालाई सुन्दर बनाएका छन् । जस्तै:

“जो चोर उसैको ठूलो सोर” (पृ. २२) ।

माथिको उखान भक्तिनीले चिनी चोरेर कराउँदा उल्टै चोर्ने भक्तिनी ठूलो स्वरले कराएका सन्दर्भमा भनिएको हो ।

“कौवालाई बेल पाके हर्ष न विस्मात्” (पृ. ३३)

यो उखान छोरीले पनि छोराले सरह अंश पाउनु पर्छ भन्ने सन्दर्भमा सबै छोडेर आश्रयविहीन भई देवघाट आइ बसेका भक्तिनीहरूलाई पाए पनि नपाए पनि के अर्थ भयो भन्ने अर्थमा प्रयोग भएको हो । यस्ता उखान टुक्काको प्रयोगले उपन्यासको सजीवतालाई मलजल गरिदिने काम गरेका छन् ।

देवघाट उपन्यास ग्रामीण स्थानीय परिवेशमा बोलिने सरल भाषा र शिक्षित बोल्ने स्तरीय भाषा प्रयोग गरिएको छ र भाषाशैलीका दृष्टिकोणले सामान्य रूपमा घटनाहरूमा द्वन्द्व र कुतूहलता पनि समाविष्ट भएका छन् भने चौध परिच्छेदमा संरचित प्रस्तुत उपन्यासको प्रारम्भ पूर्वदीप्तिकै शैलीमा भएता पनि बीचमा र अन्तमा स्वभाविक शैलीमा देखिन्छ । कार्यान्विति र स्थान्वितिको उचित संयोजन भएको प्रस्तुत उपन्यास आदि, मध्य र अन्त्यको उचित श्रृङ्खलामा आबद्ध देखिन्छ ।

४.३.६ उद्देश्य

प्रस्तुत उपन्यास नेपालको चितवन र तनहुँ जिल्लाको बीचमा अवस्थित ‘देवघाट’ धामको महिमालाई वर्णन गर्ने र आधुनिक समयमा बहूदै गएको त्यहाँको सामाजिक विकृति र विसङ्गतिहरूलाई हटाउनु पर्ने सन्देश दिन देवघाट धामको परिवेशलाई लिएर लेखिएको उपन्यास हो । देवघाट क्षेत्रमा पछिल्लो समयमा ठूलाठालु र अन्याय, अत्याचारी, भ्रष्टाचारी व्यक्तिहरू प्रवेश गरी कल्पवासीहरूले प्रयोग गर्दै आएको जग्गाको अतिक्रमण गर्दै आफ्ना महल खडा गरेको, कल्पवासीलाई मगन्ते भनि उपेक्षा भाव देखाएको, प्राचीन कालदेखि देवताहरूले शान्त र सौहार्दपूर्ण वातावरण मानी कालीगण्डकीको जलले स्नान ध्यान गरी बस्ने तपस्या गर्ने थलो आज आएर दानवघाट हुन पुगेकोमा चिन्ता व्यक्त गरिएको छ भने दानवहरूको प्रवेश सँगै

पवित्र थलो आज दूषित भई तीर्थस्थलको अस्तित्व समाप्त भई प्राचीन तीर्थवासीहरू हड्नु पर्ने हो कि ? भन्ने परिस्थितिलाई उजागर गरिएको छ । त्यस्तै नेपालीहरू तीर्थयात्रा गर्न हिन्दुस्तान जान नपर्ने नेपाल कै कालीगण्डकीको कुनै पनि ठाउँमा गयाश्राद्ध गर्न सकिने, यिनै तीर्थहरूको जलले सेचन गर्नाले र यही अवस्थित देवीदेवताको पूजा गर्नाले मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्दै तीर्थस्थलका उदाहरणका रूपमा कागबेनी, देवघाट, बराहक्षेत्र, रुरुक्षेत्र मुक्तिनाथ क्षेत्र, पाशुपत क्षेत्र आदिलाई प्रस्तुत गरेका छन् । वेदको महिमालाई बताउने क्रममा वेद भनेको ज्ञानको भण्डार हो तसर्थ धार्मिक, साँस्कृतिक ज्ञानका लागि वेदको अध्ययन गर्नुपर्छ भनी गुरुका मुखबाट शिष्यहरूलाई उपदेश दिनु पनि उपन्यासकारले दिन खोजेको सन्देश हो । त्यसैगरी पैसा नभइ न्यायालयमा न्याय नपाइने नेपालको न्यायिक प्रशासनको पोल खोल्नु, ७२ महिनामै विवाह भएर पोइको मुख देख्न नपाइ विधवा भई देवघाट आएर बस्नु परेको भक्तिनीको प्रसङ्गलाई कोट्याउँदै तत्कालीन समयमा हुने बालविवाहको विरोध गर्नु जस्ता प्रसङ्गहरू उपन्यासकारले नेपाली समाजलाई दिन खोजेको सन्देश उपन्यासको उद्देश्य बनेर आएका छन् । भक्तिनीहरूका घरका र जीवनका व्यथालाई खोतल्ने क्रममा कोही आफ्नो सम्पत्ति देवर जेठाजुले खाइदिएर हरिकङ्गाल भई बाँकी जीवन बिताउन देवघाट आएका छन् । तिनीहरूमध्ये अडिनी बज्यैका बारेमा लेखकसँग मधु बज्यैले भनेको घटना यस्तो छ “उहाँ अडिनी बज्यै हुनुहुन्छ । बल बैस छउञ्जेल दर्वारले चुस्यो । मालिकहरू आफै हरिकङ्गाल भए । घरमा भएको उहित्यै हकदारले कागज लेखाएर खाइ हाले, अहिले यहाँ चोखै बस्नु भएको छ ।” (पृ. १८)

भक्तिनीहरूले विष्णुको मन्दिर बनाउने भनी पैसा उठाएर त्यो पैसा आफूहरूले खर्च गर्ने प्रवृत्ति देखाउनु, ठेकेदार जमुनीदासका माध्यमबाट मौनी बाबाले आफ्ना जीवन भर गरेका पापहरूको मुक्ति पाउनका लागि सन्यासीको रूप धारण गरी बसेको उजागर गर्नु, कुकृत्यहरूको प्रायश्चित्त गर्न खोजेका व्यक्ति सन्यासीको रूप धारण गर्दैमा उसको पापको प्रायश्चित्त हुँदैन, मन चोखो हुनुपर्दछ, समाजमा यस्ता व्यक्तिहरू पनि छन् । सबै सर्तक हुनु आवश्यक छ भन्ने कुरालाई देखाउनु उपन्यासकारले दिन खोजेको सन्देश हो ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यास 'देवघाट' बहुसंख्यक उद्देश्यहरूले भरिएको एक उत्कृष्ट धार्मिक आध्यात्मिक, सांस्कृतिक उपन्यासका रूपमा देखापरेको छ । उपन्यासकार शर्माले उपन्यासमा देवघाटको अस्तित्व बचाउन सबै मिलेर लाग्नुपर्छ भन्ने मुख्य सन्देश यसमा दिएका छन् ।

४.३.७ दृष्टिविन्दु

आख्यान प्रस्तुतिको ढाँचा दृष्टिविन्दु हो । समाख्याताले आख्यान प्रस्तुत गर्दा कहाँ बसेर आख्यान प्रस्तुत गर्दछ । त्यो स्थान नै दृष्टिविन्दु हो । प्रस्तुत 'देवघाट' उपन्यासको आख्यान प्रस्तुत गर्दा लेखक शर्मा आफै उपन्यासमा लेखक बाबुका रूपमा देखिएर देवघाटमा देखिएका घटनाक्रमहरूलाई लेखक बाबुको दृष्टिकोणबाट वर्णन गरिएको छ । त्यसैले यस उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ ।

“गुरु ! त्यो बेला वैदिक संस्कृतिको रक्षा गर्न राजाहरूले पनि ऋषिमहर्षिहरूलाई सहयोग पुऱ्याउँथे भनिन्छ नि, हो गुरु ? त्यस्तो केही उल्लेख पाईन्छ ?”

“वेद अपौरुषेय’ नै हुन त गुरु । हजूरलाई कस्तो लाग्छ ?”

वेदको महिमा बढाउन अपौरुषेय भनिएको हुन सक्छ । वास्तवमा वेदका मन्त्र वैदिक ऋषिले नै रचेका हुन् । ती मन्त्रका ज्ञानका कुरा हुनाले 'वेद' नाम रह्यो । वेद भनेको ज्ञान हो । ज्ञानी र असल काम गर्नेलाई आज पनि देवता भने जस्तै विशिष्ट खालका ऋषि पनि देवतुल्य नै हुन् । ज्ञान सबैको साभा हुन्छ, वेद पनि सबैका साभा हुन् । त्यहाँ संकुचित धारणा छैन । उँचनीच भन्ने कुरा पनि वेदमा छैन । वैदिक ज्ञान भण्डारको उपयोग चारैवर्णलाई खुला छ ।” (पृ. ९)

मौनी बाबाका सन्दर्भमा भनिएको अर्को कथन यस्तो छ -

“उनले फेरि भने - दर्शन गर्न जानेहरूले जिन्सी नगदी चढाउँछन् । स्वास्नी मान्छेहरूले त सौभाग्यको आशिर्वाद मागेर गहना समेत चढाउँछन् । सन्तान नहुनेले सन्तान माग्छन् । गरिबले धन दौलत माग्छन् । चढाएको लिन्छन् तर

चाहिन्छ नै भन्ने कुरा चाहिँ छैन । मारवाडीका स्वास्नीहरूले त सुनका मोटा-मोटा सिक्री, चुरा र हार समेत चढाउँछन् ।” (पृ. ६३)

यसरी उपन्यासको रचना प्रायः तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको शैलीमा भएको छ । कतै कतै पात्रहरूको आपसी संवादमा भने द्वितीय पुरुष कथनात्मक शैलीको पनि प्रयोग भएको छ । दृष्टिविन्दुका हिसाबले उपन्यास सफल रहेको छ ।

४.३.८ निष्कर्ष

पवित्र धार्मिक तीर्थस्थलहरू मध्ये तनहुँ र चितवन जिल्लामा अवस्थित देवघाट धामको महत्त्वलाई उजागर गर्ने उद्देश्यले देवघाट उपन्यास लेखिएको हो । त्रेता युगमा तपोभूमि र ब्रह्म चिन्तनको थलोका रूपमा परिचित धाम वर्तमान समयमा राजनीति र आडम्बरीहरूको दुश्चक्रमा परी दूषित भएको कुरालाई देखाइएको छ । लेखक बाबु, जमुनी दास भक्त, भक्तिनी आदि पात्रका माध्यमबाट त्यहाँ देवघाट भन्दा दानवघाट नाम उपयुक्त हुने सुझाव प्राप्त हुन्छ । शर्माले सोझा र सरल जनताका भावनामाथि राजनीतिज्ञ तथा महन्तहरूले कसरी खेलबाड गरिरहेका छन् भन्ने कुरालाई देखाउन खोजेका छन् । तृतीय पुरुष कथन ढाँचामा कथन गरिएको उपन्यासमा तत्सम शब्दको बहुलता रहेको छ । वर्तमान परिवेशमा देखा परेको विकृतिहरूको पर्दाफास गर्ने कार्यमा उपन्यास सफल रहेको छ ।

४.४ 'योगमाया' उपन्यासको विश्लेषण

४.४.१ विषय प्रवेश

योगमाया (२०५४) उपन्यास प्राचीन समयको ग्रामीण परिवेशको जीवनशैलीलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको औपन्यासिक कृति हो । यस उपन्यासमा उपन्यासकार शर्माले आफ्नो जीवन भोगाईका क्रममा देखेका र अनुभव गरेका घटनाहरूलाई कथानकको स्रोत बनाएका छन् भने ती घटनाहरूलाई उपन्यासमा यथार्थपरक ढंगमा प्रस्तुत गरेका छन् । सामाजिक घटनालाई जस्ताको तस्तै उतार्न सक्ने शर्माले तत्कालीन समयमा नारीलाई हेरिने दृष्टिकोण, उनीहरूप्रति गरिने

व्यवहार पीडित नारीहरूले भोग्नु परेका व्यथा तथा भेल्नु परेका समस्याहरूको प्रस्तुति यस गरेका छन् । त्यसैगरी शर्माले प्रस्तुत उपन्यासमा शिक्षित नारी पात्र योगमायाको नाटकीय भूमिकाका माध्यमबाट समग्र नारी वर्गको अस्तित्वको खोजी गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । समाजमा बहुविवाह गर्ने व्यक्ति ठूला-ठालुमा गनिनु नारीलाई पुरुषको भोग्या र खैलौनाका रूपमा परिणत गरी पुरुष हैकमवादी प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गरेर नारीलाई दमन गर्नु, समाजका ठूला भनाउँदाहरूले अर्काकी छोरी बुहारीहरूको चियो चर्चो गर्दै उनीहरूलाई नचाहिँदो आरोप लगाएर उनको सम्पत्ति आफ्नो हात पारी उनीहरूलाई घरको न घाटको बनाइदिनु, पुरुषले श्रीमतीको मृत्युमा केही गर्नु नपर्ने नारीहरूले भने श्रीमान्का मृत्यु भएमा जीवनभर सेता कपडा लगाएर बस्नुपर्ने संस्कार नेपाली समाजमा विद्यमान रहेको अवस्था, पुरुष जहाँ गए पनि हुने नारी भने कही गए पनि कुदृष्टिले हेरिने परिवेशलाई देखाउन उपन्यासमा दश वर्षको उमेरमा १३ वर्षको हरिवंशसँग योगमायाको विवाह भएको, त्यसको एकवर्ष पनि हुन नपाउँदै हरिवंश बेपत्ता भएका कारण आफ्नो पतिलाई कुरेर बस्नु परेको जसका कारण योगमायाको नारीत्वको र मातृत्वको अस्तित्व डुवानमा परेको र जीवन अन्धकारमा रुमल्लिएको घटना उपन्यासमा देखाइएको छ । योगमाया आफ्नो जीवन भोगाईदेखि पिल्सिएपछि यो परिस्थिति समाजको रुढीवादी मान्यता र अन्धविश्वासी समाजको कारणले उत्पन्न भएको हो भन्ने सम्झी समाजका नारीहरूलाई शिक्षाको ज्योतिका माध्यमबाट उनीहरूमा चेतनाको विस्तार गरी समाजमा रहेको अन्धविश्वासलाई जरैदेखि उखेल्ने प्रतिबद्धता गर्दै गाउँका केटाकेटी र बुढाबुढीलाई पढाउँदै हिँडेको विषयवस्तु यस उपन्यासमा देखापरेको छ । यसका साथै थुप्रै नारी पीडित घटनाहरू यस उपन्यासमा आएका छन् ।

४.४.२ कथानक

‘योगमाया’ उपन्यासको कथानक प्राचीन समयमा नेपालको ग्रामीण समाजमा विद्यमान कुरीति, कुसंस्कार र समाजका धनीमानी ठूला-ठालु भनाउँदाहरूले गरिब, निमुखा र अबला नारीहरूलाई कसरी दुःख दिइरहेका छन् भन्ने कुरालाई देखाउनका

लागि प्रस्तुत गरिएको तत्कालीन समाजका घटनाहरूको समष्टि रूप नै यस उपन्यासको कथानक बनेर आएको छ । प्रस्तुत उपन्यासको कथानकको आरम्भमा-

“खाल्टेका बृहस्पती बाजे आफ्नो बाबुका पालासम्म हैसियतमा ठिक ठिकै थिए । उनको बिहा पनि आफू सुहाउँदो परिवारमै भएको थियो । कुमार ग्रह उतारेकी बाहुनीलाई जायजन्म नहुँदै विफरको महामारीले लगेपछि दोस्रो बिहा गरेका थिए । ती पनि तीजमा हुंगे साँघु जाँदा सेतीका खाँदमा परेर मरिन् । त्यसपछि उनलाई ‘स्वास्नी पिराहा’ भनेर छोरी दिनेहरू हच्किए । दुई चार वर्ष त उनले बिहा गर्न खोजेनन् । पढ्ने लेख्ने चलन नभए पनि रकमकलम - लेखापढी जानेपछि गाउँमा जान्नेमै गनिन्थे बृहस्पति पनि बैदार भिनाजुका सङ्गतले निकै टाठाबाठा - चल्तापूर्जा भैसकेका थिए । अब त फट्याइँ फतुरो पनि गर्न सक्ने भएका थिए । त्यस्ता मान्छेको गाउँमा हाइदुहाई नै हुन्थ्यो । त्यसैले पनि होला अब उनलाई छोरी दिन खोज्नेहरू भुक्ति खेल थालेका थिए । अर्कातिर आमा बाबुबाट पनि बिहाको दवाव परेकै थियो । आखिर उनैका मावली गाउँकी हुर्केकी केटी खोजेर बृहस्पति बाजेको तेस्रो बिहा पनि भयो ।” (पृ. १)

बृहस्पति बाजेले अरू दुइवटी विवाह गर्नु, विवाह गरेका श्रीमतीहरूको इच्छा र चाहना पुऱ्याउन नसकेका कारण जीवित श्रीमती मध्ये जेठी आफ्नै घर्ती गोठालासित पल्किनु, माइली वान्लामुनिका सित लाग्नु, बृहस्पती बाजे घरमा स्वास्नीहरूको कचकचका कारण कमारीका खोप्रामा रात बिताउनु, कान्छीले सौता दिदीहरूको चियो चर्चो गर्दै हिँड्नु, दुई स्वास्नीहरूलाई अन्य व्यक्तिसँग पोलाएर भ्यालखानामा लगेर थुनिदिनु, कान्छी स्वास्नीको आग्रह र गाउँलेहरूको सल्लाह बमोजिम पुत्रोत्पादन वा सन्तान प्राप्तिका लागि हरिवंश लगाउने संकल्प गर्नु, त्यो भन्दा पहिले नै छोरो जन्मनु, हरिवंश पुराण वाचनका लागि नाम चलेको पण्डित बोलाउँदा ठूलो खर्च लाग्छ भनेर आफ्नै पुरेतको छोरालाई बोलाउनु, तेस्रो दिन पुराण भन्ने पण्डित बारीका कान्लामा घर्तीनीसँग लठारिएको अवस्थामा गाउँलेले देख्नु, पुराणको टुङ्गो लगाउने पण्डितको खोजी गर्दा गाउँलेले बाटाघरे पण्डित हरिशङ्करलाई बोलाउन सल्लाह दिनु, हरिशङ्कर आएर पुराणको टुङ्गो लगाउनु, पछि हरिवंशको विवाहको सन्दर्भ चली चिना चिकेटा

जुधाउँदा हरिशङ्करकी छोरी योगमायासँगको विवाह रोजा ठहरिनु यी दुइबीच धुमधामसँग विवाह सम्पन्न हुनु, विवाह गरेको वर्षदिन नहुँदै हरिवंश गल्लावालासित घरबाट भागेर हिँड्नु, सम्म देखा परेका घटनाहरू उपन्यासको प्रारम्भिक भागमा आएका कथानक हुन् ।

हरिवंश घरबाट भागेपछि योगमायाले माइत बसी पढेर बनारस गई जाँच दिइ शास्त्रीसम्मको अध्ययन पुरा गर्नु, नौवर्षमा नवै वर्षकी केटी विवाह गरेको धनपालीको छोराको सोह्रवर्षसम्म सन्तान जन्माईन भनेर दोस्रो विवाह गर्नु, त्यतिमात्र नभएर बुधघर्तीको छोरीलाई भुँडी बोकाएको आरोप धनपालीको छोरालाई लाग्नु, धनपालीकी स्वास्नी र दुइवटा बुहारी योगमायासँग सल्लाह लिन आउनु, योगमायाले भर्तीनीलाई आफ्नो घरमा भित्र्याउने सल्लाह योगमायाले दिँदा नमान्नाले गाउँका भलादमी र अड्डाबाट डोर आई भएका गरगहना गाई भैंसी सबै आफ्नो हातपारी धर्तिनीलाई धनपालीका घरमा भित्र्याई धनपालीको छोरो र जेठी बुहारीलाई भ्यालखानामा लगेर थुनिदिनु, योगमाया गुण्डाहरूको आक्रमणमा पर्नु, उनलाई मनोरथ आएर बचाउनु, दुवै जना कुराकानी गर्दै कर्किनी आमैकहाँ राती बास बस्न पुग्नु, कर्किनी आमैले गाउँका ठूला-ठाला जाली फटाहाले गर्दा आफूलाई अर्काको घरमा आएर बस्नुपरेको गन्थन उनीहरूलाई सुनाउनु, मनोरथ र योगमायाका बीच नारी पुरुषका बीच प्रेमको सन्दर्भमा छलफल, तथा संवाद हुनु, योगमायाले गाउँमा स्कुल खोलेर केटाकेटीलाई पढाउनु, त्यसको विरोध गरी सरकारी निकायले योगमायालाई दुःख दिनु, स्कुलमा पढाइरहेको बेला लाहुरेसँग योगमायाको भेट हुनु, उसले योगमायालाई मन पराइ विवाहको प्रस्ताव राख्दा योगमायाले अस्वीकार गरिदिनु, नक्कली हरिवंश बनेर योगमायाको घर आउनु, परीक्षण गर्दा केही पनि नमिल्नु, अर्को पटक हरिवंश मरेको खबर लिई एउटा व्यक्ति चिठी लिएर घरमा आउनु त्यही चिठीका आधारमा काजक्रिया गरेर उसका नाममा स्कुललाई पच्चीस मुरी खेत दान गर्नु, पुनः नक्कली हरिवंश घरमा आई स्वास्नी र बाबुआमालाई लिन आएको भन्दै बाबु आमालाई लिएर सिलाड जानु सम्मका र पति हराएपछि योगमायाले जीवनमा गर्नु परेका सङ्घर्षहरू उपन्यासमा कथानकको मध्यभागका रूपमा आएका प्रसङ्गहरू हुन् ।

हरिवंश पहिलेको योजना अनुरूप आमा बाबुलाई लिएर, सिलाड जानु, मालिकनी अर्केको साथमा लाग्नु, भएको सम्पत्ति उसैको नाममा हुनु, हरिवंशको नाममा बनाउन नमिल्नु, आमा बाबुलाई लिएर गएको हरिवंश अलपत्र परी आमा बाबुलाई नेपालमै ल्याएर छोडी आफू जोगी बनेर हरिद्वारतिर आश्रममा घुम्नु, बृहस्पति बाजेले सन्यास लिएको घोषणा गर्नु, योगमाया आमाबाबुलाई पालेर गाउँका केटाकेटी र बुढाबुढीलाई पठाएर जीवन गुजारा गरेको अवस्थामा कथानकको अन्त्य अवस्था रहेको छ । यसैलाई उपन्यासको सङ्घर्ष हास पनि भनिन्छ । यसरी योगमाया उपन्यासको कथानक योगमायाका जीवनमा देखापरेका समस्या र सङ्घर्षको क्रममा कुतूहलता र द्वन्द्वलाई उब्जाउँदै प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै कथानकले गति पाएको छ ।

४.४.३ चरित्र चित्रण

उपन्यासमा प्राण भर्ने काम नै चरित्र-चित्रणले गर्दछ । उपन्यासकारले आफ्नो कलाको प्रदर्शनका रूपमा चरित्रको प्रस्तुति गरेर आफ्ना विचारको अभिव्यक्ति दिन्छन् । त्यसरी आफ्नो धारणा अभिव्यक्त गर्ने क्रममा उपस्थित गराईने पात्रहरूका प्रत्यक्ष वा वर्णनात्मक प्रस्तुतिलाई चरित्रका रूपमा लिइन्छ । उपन्यासलाई सजीव बनाएर कथानकलाई गति दिने महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी पात्रको हुन्छ । उपन्यासमा प्रयोग हुने चरित्रहरू विभिन्न सन्दर्भबाट टिपिने हुँदा तिनमा पनि विभिन्नताको आरोप गरेको पाईन्छ । यस उपन्यासमा विभिन्न प्रवृत्तिका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

४.४.३.१ योगमाया

योगमाया यस उपन्यासकी नारी पात्र हुन् । हरिशङ्करकी छोरी र बृहस्पति बाजेकी बुहारीका रूपमा उपस्थित भएकी योगमायाकै केन्द्रीयतामा उपन्यासका घटनाहरू अगाडि बढेका छन् । उसलाई गाउँलेले देवीका रूपमा मानेका छन् । दश वर्षको हुँदा १३ वर्षको हरिवंशसँग बालविवाह गरेकी योगमाया एक वर्ष पनि नहुँदै पति घरबाट भागेपछि उसको जीवनमा अनेक किसिमका समस्या आइपरेका छन् । ऊ घर माइत गर्दै जीवन यापन गरिरहेकी छ । माइत बसेर शास्त्रीसम्मको अध्ययन पुरा गरी गाउँमा स्कुल खोलेर गाउँका केटाकेटीलाई शिक्षाको ज्योति फैलाउने र साँभ्रमा

पुरुषको भोगवादी हैकमबाट पीडित नारीहरूलाई चेतना प्रवाह गर्न बुढी नारीहरूलाई पढाउने काम गरी उपन्यासको कथानकमा नारी सङ्घर्ष र नारी अस्तित्वको खोजी गर्ने सामाजिक सेवामा लागेकी छ । उपन्यासको तेस्रो परिच्छेदमा आएर देखापरेकी ऊ मूल कथानकलाई अगाडि बढाउने मूल चरित्रका रूपमा देखापरेकी पात्र हो भने उपन्यासको शीर्षक पनि उसकै नाममा राखिएको छ । दश वर्षसम्म हराएर अन्तिममा पत्नी लिन आएको भन्दै घरमा आएको आफ्नो पति हरिवंशलाई ओजपूर्ण जवाफ दिई आफ्नो सामुन्ने नतमस्तक गराउने काम उसको शिक्षित नारीमा रहेको साहसिक गुण हो । त्यसैगरी स्वीकृत बिना स्कूल खोलेर पढाएकोमा बडा हाकिमले बोलाउँदा उसले यस्तो जवाफ दिन्छे -

“रैती दुनियाँले दुइ चार अक्षर पढे भने देश र सरकारकै इजेत बढ्छ । मैले पैसा मागेकी छैन, तलब खोजेकी छैन, कसैको शोषण गरेकी छैन, दुःख दिएकी छैन, बरु आफूले जानेको पढेको कुरा अरूलाई सिकाएकी छु । मलाई कुनै गुप्त उद्देश्य हासिल गर्नु छैन, म देशद्रोही होईन, मलाई कसैले अह्नाए सिकाएका भन्ने पनि भुट्टा हो । पढाउनु नै मेरो अपराध भयो भने सजाय गर्नुोस् - थुन्नुोस् तर मेरो मुख थुन्न सक्नु हुन्न यहाँ बदमास - फटाहाहरूले दुनियाँलाई दुःख दिएर कति कति नराम्रा काम गरेका छन्, तिनलाई केही नगर्ने मलाई चाहिँ निरक्षरलाई अक्षर चिनाई भनेर खारखेर गर्ने ? यही हो तपाईंहरूको इन्साफ ? यही हो विवेक ?” (पृ. ५५)

उसले नारी र पुरुषका विषयमा पनि गहन तर्क दिएकी छ भने आफ्नो जीवन पिडै पिडामा बितेको अनुभव गरेकी छ ।

“म जहिले पनि रनाहामा रहन्छु मेरो जिन्दगी त उग्लेको जिन्दगी, बाटो अलमलिएको जिन्दगी, पीडा बोकेको र घाउ बल्भेको जिन्दगी, मेरा आकांक्षा नै खण्डित छन् ।” (पृ. ६६)

आफूलाई दोस्रो विवाह गर्ने चाहना भए पनि समाजले आफूप्रति हेर्ने दृष्टिकोण छुट्टै भएको सोच्ने योगमाया आफूले जस्तो पीडा समाजका अन्य नारीहरूले नभोग्नु

भन्ने उद्देश्यले नारी उत्थान अभियानमा लागेकी छ । महेश्वर शर्माले उसलाई सचेत र शिक्षित नारी पात्रका रूपमा उभ्याएका छन् । कार्यका आधारमा उपन्यासको मूल कथानकलाई गति दिई निश्चित उद्देश्य पुऱ्याउन सफल भएकाले प्रमुख नारी पात्र हो । पुरुषको हैकमवादी प्रवृत्तिका कारण नारीहरू कसरी आफ्ना इच्छा र आकांक्षाहरूलाई कुण्ठित तुल्याउँदै निरीह जीवन व्यतीत गर्न बाध्य छन् भन्ने यथार्थलाई देखाउन सफल ऊ उपन्यासमा प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल यथार्थ प्रवृत्ति हो । उपन्यासको कथानकमा अरू नारीहरूलाई परिवर्तन गराउन खोजे पनि आफ्नो जीवनमा परिवर्तन ल्याउन नसकेकी योगमाया स्वभावका आधारमा गतिशील पात्र हो । आफ्ना कुरा अर्कालाई भनी हाल्ने र बाहिरी संसारमा रम्ने योगमायामा बहिर्मुखी प्रवृत्ति पाईन्छ । आबद्धताका आधारमा बद्ध र आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो । जताततै उही रूपले ग्रहण गर्न सकिने च्याप्टी सार्वभौम पात्र हो । योगमाया उपन्यासकारको नौलो सृजना भएकाले ऊ उपन्यासकी मौलिक पात्र हो ।

४.४.३.३ हरिवंश

‘योगमाया’ उपन्यासमा हरिवंश योगमायाको पति र बृहस्पति बाजेको एकल छोरो हो । उसको प्रस्तुत उपन्यासमा योगमायाको जति भूमिका नभए पनि कथानकको आदि देखि अन्त्यसम्म सम्बद्ध रहेर घटनालाई अगाडि बढाउन मद्दत गरेकाले कार्यभूमिकाका आधारमा ऊ प्रमुख पात्र हो । विवाह गरेकी श्रीमतीलाई एक वर्ष पनि नबित्दै छोडेर घरबाट भागेर विदेश पलायन भएको हरिवंश अन्तिममा अर्की श्रीमतीले छाडेपछि न्याउरो भएर योगमायासँग आएकाले ऊ अवसरवादी पुरुषको प्रतीक हो भन्ने बुझिन्छ । ऊ वास्तवमा जेठी श्रीमतीका स्नेहले होइन आफू लाचारी भएर स्वार्थ पूर्तिको लागि नेपाल फर्केको व्यक्ति हो भने एउटा पुरुष भएर पत्नीलाई कस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ, पत्नीप्रति पतिले निभाउनु पर्ने भूमिका के हो ? भन्ने कुरा थाहा नभएको अशिक्षित व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति हो । योगमायाका लागि उसको चरित्र धोकेबाज पतिको रूपमा देखिएको छ । जीवनमा सङ्घर्ष गर्न नसकी अर्काको सम्पत्तिमा आश गरेर बस्ने र अन्त्यमा जोगी बनेर हिँड्ने ऊ कायर पुरुष हो । योगमायाका सामुन्ने ऊ अपहेलित हुन पुगेको छ भने उसका कारण योगमायाको

मातृत्व त्यसै हराएर जीवन अस्तव्यस्त भएको छ । तसर्थ ऊ अवसरवादी बदमास युवाहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने युवाहरूको वर्गीय चरित्र हो । उपन्यासमा ऊ कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो । उपन्यासको नौलो चरित्र भएका कारण उपन्यासकारको मौलिक पात्र हो ।

४.४.३.३ बृहस्पति बाजे

उपन्यासमा बृहस्पति बाजे राणाकालीन समाजको फटाहा गाउँको भलादमीको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । बहुविवाह गर्ने पुरुषको हैकमवादी प्रवृत्तिलाई प्रदर्शन गर्न सदावहार उद्धत रहेको समाजलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा सृजित बृहस्पति बाजे उपन्यासको सहायक चरित्र हो । उपन्यासको कथानकको प्रारम्भ नै उसैको कथाबाट सुरु भएको छ ।

योगमायाको ससुरो, हरिवंशको पिता र हरिशङ्करको सम्धीका रूपमा उपन्यासमा चित्रित ऊ समाजमा कसका छोरी बुहारीको चर्तिकला कस्तो छ भनेर खोज्दै हिँड्ने र पासो थापेर अर्कालाई फँसाइ आफूले उसको सम्पत्ति लुटेर उसलाई घर न घाटको पारिदिने तत्कालीन शासनको शासकीय प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति हो । उसले समाजमा हैकम देखाउन ५ वटी श्रीमती विवाह गरेको छ । ती मध्ये दुइवटी मरिसके ३ वटी बाँकी छन् । ऊ भलादमी काममा हिँड्ने, जग्गा जोड्ने काम गर्ने तर घरका श्रीमतीहरूलाई गर्नु पर्ने कर्तव्य र उनीहरूका इच्छा आकांक्षा बारे ध्यान दिँदैन । उनीहरूको आपसमा झगडा भइरहन्छ । जसका कारण ऊ बेलुका घरमा आउँदैन । उसका स्वास्नी अर्केको नसो खोज्दै हिँड्ने गर्छन् -

“ठूलावडाका श्रीमती भट्टै कसैले मुख फोर्न नसके पनि जेठी र माइलीको गाईगुई चलेको थियो । एउटी आफ्नो घर्ती गोठालासित र अर्की बान्जामुनिकासित पल्केका भन्ने हुँदाहुँदा नाठाहरूलाई दुइटैले घरमै बोलाएर रात बिताउन थालेका कुरा पनि सुनिन थाले । उता बाहुनीहरूका कचकचले दिक्क भएका बृहस्पति कमारीका खोप्रामा रात बिताउँछन् भन्ने हल्ला पनि

थियो । कान्छी बाहुनी चाहिँ सौता दिदीहरूको चियो चर्चोमा लागेकी थिइन ।”
(पृ. २)

बाहुनीहरूको इच्छा आकांक्षा पुरा गर्न नसक्ने बृहस्पतिले आफ्नी श्रीमती जेठी र माइलीलाई अर्कासँग पोलाएर थुनाउने काम गरेको छ भने कान्छीबाट जन्मिएको हरिवंशले गति नलिएका कारण अन्तिममा बृहस्पतिले गृहस्थ आश्रमबाट दिक्क भई सन्यास लिने घोषणा गरेको छ । जीवनभर अर्कालाई दुःख दिएर सम्पत्ति जुटाउन तल्लिन बृहस्पति अन्तिममा सज्जन बुहारी योगमायाका कारणले उसले जम्मा गरेको सम्पत्ति सामाजिक कार्यमा लगाइएको देखाइएको छ । उपन्यासमा ऊ लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल असत् पात्र हो । चरित्रका आधारमा तत्कालीन सामन्ती र शोषक वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने ऊ अवसरवादी वर्गीय चरित्र हो । स्वभावका आधारमा गतिशील, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध, र जीवनलाई सपाट रूपमा भोग्ने ऊ चेष्टो प्रवृत्तिको पात्र हो । उपन्यासकारको नौलो सृजना भएकाले मौलिक पात्र हो ।

४.४.३.४ मनोरथ

‘योगमाया’ उपन्यासमा मनोरथ उपन्यासको पाँचौं परिच्छेदमा देखापरेको पात्र हो । योगमायालाई बदमासहरूले बलात्कार गर्न लागेको बेलामा उसले रक्षा गरेको छ । राती कार्कीनी आमैका घरमा बस्दा योगमायासँग गरेको वार्तालापलाई हेर्दा उसमा मनोवैज्ञानिक ग्रन्थका सामान्य चेष्टाहरू पनि देखिएका छन् । योगमायासँग सहवास गर्ने इच्छाले उसका पाखुरामा प्याट्ट हानेको हुनाले उसमा रहेको मनोवैज्ञानिक ग्रन्थीको पुष्टि हुन्छ । ऊ योगमायाले आफ्नो माईत जान भन्दा पुरुषका तुलनामा नारीलाई समाज र परिवारमा अष्टेरो पर्छ भनेर जान मान्दैन । ऊ एउटा नारीको समस्या बुझ्न सक्ने पुरुषका रूपमा उपन्यासमा देखापरेको छ । उसले योगमायाको संवादमा भनेको छ -

“जति प्रगतिशील छु भने पनि मलाई जस्तो सजिलो तपाईंलाई हुँदैन समाज सङ्कुचित हुनाले सानो कुरामा पनि शङ्का गर्ने औंला ठड्याउने मान्छेहरू हुन्छन् भनेर मात्रै हो । बस्न जहाँ बसे पनि हुन्छ ।” (पृ. २७)

योगमायाको कडा प्रतिवाददेखि डराएर कार्कीनी आमै कहाँबाट भाग्ने ऊ काँतर स्वभाव भएको व्यक्ति हो । उपन्यासमा ऊ लिङ्गका आधारमा पुरुष कार्यका आधारमा उपन्यासकी नायिका योगमायालाई सघाउन आइपुगेकाले सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल स्वभाव भएको व्यक्ति हो । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय उसको चरित्रमा खासै परिवर्तन नआएकोले अस्थिर चरित्र हो । आबद्धताका आधारमा बद्ध र जीवनलाई सपाट रूपमा भोग्ने चेष्टो पात्र हो ।

४.४.३.५ लाहुरे

उपन्यास लाहुरे साहुको ऋण तिर्न नसकेर विदेशिनु परेको नेपाली युवकहरूको प्रतिनिधि व्यक्ति हो । ऊ व्यवहारमा सफा र नाच्ने गाउने कुरामा पोख्त देखिन्छ । खान पान र बाहिरी रहन-सहनमा रमाउन चाहने ऊ सोभ्ने छ । योगमायाको पढाउने शैलीदेखि प्रभावित भएको लाहुरे योगमायालाई विवाह गरेर पल्टनमा लान चाहन्छ तर योगमायाले परदेश गएर परिश्रम बेच्न र उतै विलीन हुन नचाहने सोचका कारण उनीहरू बीच विवाह हुन सक्दैन । योगमायाले अस्वीकार गर्दा उपर्युक्त कन्या नभेट्दा लाहुरे योगमायासँग गुनासो गर्दछ ।

“बिहा त गर्ने भनेर आएको हो, तर भने जस्तो पाईन्न, बालखी बिहा गरेर पनि भैन । अब त पल्टनमा फेमेली पनि लान पाउँथ्यो । क्यै डिसिजन गर्न सकेको छैन ।” (पृ. ७५) ।

हिन्दी भाषाका प्रभावका कारण मातृभाषामा मिश्रित शब्दावलीको प्रयोग गर्ने ऊ लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल सत पात्र हो । स्वभावका आधारमा गतिहीन, जीवनचेतनाका आधारमा युवकहरूको वर्गीय चरित्र हो । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध जताततै

उही रूपले ग्रहण गर्न सकिने लाहुरे यस उपन्यासको सार्वभौम पात्र हो भने उपन्यासकारको नौलो सिर्जना भएकाले ऊ मौलिक पात्र हो ।

४.४.३.६ अन्य चरित्रहरू

योगमाया उपन्यास बहुपात्रहरूको प्रयोग भएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा केही मात्रामा भूमिका निभाएका पात्रहरू प्रशस्त रहेका छन् । उपन्यासको कथानकलाई गतिदिने क्रममा आएका ती पात्रहरूले गाउँमा घटेका घटनाहरूलाई जस्ताको तस्तै उपन्यासमा उतार्नको लागि सरलता प्रदान गरेका छन् भने उपन्यासका धेरैजसो पात्रहरू मञ्चीय नै देखिएका छन् । बुधे घर्ती, धनपालीको छोरो, बुहारी, घर्तीनी धनपालीकी बाहुनी, कार्कीनी आमै, वैदार भिनाजु, जेठा बुढा, सुन्तलेका बुढा, गैह्राका लाहुरे, जेठी बुढी, वाटामाथि साहुकी जेठी बुहारी, चाँपकली, वाटुली, कोपिला, डाँडाकी कान्छी आदि उपन्यासका अनुकूल मञ्चीय पात्र हुन् । अथेलामा, मंगले दाइ, डाँडाका बा, कदमेका जेठा, टोपे, महर्षि विश्वामित्र, महाज्ञानी विदुर, आदि उपन्यासका नेपथ्यीय गौण पात्र हुन् ।

४.४.४ परिवेश

उपन्यास सामाजिक रुढी मान्यताको सुधार हुनुपर्छ भन्ने उद्देश्यका साथ लेखिएको हुन्छ । 'योगमाया' उपन्यास वि.सं. २००७ सालभन्दा अगाडिको राणा शासनकालीन समयमा नेपालको स्याङ्जा जिल्लाका ग्रामीण समाजमा घटित घटनाहरूलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको उपन्यास हो । आजभन्दा करिब सत्तरी वर्ष अगाडिको समयलाई समेटिएको यस उपन्यासले तत्कालीन समयमा नेपालको पितृसत्तात्मक समाजमा नारीप्रति हेरिएको भोगवादी प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा आएका ग्रामीण ठाउँहरू यस उपन्यासमा परिवेशका रूपमा आएका छन् ।

समाजमा ठूला बडा हुँ भन्नेले कसरी सिधा सादा जनतालाई ठगेका छन् भन्ने कुरा बृहस्पति भन्ने पात्रलाई उपन्यासको खलचरित्र तथा शोषक वर्गको नेतृत्व गर्ने पात्रका रूपमा देखाएको छ । उपन्यासले १० देखि १५ वर्षको समयावधिलाई फन्को

मारेको देखिन्छ । योगमायाको विवाह भएपछि छोडेर गएको हरिवंश पछि अर्की श्रीमतीले छाडेपछि फर्केर आएको सन्दर्भबाट यस उपन्यासमा घटित घटनाहरू त्यसै बीचमा घटेका हुन भन्ने बुझिन्छ । साथै तत्कालीन समयमा नेपालको शैक्षिक स्थिति चित्रण गर्ने क्रममा लेखक शर्माले आफूले भोगेका कुरालाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् ।

“कतै स्कूल थिएनन् । कताकति भाषा पाठशाला थिए । पण्डितहरूका घरघरमा चण्डी-रुद्री-अग्निस्थापना वेद पढ्ने शीघ्रबोध अनि भास्वती पढेर पात्रो गन्ने कर्मकाण्ड सिकाउने, धेरै भए पुराण वाचन गर्ने भन्दा माथि पढ्ने कुरा थिएन । पण्डितको घर एक प्रकारको गुरुकुल जस्तै थियो । टाढाबाट आएर विद्यार्थी बसेका हुन्थे । गाउँभरिका घर, पिंडी, गोठ, कटेरा सबैतिर विद्यार्थीका डेरा थिए । विहानै उठेर नुहाउन जाने स्तोत्र पढ्दै फर्कने वेद, रुद्री घन्काउने वडो गहकिलो वातावरण हुन्थ्यो पिँडिभरि धुलौटा हुन्थे, बाँसका सुइरालाले घुलौटामा शून्य शुद्धो साठी शुद्धो शून्य’ इत्यादि फर्मुला भनेर ठूला-ठूला हिसाब गरिन्थ्यो ।” (पृ. १६)

राणाकालीन शासनको झल्को दिन “श्री ३ महाराजबाट निगाह नभै स्कूल खोल्न पाइँदैन भन्ने थाहा छैन । स्कूलको तलव खर्च कसले व्यहोर्छ एउटी आइमाई भएर यसरी स्कूल खोल्दा यसको अन्जाम के हुन्छ थाहा छ कि छैन ? (पृ. ५५)

यस बाहेक उपन्यासका घटनाहरू घटित हुने सन्दर्भमा स्याङ्जा स्थानीय परिवेश प्रमुख हो भने, अन्य परिवेशमा बटौली, थाकखोला, मुक्तिनाथ, कागबेनी, बनारस, सिलाङ् आदि क्षेत्रहरू आएका छन् ।

४.४.५ भाषाशैली

‘योगमाया’ उपन्यास ग्रामीण जनतालाई सामेल गराई स्थानीय परिवेशमा लेखिएको उपन्यास भएको हुनाले ग्रामीण जनजिब्रो र स्थानीय भाषाको प्रयोग भएको छ । उपन्यासकारले आफ्नो प्रतिभा प्रयोग गर्ने क्रममा भने उनीभित्र लुकेर रहेका प्रशासनिक र सांस्कृतिक शब्दहरू पनि परेका छन् । यस उपन्यासको भाषा सरल छ । स्थानीय समाजमा प्रयोग हुने र उही समाजले बोल्ने क्षेत्रीय भाषिकालाई उपन्यासमा

पात्रका माध्यमबाट प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा प्रायः वर्णनात्मक भन्दा पनि संवादात्मकता तिर ढल्केको छ । उपन्यासलाई सहज रोचक एवं प्रभावकारी बनाउन र सर्वसाधारण पाठकले समेत बुझ्न सक्ने बनाउन तदनुकूलको भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ भने पात्रले बोल्ने क्रममा जुन पात्रलाई जस्तो स्थितिमा उभ्याइएको छ उसले त्यही भाषा शैलीको प्रयोग गरेको छ । उपन्यासमा प्रस्तुत भएको लाहुरेले योगमाया सँगको संवादमा भन्छ, “बहिनीले बहुत अच्छा तरिकाले सिखाउँदो रहेछ । धेरै टिचरले नानीहरूलाई छडी लगाउँछ तर बहिनीले फकाई फकाई बढाएको देखेर दिल खुस भयो । साँच्चै बहिनीको घर कता पच्यो ?” लाहुरे योगमायालाई सोध्दछ ।” (पृ. ६४)

साथै उपन्यासको कथानकलाई मनोरम तुल्य बनाउन उखान टुक्काको प्रयोगले पनि सहयोग गरेका छन्

“मर्दारुले खोजेको पनि पानी वैद्यले भनेको पनि पानी” (पृ. ११) ।

“पोर मरिन सासु अहिले आए आँशु”

यी उखानहरूले भाषाशैलीलाई सुमधुर बनाउने काम गरेका छन् भने उपन्यासमा केही शब्दहरू सामान्य पाठकले बुझ्न नसक्ने प्रशासनिक शब्दहरू रहेका छन् । वागी, खतुकी, खान्गी खुवा आदि । लेखक शर्मा संस्कृतका विद्वान् भएका कारण उपन्यासमा पूर्वीय दर्शनमा आधारित संस्कृत सूक्तिको पनि प्रयोग गरेका छन् । त्यो मान्छेको मनलाई छुने खालको छ । सम्धी बृहस्पति बाजेलाई सम्झाउने क्रममा हरिवंश जोगी बनेर हिँडेको देखि हरिशङ्करबाट यस्तो निस्कन्छ :-

“सर्व यस्य वशादगात स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः” (पृ. १०५)

यसरी महेश्वर शर्माको योगमाया उपन्यासमा संस्कृत, हिन्दी र तत्कालीन प्रशासन क्षेत्रमा प्रयुक्त हुने प्रशासनिक शब्दहरू मिश्रित भाषाशैलीको प्रयोग भएको छ, उपन्यासमा घटनाहरूका माध्यमबाट कुतूहलता प्रदान गर्दै योगमाया र लाहुरे, मनोरथ र योगमायाका अन्तर्मनमा द्वन्द्व सिर्जना गर्न समेत उपन्यास सफल भएको छ भने हरिवंश हराए देखि हरिशङ्कर, बृहस्पति बाजे, योगमाया लगायत समग्र परिवारमा हरिवंश कहाँ गयो होला ? के खायो होला ? भन्ने कुतूहलता कथानकले जगाई रहेको

छ । पात्रअनुकूल भाषा प्रयोग भएको हुनाले भाषाशैलीको प्रयोगले उपन्यास प्रभावशाली बनेको छ ।

४.४.६ उद्देश्य

‘योगमाया’ उपन्यास प्राचीन समयमा नेपाली समाजमा रहेको सामाजिक संरचनालाई देखाउनु रहेको छ । तत्कालीन समयमा गाउँका भलादमी भनाउँदाहरूले सोझा साझा जनतालाई कसरी सताउँथे भनी समाजको चित्रण गर्नु यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य हो । त्यसैगरी पुरुष हैकमवादी समाजमा दबिएर रहनुपर्ने नारीहरूको जीवन भोगाईको प्रस्तुतीकरण गर्नु, शिक्षा विहीन अन्धकारमा रुमल्लिएको समाजमा कुरीति, कुसंस्कार र अन्धविश्वासलाई जर्दैदेखि उखालेर नारीका मूल्यमान्यता अस्तित्वलाई बचाउन शिक्षित समाजको परिकल्पना गर्दै उपन्यासकार शर्माले योगमाया जस्ती शिक्षित नारीलाई उपन्यासमा उभ्याएर नारी चेतना अभियान सुरु गरेको देखाइएको छ । अवसर पाए नारीहरूले पनि पुरुष सरह काम गर्न सक्छन् । उनीहरू केवल पुरुषका भोग्या र खेलौनाका साधन होइनन् । उनीहरूको जन्म भएको चुलो चौको गर्न, घाँस काट्ने, र गोबर फ्याँक्ने कामलाई भएको होइन । समय अनुसार शिक्षित बनाई जीवनमा फुल्ने र फल्ने अवसर दिनुपर्छ भन्ने समन्वयवादी विचार उपन्यासको उद्देश्यका रूपमा देखिएको छ । बालविवाहको विरोध गर्नु, नेपालमा फटाहरूको फन्दामा परी भएको सम्पत्ति फटाहाहरूले खाइदिनाले साहुको ऋण तिर्न नसकेर युवाहरू मुग्लान पस्नु परेको वाध्यताको चित्रण गर्नु पनि उपन्यासको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

“यसै पटक बी.ए. दिएर आउँदैछु । दुई महिनापछि एम.ए. ज्वाइन गर्न जान्छु, मेरो बुबा इलाहवादमा नोकरी गर्नुहुन्छ । सम्भनोस् म लाहुरेको छोरो हुँ यहाँको सामान्य मान्छे । यहाँ फटाहाको फेला परी ऋण तिर्न नसकेर मुग्लान पसेको एउटा गोर्खालीको छोरो ।” (पृ. २४)

पुरुष सरह महिलाहरूले पनि पुनर्विवाह गर्न पाउनुपर्छ भन्ने नारीहरूको माग राख्नु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ ।

“एउटी बालविधवाले यौवनावस्थामा आफ्ना चाहनाका बेग रोक्न-थाम्न सक्दिन भने उसलाई समाजले पुनर्विवाहको छुट दिनुपर्दछ, उसका समस्यालाई सहज गरिदिनु पर्दछ ।” (पृ. ४५)

नेपाली समाजमा रहेको मरेपछि गरिने संस्कारलाई छोट्याउनु पर्छ भन्ने मान्यतलाई योगमायाका माध्यमबाट पुष्टि गर्न

“तेह्र दिनको अन्त्येष्टि क्रियालाई छोट्याएर तीन दिनमा भार्ने उनको भनाइ थियो । यो काम मेरै घरबाट मेरै श्रीमान्को क्रियाबाट थालनी गर्छु । मेरो भातपानी हटक गर्न मन लागे गरे हुन्छ । नौ-दश दिनसम्म खास केही काम हुन्न किन सबै भन्ने उनको भनाइ थियो । सुरूमा सबैले आपत्ति गरे पनि आखिरमा सबैले माने ।” (पृ. ८९)

यसरी शर्माको योगमाया उपन्यासमा बहु उद्देश्य रहेका छन् ।

४.४.७ दृष्टिविन्दु

महेश्वर शर्माको अन्य उपन्यास जस्तै ‘योगमाया’ उपन्यास पनि आफ्नो जीवनमा ग्रामीण समाजमा देखे भोगेका कुराहरूलाई समेट्ने क्रममा लेखिएको हुनाले समग्र घटनाहरूका प्रत्यक्षदर्शी आफै नै हुन । तसर्थ यस उपन्यासको दृष्टिविन्दु तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु रहेको छ ।

“वृहस्पति भने कमाउनु बाहेक सितिमिति चुनदाम पनि खर्च गर्नेमा थिएनन् । उनी भगवान्सँग पनि मोलतोल गर्ने खालका थिए । छोरो जन्मेपछि मात्रै हरिवंश लगाउँला भनेर टाढै गए । आखिर बाहुनीले पनि छोरो जन्मेपछि हरिवंश लगाउँछु भनेर भक्कल गरिन् । कालक्रममा छोरो जन्म्यो । भक्कलले गर्दा नै जन्मेको भन्नेमा उनी विश्वस्त थिईन र नाम पनि हरिवंश नै राख्न लगाईन बाहुनी पुराण लगाउन कर गर्ने वृहस्पति भने टाढै जाने गर्न थाले । एक दिन उनका काकाले - “यो वृहस्पतिले त भगवानलाई पनि भुक्त्याउँछ, मान्छे जावालाई के बाँकी राख्थ्यो” भनेपछि मनमा अलि गाडिएछ । त्यसै बेला बाहुनीले पनि “छोरो पनि ५-७ वर्षको भइसक्यो अब त

भगवान्पनि रिसाउँछन् ए.” भनेर भर्कदा वृहस्पति भस्ङ्ग भएर हरिवंश लगाउन सहमत हुन्छन् ।” (पृ. ३)

“कथानक विस्तारित हुने क्रममा कहीं कहीं भने प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको पनि प्रयोग पाईन्छ ।-

मेरो लोग्ने यो सुखविन्दर सिंह (डूइभर) हो हरिवंश त कामदार मात्रै हो । मेरो सम्पत्तिमा हरिवंशको हक कसरी लाग्छ ? यसले मेरो सम्पत्ति खाने दाउ गरेको छ । यसकी स्वास्नी नेपालमै छ, नपत्याए यसैका आमा-बाबुलाई सोध्नोस् ।”

उपन्यासमा केही मात्रामा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग देखिए तापनि समष्टि रूपमा नेपालको राजनीतिक सन्दर्भमा राणाकालीन समयमा शर्माले स्याङ्जाको ग्रामीण परिवेशमा देखे भोगेका र अनुभवका आधारमा उपन्यासको लेखनमा आएका घटनाहरूलाई चरित्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिए पनि सर्वदृष्टा शर्मा नै भएका हुनाले उपन्यासको धेरै अंश तृतीय दृष्टिविन्दुले ओगटेको छ ।

४.४.८ निष्कर्ष

सामाजिक विकृति विसङ्गतिलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर योगमाया उपन्यास रचना गरिएको हो । यसमा शर्माले नारी जीवनका समस्याहरू तथा पुरुषका हैकमवादी प्रवृत्तिहरूलाई देखाउने प्रयास गरेका छन् । आफ्नो अपुरुषत्वको ढाक छोप गर्न बहु विवाह गर्ने तर नारीहरूको इच्छाहरूको पर्वाहै नगर्ने पुरुष सत्तात्मक समाजका विकृति विसङ्गतिहरूलाई नियाल्ने प्रयास गरेका हुन् । समग्रमा भन्नुपर्दा उपन्यास सामाजिक विकृतिको पर्दाफास गर्ने कार्यमा सफल रहेको छ ।

४.५ जैन खाँण उपन्यासको विश्लेषण

४.५.१ विषय प्रवेश

जैन खाँण (२०६१) शर्माको पाँचौ औपन्यासिक कृति हो । प्रस्तुत उपन्यास ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर लेखिएको कृति हो । भारतमा मुस्लिमहरूको

आक्रमण भएपछि उज्जैन भन्ने ठाउँबाट ज्यान र धर्म रक्षाको निम्ति गैडाकोटतिरबाट छिरी कालीगण्डकीको तिरैतिर दर्लाम भन्ने ठाउँमा पुगेका जैन खाँण कारीकोटे राजाकी छोरीसित विवाह गरी अगाडि बढेका छन् भने आमाले सपनामा देखाएको मार्ग समाती हिँड्ने क्रममा खिलुड पुगी भीरकोट राज्यको स्थापना सन् १५०१ तिर गरेको भन्ने कुरालाई मौखिक इतिहासका रूपमा उपन्यासमा देखाइएको छ । जैन खाँणका १५ औं पुस्तामा पृथ्वीनारायण शाह जन्मेका हुन् भन्ने कुरा पनि उपन्यासमा देखाइएको छ । उपन्यासमा जैन खाँण भन्ने व्यक्ति धर्म र जीवन रक्षाका लागि नेपाल पसे । उनका साथमा उनकी आमा पनि आएको र चिसोका कारण नेपाल प्रवेश गरिसकेपछि विरामी परेर स्वर्गवास भएको, आमाको काजक्रियापछि आफूलाई आश्रय दिने र मार्गनिर्देशन गर्ने मुखियासँग सल्लाह लिँदै अगाडि बढेको प्रसंगलाई कथानकका रूपमा दिइएको छ । जैन खाँणमा अत्यन्त तीव्र बुद्धि भएका कारण छिटो समयमा जनताको मन जित्न सकेको, पण्डित ज्वाला प्रसादको सहयोगले कारीकोटे राजाकी छोरी विवाह गर्न सफल भएको, जहाँ बसे पनि त्यहाँको राजनीतिक परिवेश आन्तरिक तवरले बुझ्न सफल जैन खाँणले शाहवंशको कुलदेवीका रूपमा आजसम्म प्रचलित आलमदेवीको स्थापना गराएको छ र त्यस मन्दिरको पूजा गर्ने व्यवस्था मिलाइएको धर्ममा आस्था राख्ने उनी जहाँ गए पनि कोटहरूमा देवी देवताको स्थापना गर्ने, मन्दिर निर्माण गर्ने आवादी नभएको ठाउँमा आवादी बसाल्ने ठूलो बाटा घाटा खन्ने जस्ता भौतिक विकासका काम गर्दै अगाडि बढिरहेका जैन खाँण सबैको विश्वासका पात्र बनेका र स्याङ्जाको खिलुड भन्ने ठाउँमा पुगी पाँच वटा ठकुराई राज्यको स्थापना खिलुडकालीका देवीको स्थापना जस्ता कार्यहरू गरेको कुरा उपन्यासमा वर्णित विषयका रूपमा आएका छन् । पछि जैन खाँणका सन्ततिहरूमा उत्पन्न भएको आपसी भ्रगडा र राज्य बाँडफाँडको विषयलाई लिएर द्वन्द्व भएको फल स्वरूप १५ औं पुस्तामा पृथ्वीनारायण शाहको जन्म भई नेपाल एकीकरण भएको भन्ने विषयलाई उपन्यासको विषयवस्तुमा समावेश भएको छ । यसरी इतिहासलाई हेर्दा कतै जैन खाँणका पूर्वजन्मका अतृप्त इच्छा र आकांक्षा पुरा गर्न उनै जैन खाँणले १५ औं पुस्तामा आएर पृथ्वीनारायण शाहको रूप लिइ जन्म लिएका त होइनन् भन्ने सोच लेखकको रहेको छ ।

लिखित तथा मौखिक जुन रूपले हेरे पनि वास्तवमा नेपालमा शाहवंशीय राजाहरूको सुरूवात जैन खाँणबाट भएको हो र प्रथम शाहवंशीय राज्य भीरकोट राज्यको स्थापना गर्ने राजा जैन खाँण नै हुन । इतिहासले द्रव्यशाहबाट शाहहरूको राज्य शासनको थालनी भएको हो भन्नु गलत हो भन्ने गुनासो राख्दै त्यो इतिहासलाई सच्याउनु पर्छ भन्ने मूल विषय प्रस्तुत उपन्यासको रहेको छ ।

४.५.२ कथानक

प्रस्तुत उपन्यासको कथानक ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित रहेको छ । मुस्लिम आतङ्कबाट पीडित भएर जीवन रक्षार्थ भारतबाट आएका जैन खाँणका सन्तान नै पन्ध्रौ पुस्ताका पृथ्वीनारायण शाह भएका हुन भन्ने कुरा उपन्यासको कथानकले देखाएको छ । नेपालमा शाहवंशको प्रादुर्भाव र उनीहरूको शासनको प्रारम्भिक क्षेत्रलाई देखाउने क्रममा स्याङ्जाको खिलुङ् राज्यलाई पहिलो शाहवंशको राज्य हो भन्ने कुरा उपन्यासमा देखाइएको छ । जैन खाँण नाम गरेका व्यक्ति मुस्लिम आक्रमणबाट जीवनरक्षार्थ उज्जैन छोडेपछि भैसालोटन गैडाकोट भएर कालीगण्डकीको फाल समातद्वै पाल्पाको दर्लाम आइपुगेको कथानक यसमा रहेको छ । यो नै प्रारम्भ भाग हो । “मुस्लिम आक्रमण चर्कन थालेपछि चित्तौड्का शासक ज्यान जोगाउन भाग्ने क्रममा विभिन्न नाकाबाट नेपाल पसेको प्रसङ्ग उल्लेख भइसकेको छ । पूर्व कथामा उल्लेख गरिएका छैन । खाँण (त्यो बेलासम्म खाँण उपाधि थिएन पनि भनिन्छ) पनि त्यसै क्रममा उज्जैन छोडेपछि भैसालोटन-गैडाकोट भएर कालीगण्डकीको फाल समातद्वै पाल्पाको बाह्रदर्लाम आइपुगेका थिए । उनका साथ उनकी आमा पनि थिइन भनिन्छ । राजसी सुखसयलमा बसेकी मान्छे, अनकन्टार बाटाको हिँडाईको धपरी र राजपाट छोडेर भाग्नुपर्नाको सन्तापले गर्दा विरामी परेको हुनाले उनीहरू दर्लामबाट अगाडि बढ्न सकेनन् ।” (पृ. ४)

दर्लाममा मुखियासँग भेट हुनु, विरामी आमालाई धामी भौँक्री भारफुक गर्दा जलाशयमा राख्ने सल्लाह प्राप्त भएका कारण मुखियाको सहयोगले राम्दीको जलाशयमा आमालाई राख्नु, आमाको मृत्यु हुनु, आमाको मृत्युले व्यथित जैन खाँण

आमाले पहिले दिएको अर्ति “तिमी यहाँ नबस्नु, अझ अगाडि बढ्नु” भन्ने सन्देश सम्झी अगाडि बढ्न खोज्नु, आमाको मृत्युको खबर पुऱ्याउन गएका पण्डित ज्वाला प्रसाद नफर्किनु, मार्ग निर्देशन गर्ने मुखिया घरमा नहुनु, आदि कारणले त्यही रोकिनु अर्को दिन राम्दी नुहाउन जानु, भोलिपल्ट मुखिया जैन खाँणको घरमै आएपछि आफ्ना पूर्व घटना सुनाउनुले कथानकलाई अगाडि बढाएको छ । ।

“उज्जैन छोड्नुभन्दा दुई रात अघि सपनामा मुस्लिम आक्रमणबाट जोगिएर सनातन वैदिक धर्मरक्षा र वंशको भविष्य सुनिश्चित गर्न जति सक्दो उत्तराखण्ड जाऊ” भन्ने आकाश वाणीको चर्चा सुनाउनु, मुखियाको सल्लाहमा रिडीतर्फ लाग्नु केही दिन त्यही बसी कथा प्रवचन सुन्नु, त्यही बसेर कारीकोटको राज्यका बारेमा अध्ययन गर्नु, पण्डित ज्वाला प्रसादको माध्यमले कारीकोटे राजाकी छोरीसँग धुमधामका साथ जैन खाँणको विवाह हुनु, दुलाहा र दुलहीतर्फका गुणगान गरी विवाहका सन्दर्भमा रमाइलो हुनु, केही दिनपछि त्यहाँबाट हिँडी साँभ वैधा डाँडामा वास बस्न पुग्नु लसर्धा पुग्दा त्यहाँ उनकी कुलदेवी अलप हुनु, त्यहीं बसेर कुलदेवीको पूजाको बन्दोबस्त मिलाउनु, त्यहाँको विकास निर्माणका कार्यमा सक्रिय हुनु, उनको कामबाट जनता प्रभावित बन्नु, त्यहाँ बसी राजनीतिक स्थितिको अध्ययन गर्नु, यही सन्दर्भमा त्यहाँका स्थानहरूका बारेमा जनताका मुखबाट सुनाएका किंवदन्ती सुनिसकेपछि अगाडि बढ्ने क्रममा बलाम आएर वासगरी त्यहाँका ठूलावडा मान्छेलाई भेटेर भलाकुसारी गर्नु भोलिपल्ट तुल्सी भञ्ज्याङको फेदी र अर्को दिन करादीको आम्वोटमा खान खाइ साँभ वालिङ भुमेर वास बस्नु पर्सिपल्ट दार्सिङमा थर्पु हालेर वास बस्नु र लगभग इ.सं. १५०१ को आसपासमा खिलुङ आवाद गरी भीरकोट ठकुराई राज्यको स्थापना जैन खाँणले गरेका हुन् भन्ने कुरा कथानकमा आएको छ । खिलुङ राज्यको स्थापना गरेपछि त्यहाँ ईष्टदेवीको स्थापना गर्नु, स्याङजाको भीरकोट, गह्रौ, सतौ, नुवाकोट र ढोर राज्यहरूको स्थापना जैन खाँणले गरेका हुन् भन्ने कुरा उपन्यासमा देखाइएको छ ।

उपन्यासमा जैन खाँणका एकमात्र छोरा सूर्य खाँण र उनका दुई छोरा खाञ्चा र मिञ्चा, खान्चा भीरकोट र सतौका राजा भएका र मिञ्चा नुवाकोट राज्य पाएका,

खाञ्चाका खलक अलि विलासी र मनोरञ्जन पट्टि ठल्किनु, मिन्चा खलक जाँगरिला र जोसिला देखिनु, मिन्चाका साहिँला छोरा विचित्र खाँण नुवाकोटबाट काँस्की गएर राजा हुनु काँस्कीका प्रख्यात राजा कुलमण्डन विचित्र खाँणका नाति हुन् । कुलमण्डलकै सन्तति यशोब्रह्म भएको र यशोब्रह्म कै सन्तान द्रव्य शाह हुनु, भाइभाईबीचको आपसी फूटका कारण राज्यसत्ता फुट्किनु जैन खाँणकै पन्ध्रौं ५ औं पुस्ताको रूपमा पृथ्वीनारायण शाहका जन्म हुनु र तिनै पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल राज्यको एकीकरण गरी बाइसे चौबिसे राज्यलाई एक बनाउने भूमिका रहेको हो भन्ने कथाहरू यस उपन्यासमा कथानकका रूपमा आएका छन । जैन खाँण र उनका सन्तानले स्याङ्जामा चौबिसे ठकुराईको स्थापना र विस्तार गरेका भन्नेबाट कथानकको समाप्त भएको छ ।

“जैन खाँण र उनका सन्तानले स्याङ्जामा चौबिसे ठकुराईको स्थापना र विस्तार गरेका थिए । त्यतैबाट कास्की, लमजुङ हुँदै गोरखा प्रवेश गरेका हुन् । तर इतिहासकारहरूले किन हो कुन्नि यस तथ्यलाई उपेक्षा गरेर शाहवंशको शिलान्यास गोरखाबाट भएको भनेर देखाईएकोमा स्याङ्जाको गुनासो रहरहने भो ।” (पृ. ६३)

यसरी जैन खाँण उपन्यासको कथानक सरल र सहज रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ । यसमा इतिहासले शाहवंशको राज्यारम्भ गोरखाबाट द्रव्यशाहको शासनकालदेखि भएको हो भन्ने कुरालाई गलत सावित गरेको छ । उपन्यासमा प्रमुख पात्र जैन खाँणका माध्यमबाट उपन्यासको शीर्षक राखिएको छ ।

जैन खाँणको जीवन सङ्घर्षका क्रममा उसले अनेक आन्तरिक द्वन्द्वहरू भोग्नु परेको छ भने जैन खाँण एक प्रान्तबाट अर्को राज्यमा जाने क्रममा प्रत्येक राज्यका राजाहरूलाई अब यसले के गर्ने हो भन्ने कुतूहलता सिर्जना भएको छ । तसर्थ उपन्यास कुतूहलता र द्वन्द्व पैदा गर्न पनि सफल भएको छ ।

४.५.३ चरित्र चित्रण

जैन खाँण उपन्यास नेपालको शाहवंशीय राजाहरूको प्रादुर्भाव र राज्य सञ्चालनका विषयलाई ऐतिहासिक रूप दिन लेखिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासको घटनाक्रमलाई विस्तार गर्न आएका पात्रहरू पनि ऐतिहासिक नै रहेका छन् । यस उपन्यासमा देखापरेका पात्रहरू इतिहासको घटनाक्रमलाई गति दिनका लागि कोही प्रमुख त कोही सहायक चरित्र भएका पात्रहरू रहेका छन् । केही महत्त्वपूर्ण भूमिका भएका पात्रहरूको चरित्र चित्रण यहाँ गरिन्छ ।

४.५.३.१ जैन खाँण

भारतको मुस्लिम आक्रमणमा परी जीउ र धर्मको रक्षार्थ नेपालको गैँडाकोट हुँदै आफ्नी आमाको साथ पाल्पाको दर्लाम आइपुगेको मुस्लिम पीडित व्यक्ति हो । ऊ उपन्यासको आरम्भ देखि नै देखापरेको व्यक्ति हो जैन खाँण । उसकै केन्द्रीयतामा उपन्यासको कथानक अगाडि बढेको छ । पाल्पाको दर्लाम आइपुगेपछि आमा विरामी पर्दा र अनेक औषधी उपचार धामी भाँक्री गर्दा पनि सञ्चो नभएपछि अत्यन्त चिन्तित हुन्छ । एउटा वेदाङ्गीले नाडी छामेर जलाश्रयमा लाने सल्लाह दिएपछि आमालाई राम्दी लगी जलाश्रयमा राख्दछ । आमाको मृत्युपश्चात् चिन्तित बनेको ऊ राजपाठ छोडेर हिँड्नु, आमाको स्वर्गवास हुनु आदि कारणले मार्ग र उद्देश्य विहीन हुन पुग्दछ तसर्थ ऊ मातृभक्ति भएको असल पुत्र हो । मुखियाको सल्लाह र आमाको आशिर्वादलाई शिरोपर गर्ने ऊ मुखियासँग पहिले भएको “मुस्लिम आक्रमणबाट जोगिएर सनातन वैदिक धर्म रक्षा र वंशको भविष्य सुनिश्चित गर्न जतिसक्दो चाँडो उत्तराखण्ड जाऊ ” (पृ. ६) भन्ने आकाशवाणी मुखियालाई सुनाई ऋषिकेशतिर लाग्दछ, केही दिन त्यहाँ बसी वरिपरीको राजनीतिक अवस्था बुझ्दछ । राजनीतिक चातुर्य भएका कारण ज्वाला प्रसादको सहयोगमा कारीकोटे राजाकी छोरीसँग विवाह गरी ठाउँठाउँमा विकासका कार्यहरू गर्दै जनताको मन जित्न सफल हुन्छ । स्याङ्जामा गई आलम देवीको स्थापना र पूजाको व्यवस्थापन गर्दछ । सन् १५०१ मा खिलुङ् गएर

भीरकोट ठकुराई राज्यको स्थापना गर्दछ । त्यसैले उसलाई सबैले मन पराउँछन् र सहयोग गरेका छन् भने स्वागत सत्कार पनि गर्छन् ।

“ज्वाई नारान कति ज्ञानी थिए । यहीं बसिदिएका भए सबैलाई राम्रो हुन्थ्यो भनेर गाउँमा चर्चा हुन थाल्यो सबै भेट्न आए । हिँड्ने दिन पहिले भरिया चलाइए । पछि जैन खाँण घोडामा र उनकी मुखिनी तामदानमा बाटो लागे । विर्घा डाँडावरपर हातमा फूलपाती र सगुन लिएर अनि ढोकाढोकामा पानीका गाग्रा राखेर उभिएका गाउँलेले हार्दिक बिदाई गरे । सबैका अनुहार उदास थिए बोल्न नसके पनि अभिवादन टक्रयाए ।” (पृ. ५०)

यसरी उपन्यासको आदिदेखि अन्त्यसम्म देखापरेको ऊ उपन्यासको केन्द्रीय चरित्र हो । जीवनका अनेक उतारचढावलाई पर्गेल्न सक्ने यथार्थवादी चरित्र हो । लिङ्गका आधारमा ऊ उपन्यासको पुरुष पात्र हो । उपन्यासमा प्रारम्भ देखि नै भारतबाट नेपाल आई सङ्घर्ष गर्दै नेपालको तत्कालीन परिवेशमा एउटा शक्तिशाली राष्ट्रले अर्को राज्यलाई कसरी दबाउन चाहन्थ्यो र विजय प्राप्त गर्न सक्थ्यो भन्ने कुरा राम्ररी बुझ्ने र खिलुङ् गई भीरकोट राज्यको स्थापना गर्ने ऊ स्वभावका आधारमा गतिशील, कार्यका आधारमा प्रमुख, पाठकहरूको सहानुभूति प्राप्त गर्न सफल उपन्यासको अनुकूल सत पात्र हो । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र उपन्यासबाट उसलाई हटाउने हो उपन्यासको अर्थ नै नहुने हुनाले ऊ वद्ध पात्र हो । आफ्ना कुरालाई अरू समक्ष प्रकट गर्ने र अरूका कुरा पनि सुन्ने बहिर्मुखी स्वभाव भएको ऊ उपन्यासको इतिहासको वर्गीय पात्र हो ।

४.५.३.२ कारीकोटे राजा

कारीकोटे राजा शक्तिशाली व्यक्तिलाई आफ्नी छोरी दिएर राज्य सुरक्षित गर्न सफल रणकौशल व्यक्ति हो । उसले पण्डित ज्वाला प्रसादको सल्लाहमा आफ्नी छोरी जैन खाँणलाई दिएको छ । उपन्यासमा उनी जनताको चर्चाको पात्र बनेका छन् ।

“कारीकोटे राजाले आफ्नो पुख्यौली रीतभाँत नाघेर जातपात विचारै नगरी हिन्दुस्ताने क्षत्रीलाई छोरी दिए भनेर त्यहाँको समाजमा निकै चर्चा चलेको थियो ।” (पृ. २६)

उपन्यासमा जैन खाँणको सहयोगीका रूपमा देखापरेको कारीकोटे राजाले जैन खाँणलाई आफ्नो राज्यतिर आए राज्य कब्जा गर्न सक्ने शकाले छोरी दिएपछि त रक्त सम्बन्धको नाताले मलाई सहयोग गर्लान् भन्ने हेतुले उनीसँग सम्बन्ध बढाएको छ । उपन्यासमा अन्य भूमिका नभएको ऊ लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल सत पात्र हो । स्वभावका आधारमा गतिहीन, जीवन चेतनाका आधारमा व्यक्तिगत चरित्र भएको व्यक्ति हो । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो । जीवनलाई स्पष्ट रूपमा भोग्ने चेष्टो पात्र हो । उपन्यासकारको नौलो सिर्जना भएको हुनाले ऊ मौलिक पात्र हो ।

४.५.३.३ ज्वाला प्रसाद

उपन्यासमा ज्वाला प्रसाद पण्डित ज्यातिषीको रूपमा देखापरेको छ । जैन खाँणकी आमा मरेको खबर दिन ऊ उज्जैन पुगेको छ । जैन खाँणको सहयोगीका रूपमा देखापरेको ज्वाला प्रसाद गाउँ घरमा सबैको चिना बनाउने ग्रहदशा हेरिदिने सबैको मन जित्न सफल पात्र हो । यसरी हिँड्ने क्रममा कारीकोटे राजाले समेत उसलाई आमन्त्रण गरेपछि कारीकोटे राजा कहाँ गई राजपरिवारको चिना बनाउने ग्रहदशा हेरिदिने गरेपछि उनी राजाका विश्वास पात्र बन्न पुगेका छन् । कारीकोटे राजालाई आफ्नी छोरी उच्चकूलीन वंशमा दिनुपर्ने सल्लाह दिएका कारण उसको सल्लाह बमोजिम कारीकोटे राजाले आफ्नी छोरी जैन खाँणलाई दिएका छन् । राजा र पण्डितको सम्बन्ध सुमधुर रहेको छ ।

“पण्डित राजाकहाँ पुगे । राजाले राम्रो स्वागत-सत्कार गरे । पण्डितले पनि राजाप्रति आदर-सम्मान प्रकट गरे । दुई दिनसम्म त्यहाँ बसेर राजा समेत राज परिवारका सम्पूर्ण सदस्यका ग्रहदशा हेरे कुण्डली नभएकाको कुण्डली बनाइदिए । आफ्नो घुमघामका क्रममा राजाको विगत समेत धेरै कुरा बुझिसकेका भए ।

राजाका हकमा आफूभन्दा पनि प्रभावशालीसँग मैत्री सम्बन्ध भएमा राज्यबल बढ्ने योग परेको बताए भने राजाकी छोरीको विवाह पनि राजपरिवारमै हुने र उनको भविष्य उज्वल हुने देखाए ।” (पृ. १६)

जैन खाँण र कारीकोटे राजाकी छोरीको लमीका रूपमा देखापरेका ऊ दुवै पट्टिको सहयोगी हो । जैन खाँण र कारीकोटे राजाबीच सम्बन्ध गाँस्नमा उसको प्रमुख भूमिका रहेको छ । उपन्यासमा सबैको मन जित्न सफल ऊ प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल सत् चरित्र हो । लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक चरित्र हो भने परिस्थिति अनुसार बदलिन सक्ने निजी स्वभाव वा वैशिष्ट्य भएको व्यक्ति मञ्चीय वद्ध पात्र हो । जीवनमा कुनै किसिमको परिवर्तन नआएकाले ऊ गतिहीन पात्र हो ।

४.५.३.४ कारीकोटे राजाकी छोरी

उपन्यासमा नायक जैन खाँणकी श्रीमतीका रूपमा देखिएकी कारीकोटे राजाकी छोरी उपन्यासको नायिका हो । ऊ आफ्नो माइतीघर छाडेर जानुपर्दा अत्यन्त दुःखित बनेकी छ ।

“हाँसे खेले जुन घर उही आज आफ्नो रहेन ।

सम्झीसम्झी किनकिन यसै आँस रोकिएन ॥

भाइ ज्ञानी बन अब तिमी मान्नु जो जे भनेको ।

विर्सीदेऊ यदि छ मनमा मैल केही जमेको ॥

लावा होमीकन अब विदा भै म जाँदैछु आज ।

थामे आफ्नो घर र कुलको वीर भै बाबु लाज ॥

आमा बाबाकन अब तिमीमाथि सुम्पीदिँदै छु ।

मेरो सेवा पनि अब तिमीमाथि जिम्मा दिँदैछु ॥” (पृ. २४)

उपन्यासकारले उसको चरित्रलाई प्रकाश पार्न त्यति ध्यान नदिए पनि घटनालाई अगाडि बढाउन सहयोगी ऊ सच्चरित्र हो । विभिन्न घटना एवं कार्यव्यापारमा सम्बद्ध तथा मञ्चीय पात्र हो । लिङ्गका आधारमा स्त्री चरित्र हो । स्वभावका आधारमा स्थिर चरित्र हो । जीवन चेतनाका आधारमा उसको जीवनमा कुनै परिवर्तन नआएकाले ऊ गतिहीन पात्र हो । उपन्यासकारको नौलो सिर्जना भएकी हुनाले ऊ मौलिक चरित्र हो ।

४.५.३.५ मगर मुखिया

मगर मुखिया उपन्यासमा प्रमुख पात्र जैन खाँणसँग देखापरेको पात्र हो । जैन खाँण पाल्पाको दर्लाम आइपुगे पछि उनलाई बसोबासको व्यवस्था मिलाइदिने व्यक्ति हो । उनले समाजका सबै व्यक्तिलाई गफसफ, कथा कहानी टुक्का सुनाएर हँसाउन सिपालु छ । उसले एउटा विदूषकको भूमिका खेलिरहेको छ । उपन्यासको मूलपात्र जैन खाँणलाई सल्लाह सुभाषा दिने र विवाहका बेलामा सबै व्यवस्था मिलाइदिने काम उसले गरेको छ ।

“जैन खाँणले दर्लामे मुखियालाई बोलाएर सरसल्लाह लिए मुखिया त जैन खाँणका अभिभावक नै बनेका थिए बेहुलीका माईत लानुपर्ने कोसेलीपातको व्यवस्था गर्ने जिम्मा पनि मुखियाकै थियो । त्यसमाथि दर्लामका गाउँले सबै पुरा सहयोगी बनेका थिए ।” (पृ. १८)

जैन खाँणका सुख दुःखका बेलामा साथ दिएका मगर मुखियाको भूमिका आफ्नै पिताको समान रहेको छ । उपन्यासमा उनी कार्यका आधारमा सहायक, लिङ्गका आधारमा पुरुष, उपन्यासका विभिन्न स्थानका वास्तविक परिचय दिइ उपन्यासलाई अगाडि बढाउने र प्रमुख पात्रकै विश्वासका पात्रका रूपमा देखिएका हुनाले अनुकूल, सत् चरित्र हुन् । स्वभावका आधारमा गतिहीन बहिर्मुखी स्वभाव भएका च्याप्टो पात्र हो । जीवन चेतनाका आधारमा व्यक्तिगत चरित्र भएको पात्र हो । उपन्यासको प्रारम्भ देखि नै देखिएको छ मञ्चीय बद्ध पात्र हो ।

४.५.४ परिवेश

जैन खाँण उपन्यास नेपालको ऐतिहासिक शाहवंशीय शासनको प्रादुर्भाव भएको अवस्थालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको उपन्यास हो । प्रस्तुत उपन्यासमा वि.सं. १०२६ मा हिन्दुस्तानमा मुस्लिम आक्रमण भएपछि हिन्दुधर्मको रक्षा र आफ्नो ज्यान जोगाउन नेपालको गैँडाकोट भएर कालीगण्डकीको फल समाप्तै पाल्पाको दर्लाम आइपुगेका जैन खाँण वलाम हुँदै खिलुङ पुगेर भीरकोट राज्य स्थापना गरेको र त्यहाँबाट सुरूभएको राज्य गोर्खासम्म हुँदै नारायण हिटीसम्म आएको र तिनै खाँणका सन्तति नै शाह भएको र तिनै जैन खाँणका पन्ध्रौं पुस्ता पृथ्वीनारायण शाह भएको ऐतिहासिक तथ्यलाई उपन्यासमा ल्याईएको छ । यस सन्दर्भमा हेर्दा यस उपन्यासको परिवेशलाई नेपालको गैँडाकोट देखि स्याङ्जाका विभिन्न स्थान दर्लाम, हटिया, रिडी, कारिकोट, आलमदेवी, गह्रौं, भीरकोट, मिर्मि, मिर्दिखोला, विर्घा, चण्डीभञ्ज्याङ, किचनाश, नुवाकोट, ढोर, ओडारे, खिलुङ सम्म रहेको छ भने अन्य परिवेशमा लमजुङ, तनहुँ, गोर्खा आग्रीखर्क, फलेवास, धुवाँकोट, गृहकोट पाल्पा आदि रहेका छन् भने उज्जैनको समेत चर्चा गरिएको छ । उपन्यासमा पृथ्वीनारायण शाह भन्दा पन्ध्रौं पुस्ता जैन खाँणको समयलाई देखाएको हुँदा आज भन्दा चार सय पचास वर्ष अगाडिको समय यस उपन्यासको कालिक परिवेश रहेको छ । उपन्यासमा रिडीको धार्मिक महत्त्व दर्शाउने क्रममा लेखिएको परिवेश यस्तो छ ।

“भृगु ऋषिकी पुत्रीको नाम रुरु थियो । यही कालीको वायाँ किनारमा भृगु गुफा छ । अघि त्यहाँ बसेर भृगुले तपस्या गर्दा इन्द्रको आसन डगमगाएछ । अनि ऋषिको तपस्या भङ्ग गर्न भनेर ईन्द्रले अप्सरा खटाएछन् भृगुको तपस्या भङ्ग भएछ । अप्सरा गर्भवती भइछन् । पश्चाताप भएर भृगु त्यो ठाउँ छोडी अन्यत्रै गएछन्, अप्सराले पनि कन्या जन्माएर त्यही आश्रममा छोडेर गइछन् । आमा नभएकी छोरीलाई रुरु (मृग) ले दूध चुसाएर पाले-हुर्काएकी हुनाले ती कन्याको नाम नै रुरु राखियो र यो ठाउँ रुरुक्षेत्र कहलायो । यस क्षेत्रको पनि उत्तिकै महत्त्व छ ।” (पृ. १२)

जैन खाँण र कारीकोटे राजाकी छोरीको विवाहमा देखिएको सांस्कृतिक परिवेशको भ्रलक -

“जन्ती बेहुलीका आँगनमा पुगेपछि विवाह मण्डप अगाडि पं. ज्वाला प्रसाद र उनका सहयोगीले तरवार हातमा लिएर खाँडो जगाउँदै दुलाहाका खानदानी वंश परम्पराको कीर्तिगाथा गाएका थिए ।

हामरा प्रतापी मन्मथ महाराज राउला
तनके सपूत जैन खाँण राउला
चित्तौगढका सुआमी राउला
सव जगहका सुआमी राउला” (पृ. २०)

आलदेवीको पुजा र त्यससम्बन्धी नित्य पूजाको व्यवस्थापन देवीको नित्यपूजा मुखियाकै पुरुष सन्तानले गर्ने त्यसको नियम पनि मुखियाले नै वसालिदिने र नगरा बजाउने कर्नाल फूक्ने फूलपाती टिप्ने सिन्का ल्याउने र दूनाटपरी गाँस्ने पूजाका भाँडा माभने मन्दिर र वरपर सरसफाइ गर्ने भाडुवडारु गर्ने जस्ता दरवन्दीमा काम गर्नेहरूका निमित्त मिर्मिको नयाँ आवादी सय मुरी खेत गुठी राखेर काम हेरी त्यसको बाँडफाँड पनि मुखियाले नै गरिदिने निर्णय गरियो ।” (पृ. ४६)

यसरी जैन खाँण उपन्यासको परिवेश ऐतिहासिक राजसंस्था र उनीहरूको शासन व्यवस्थासँग सम्बन्धित परिवेश रहेको छ ।

४.५.५ भाषाशैली

जैन खाँण उपन्यासको भाषाशैली सरल किसिमको छ । यस उपन्यासमा वाक्यहरू छोटो-छोटो रहेका छन् । उपन्यासमा सरल, मिश्र, संयुक्त तिनै प्रकारका वाक्यहरूको प्रयोग गरिएको छ । वर्णनात्मक शैलीमा अगाडि बढिरहेको प्रस्तुत उपन्यासमा आख्यान र घटनाको समुचित संयोजन रहेको छ । उपन्यासमा केही मात्रामा आगन्तुक शब्दको प्रयोग भएको छ भने मूलतः तत्सम र तद्भव शब्दहरूको प्रयोग उपन्यासमा बढी देखिन्छ ।

“नेपाल इति यो ब्रूयात योजनानां शतैरपि ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो पुण्यलोकं स गच्छति ॥

अर्थात् नेपालदेखि सययोजन (चारकोषको एक योजन हुन्छ) बाहिरबाट नेपाल ‘नेपाल’ शब्द उच्चारण गरे पनि सबै पापबाट मुक्त भएर पुण्यलोक प्राप्त हुन्छ ।” (पृ. १०)

“एक वाचा दु वाचा तीन वाचा
जागरे खाँण जागरे जागरे जागरे” (पृ. २१) ।

उपन्यासमा आसी, तुनु जस्ता स्थानीय भाषिकाका शब्दको प्रयोगले उपन्यासको भाषा जीवन्त बनेको छ । भाषाशैलीलाई मनोरञ्जनात्मकता प्रदान गर्न यस उपन्यासमा प्रयोग भएका “बाबाको तीनतले घर छोरीलाई के काम लाग्छ र...” जस्ता आँधीखोले स्याङ्जाली गीतले पनि भाषाशैलीको स्वरूप झल्काएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा शाहवंशीको कुलदेवीको सन्दर्भमा आएको भाषा यस्तो छ ।

“जैन खाँणकी कुलदेवी अलप भएकी हुनाले अलपदेवी भन्दाभन्दै जनजिब्रोले ‘आलमदेवी’ बनायो ।” (पृ. ३२) ।

भाषालाई परिष्कृत र परिमार्जन गर्न उपन्यासमा विभिन्न ठाउँका किंवदन्ती र त्यसको यथार्थ चिनारी दिने काम गरिएको छ भने उपन्यासका पात्रहरू ग्रामीण परिवेशका हुनाले त्यही अनुसारको सरल भाषाको प्रयोग भएको छ भने कहीं कहीं उपन्यासकारको भाषा राख्ने क्रममा जटिल भाषाशैलीको प्रयोग भएको छ । संस्कृतका श्लोकहरूद्वारा त्यस ठाउँका बारेमा विस्तृत वर्णन र पुष्टि गर्ने क्रममा आएका श्लोकहरूलाई तल पुष्टि गरेको हुनाले त्यसको अर्थ बुझ्न सहज भएको छ । उपन्यासको भाषालाई मीठो बनाउने क्रममा आएका उखान टुक्काहरूले उपन्यास भन्ने रोमाञ्चक बनाएको छ । जस्तै:-

“मान्छे हेरी कुरा कपाल हेरी छुरा” (पृ. ६१) ।

उपन्यासमा प्रमुख पात्र जैन खाँणमा आएको जीवन सङ्घर्षका क्रममा आमा बितेपछि कहाँ जाऊँ, आमाका ईच्छा आकांक्षालाई कसरी साकार पारौँ भन्ने कुराले मनमा द्वन्द्व पैदा गरेको छ भने कारीकोटे राजाले मलाई छोरी दिन चाहेमा कसरी विवाहको व्यवस्था मिलाउने होला, यहाँ बसिरहँदा मेरो राज्य दाउ पार्न आएको भन्ने सोच्ने हो कि, भरे ज्वाला प्रसादले के समाचार ल्याउँलान् जस्ता कुतूहलता पनि जैन खाँणमा देखापर्दछ तसर्थ प्रस्तुत उपन्यासको भाषाशैली द्वन्द्वमय र कुतूहल पूर्ण शैलीको रहेको छ ।

४.५.६ उद्देश्य

जैन खाँण उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य नेपालका शाहवंशको उत्पत्ति खाँणबाट भएको हो । जैन खाँणका पन्ध्रौँ पुस्ता पछ्याडिका राजा पृथ्वीनारायण शाह हुन । पृथ्वीनारायण शाह गोर्खाका राजा भए तापनि जैन खाँण वा शाहवंशको प्रथम राज्य स्याङ्जाको भीरकोट राज्य भएको तथ्यलाई प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको उद्देश्य हो । साथै नेपालको नदी र तीर्थहरूका धार्मिक महत्त्वलाई दर्साउनु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य हो ।

“कालीगण्डकीको महिमा देवघाटसम्म मात्रै होइन त्रिवेणी सम्म नै छ तर शालिग्राम चाँहि कागबेनीदेखि देवघाटसम्म मात्र पाईन्छन् । मुक्तिनाथ देखि त्रिवेणीसम्मको क्षेत्रलाई हरिहरक्षेत्र मानिएको छ । हरि भनेका विष्णु र हर भनेका शिव हुन् । यी दुवैको यो साझा क्षेत्र हुनाले हरिहर क्षेत्र भनिएको हो ।”

(पृ. १२)

“हाम्रा चोखा पवित्र नदी र तीर्थ छुँदाछुँदै विदेश धाएर जान पर्दैन भन्ने कुराले घत पय्यो भनेको के ! पण्डित पनि स्वादे रहेछन् । आफ्नै देशको सहनी गरेको मलाई मन पय्यो ।” (पृ. १३)

समाजमा रहेको जात भात सानो ठूलो भनेर सानो जातलाई हेप्ने समाजको प्रवृत्तिको विरोध गर्नु ।

“जातपात र सानो-ठूलो जात भनेर ईश्वरले पनपच्छे गरेका छैनन् । बाहुनका घर घाम लागेका दिन कामी-दमै-सार्कीका घरमा पनि घाम लागेकै छन् । मगरका घर पानी परेका बेला क्षत्रीका घरमा पनि परेको छ । हावा पनि सबैकहाँ बरोबर चलेकै छ । सार्कीको ज्वरो निको पार्ने ओखतीले बाहुनको ज्वरो पनि निको पारेकै छ । नत्र हरेक जातलाई अलग अलग ओखती चाहिनुपर्ने हुन्थ्यो । त्यसैले ईश्वरको हिसावमा सबै बराबर छन् ।” (पृ. २८)

नेपालका विभिन्न ठाउँमा खानीहरू रहेको र त्यसको उत्खनन नहुँदा त्यसै खेर गएको देखाउनु -

“खानीहरूमा काँचो फलाम र खारेको तुष (कीट) आज पनि छरपस्टै छ । कामी पेसाविहनि भएका छन् खानी त्यसै खेर गएको छ ।” (पृ. ३३)

देउता र ईश्वरमा फरक भएको कुरालाई उजागर गर्नु

“ईश्वरले पनपच्छे गर्दैनन् देउताले गर्छन् ईश्वरले बेईमानी गर्दैनन् देउताले गर्छन् । जस्तै हावा पानी र घाम ईश्वरले पनपच्छे नगरी सबैलाई दिएका छन् तर देउताले भने आफ्नै सेवा गर्नेको मात्र पक्ष लिएका कथा सुनिन्छन् । देउताले त असल काम पो गर्नुपर्छ भुक्त्याउने छल्ले पनि के को देउता ?” (पृ. ४२)

जैन खाँण सन्तानका अधिनमा ५ ठकुराई राज्यको स्थापना भएको कुरालाई देखाउनु साथै जैन खाँणका पन्ध्रौं पुस्तामा कान्छा नाति विचित्र खाँणपट्टिको हाँगामा उदाएका पृथ्वीनारायणले नेपालमा वाइसे चौबिसे राज्य आपसमै बाँझिएर रहेका कारण एकीकरण गर्न सजिलो भएको कुरालाई देखाउनु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । लेखक शर्माका अनुसार स्याङ्जामा कोटका रूपमा रहेका ससाना ४०-५० वटा राज्यलाई एकीकरण गर्ने र विस्तार गर्ने काम जैन खाँणका सन्ततिले गरेका हुन । के थाहा पूर्वजन्ममा बाँकी रहेका अतृप्त आकांक्षालाई पुरा गर्न तिनै जैन खाँण १५ औं

पुस्तापछि पृथ्वीनारायण शाह बनेर जन्मेका पो हुन् कि ? भन्ने शङ्का लेखकका मनमा उब्जेको छ ।

समग्र जैन खाँण ऐतिहासिक उपन्यास हो । यसले नेपालको शाहवंशीको प्रादुर्भाव तिनीहरूको शासन आरम्भ गरेको पहिलो ठाउँ स्याङ्जा खिलुङ भरिकोट रहेको कुरालाई पुष्टि गर्दै यो कुरालाई इतिहासकारहरूले उपेक्षा गरेको कुरालाई देखाउनु प्रस्तुत उपन्यासको उद्देश्य हो ।

४.५.७ दृष्टिविन्दु

‘जैन खाँण’ उपन्यास शर्माको ऐतिहासिक उपन्यास हो । यस उपन्यासमा आएका घटनाक्रमहरू इतिहासका रूपमा देखापरेका छन् । यसै सन्दर्भमा उपन्यासकार शर्माले घटनाक्रमहरू वर्णन गर्दा आफू बाहिर बसेर उपन्यास भित्र ऐतिहासिक पात्रहरूको गठन गरी उनका माध्यमबाट आफ्ना मनका कुरा वर्णन गर्नुका साथै ईतिहासमा देखिएका र त्यसका बारेमा अरूले भनेका किंवदन्तीहरूलाई उपन्यासको कथ्य विषय बनाएका छन् । ती कथनलाई प्रष्ट्याउनका लागि लेखकले बसेर वर्णन गर्ने ठाउँ नै उपन्यासमा दृष्टिविन्दुका रूपमा देखापर्दछ । प्रस्तुत उपन्यासको वर्णनशैली प्रारम्भ र अन्त्यमा तृतीय पुरुष बाह्य अन्तर्गतको सर्वज्ञ दृष्टि विन्दुको प्रयोग भएको छ ।

“एघारौँ शताब्दीदेखि भारतवर्षमा मुस्लिम आक्रमण सुरू भएको हो । त्यतिबेला भारतीय राजा-रजौटाहरूका आपसी फूट र कलहले गर्दा कमजोर भएको अवस्था थियो । उनीहरूबीच आपसी मेलमिलाप भएको भए न मुस्लिम आक्रमणकारीले न त अङ्ग्रेजहरूले नै अधीनमा पार्न सक्थे ‘भाइ फुटे गँवार लुटे’ उखान चरितार्थ हुँदा भारत हजार वर्षसम्म गुलाम भएर रहनुपर्थ्यो ।” (पृ. १)

यसैगरी उपन्यासमा पात्रहरू एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा प्रवेश गर्ने क्रममा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ ।

“अव हामी रुरु क्षेत्रमा आउँछौं । अहिले हामी जहाँ छौं यही रुरुक्षेत्र हो । जनभाषामा हामी रिडी भन्छौं ।” (पृ. १२)

उपन्यासको अन्त्यतिर फेरि तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ ।

“ती मान्छेहरू फेरि राजाकहाँ आएर बुढीले भनेका कुरा सुनाएछन् । त्यसपछि बुढीको चलाखी देखेर कस्तो मान्छेबाट कस्तो काम लिनुपर्छ भन्ने कुराको उपदेश आज मैले पाएँ” भनेर राजाले तिनीहरूलाई सुनाएछन् रे ।” (पृ. ६२)

“जे होस् जैन खाँणले गरेको भुरेटाकुरे राज्यहरूको एकीकरण नेपाल राष्ट्रको एकीकरणको जग थियो र नेपालमा वर्तमान शाहवंश एवं राजतन्त्रको स्थापनाको पृष्ठभूमि पनि त्यति थियो भन्नुपर्छ ।” (पृ. ६३)

यसरी उपन्यासमा देखापरेको कथनलाई अध्ययन गर्दा घटनाका केही ठाउँमा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग देखिए पनि उपन्यासको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म धेरै ठाउँमा देखिएको प्रसङ्गलाई हेर्दा र सबै घटनाहरूको द्रष्टा स्वयं लेखक भएकाले प्रस्तुत उपन्यासको संरचना तृतीय पुरुष बाह्य अन्तर्गतको सर्वज्ञ दृष्टिविन्दु प्रयोग भएको छ । दृष्टिविन्दुका हिसाबले उपन्यास सफल रहेको छ ।

४.५.८ निष्कर्ष

नेपाली मध्यकालीन ऐतिहासिक घटनालाई आधार बनाएर ‘जैन खाँण’ उपन्यासको रचना गरिएको हो । महेश्वर शर्माले यस उपन्यासमा पृथ्वीनारायण शाहभन्दा पन्ध्रौं पुस्ता पहिले अर्थात् उज्जैनबाट ज्यान रक्षाका लागि नेपाल प्रवेश गरेका र पछि यहाँका राजा भएका कुराहरूलाई कथावस्तु बनाएका छन् । मिलनसार तथा अत्यन्तै भलादमी व्यक्तिका रूपमा देखिने जैन खाँणले नेपालीहरूको मन जित्न सफल भएका छन् । नेपालकै पाल्पा, गुल्मी र स्याङ्जा जिल्लाका विभिन्न परिवेशमा जैन खाँण, कारिकोटे राजा र तिनकी छोरी, ज्वाला प्रसाद, मुखिया मगर आदि पात्रको जीवन प्रस्तुत गर्दै नेपाली समाजको सफल चित्र प्रस्तुत गर्न शर्मा सफल रहेका छन् । तृतीय पुरुष सर्वज्ञ दृष्टिविन्दु ढाँचामा कथन गरिएको उपन्यासमा सरल ग्रामीण

भाषाको प्रयोग छ र बेला बेलामा भएको उखान सूक्तिहरूको प्रयोगले उपन्यास रोचक बन्नका साथै सुबोध्य पनि बनेको छ । शर्माले वर्तमान समयमा राजाको वंशका बारेमा उठिरहेका शङ्का प्रतिशङ्काहरू निवारण गर्न रहस्यहरू प्रकाशमा ल्याउन गरेको प्रयास अत्यन्तै सहानीय छ ।

४.६ 'कथा कहरको' उपन्यासको विश्लेषण

४.६.१ विषय प्रवेश

महेश्वर शर्माद्वारा लिखित कथा कहरको (२०६३) उपन्यास नेपालको राजनीतिक इतिहासलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको छैटौँ औपन्यासिक कृति हो । प्रस्तुत उपन्यासमा सरकारका गैरजिम्मेवार क्रियाकलापबाट विभिण्डिएर वि.सं. २०५२ सालदेखि जङ्गल पसेका नेकपा माओवादीद्वारा सञ्चालित दशवर्षे जनयुद्ध र सरकारको दमनचक्रका बीच चेपुवामा परेर आहत जनताले भोगेका आपत विपतका घटनाहरूलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्ने काम उपन्यासमा भएको छ । उपन्यासकार शर्माले यसलाई जनताले भोगेका कुरा जनताकै मुखबाट सरजमिन मै उतारिएको बकपत्र हो भनेका छन् । उपन्यासको घटनाक्रम बटुल्ने काम लेखक र उनकै साथी आदिनाथले गरेका छन् । उपन्यासकार शर्मा स्याङ्जा जाँदा उनका साथी आदिनाथ बसबाट ओर्लने बित्तिकै भेट हुनु, सामान्य हालखबर सोधपुछ पछि लेखकले दिएको एउटा पुस्तक आदिनाथले लिन अस्वीकार गरेपछि “तँ लेख्ने रोग लागेको मान्छे पहिले गाउँघर पढेर लेख्नुपर्छ अब गाउँतिरै लागौँ” भनेको थियो ।

“म गाउँकै मान्छे आफ्नो गाउँघर त पढेकै छु नि अरु के पढ्नु छ ?” “आजको गाउँघर बेग्लै छ । तँ हिजोको कुरा गर्दैछस् आजको चित्र अर्कै छ । त्यसैले म तँलाई अहिलेको तस्वीर देखाउन चाहन्छु । त्यसपछि तैले लेखेको किताब म पढ्नेछु । देखेको जस्ताको तस्तै लेख्न सक्नुपर्छ भनेर उसले मलाई सँगै लान जोड गयो ।” (पृ. ४)

यसरी आदिनाथको साथ लागेर नेपालका ग्रामीण परिवेशमा नेपाली जनतालाई माओवादीका कार्यकर्ताले दिएको दुःख यातना र सरकारका तर्फका आर्मी पुलिसहरूले

दिएका पीडाका बारेमा १० वर्षे जनयुद्धका क्रममा फैलिएको राजनीतिक सन्त्रासमय वातावरणलाई जस्ताको तस्तै उतार्नु यस उपन्यासको विषय रहेको छ । आदिनाथ र लेखक शर्मा स्याङ्जाका प्रायः सबै क्षेत्रहरूमा घुमेर आफूहरूले देखेका भोगेका र नेपाली जनताले भोगिरहेका पीडालाई विभिन्न पात्रका माध्यमबाट जानकारी लिई ती प्रत्येक ठाउँमा घटेका प्रत्येक घटनाहरूलाई उपन्यासमा समावेश गरिएको छ । उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएका घटनाहरू सबै नेपाली जनताले देखेका र भोगेका घटनाहरू हुन यसमा लेखकले थप्ने काम गरेका छैनन् । साथै यस उपन्यासमा जनताले भनेका कुराहरूलाई दुई पात्रका बीचमा विश्लेषण गर्ने काम भएको छ । खासगरी १० वर्षे जनयुद्धका समयमा गाउँघरमा भएका माओवादी र सरकारी गतिविधिहरूलाई देखाउनु यस उपन्यासको मुख्य विषय हो ।

४.६.२ कथानक

ऐतिहासिक राजनीतिको घटनालाई आधार बनाएर लेखिएको शर्माको उपन्यास 'कथा कहरको' कथावाचक 'म' र उनका साथी आदिनाथको स्याङ्जा जिल्लाको भ्रमणमा कथानक संगठित छ । म पात्रले नै आफ्ना अगाडि घटेका घटनालाई क्यामराको शैलीमा कैद गरेर पाठक सामु प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासमा म पात्रको कहीं पनि उल्लेख छैन उनी प्रत्येक वर्ष जस्तै स्याङ्जा जाने, बसबाट ओर्लने बित्तिकै पुरानो साथी आदिनाथसँग भेट हुन्छ ।

“प्रत्येक वर्ष फुर्सद मिलाएर केही दिन जिल्ला, गाउँघर घुम्ने साथीभाइ इष्टमित्र भेट्ने मेरो नियम नै थियो । त्यसै क्रममा यो पटक पनि एक दिन स्याङ्जा तिर लागें बसबाट ओर्लनासाथ आदिनाथसित भेट भयो । ऊ मेरो पुरानो मन मिलेको साथी थियो ।” (पृ. १)

उसले दिएको किताब पढ्न नमान्नु, आदिनाथको आग्रहमा म पात्र गाउँ गाउँ घुम्ने र त्यहाँको वास्तविकता बुझेर लेख्ने संकल्पका साथ गाउँतिर लाग्नु, गाउँतिर जाँदा एउटा केटाले प्राथमिक शिक्षकका लागि लिखितमा पटक-पटक नाम निकालेको आफ्ना मान्छे ठूलो पोष्टमा नहुँदा मौखिक परीक्षामा फ्याँकिएको घटना आदिनाथले सुनाउनु, गाउँघरका बुढालाई बैंकप्रति विश्वास नभएको दर्शाउनु, फाइनान्सहरू

कम्पनी ठगेर हिँडेको देखाउनु, माओवादीले बैंक लुटेपछि प्रमाणको अभावमा जनताले आफ्नो सुनचाँदी धितो निकाल्न नपाउनु, भूमिसुधारका कर्मचारीले जनतामाथि ठगी गर्नु, बेरोजगारीका कारण गाउँघरका मान्छे जुवा-तास खेल्ने रक्सी खाने चोरी गरेर समय बिताउनु, सत्तारूढ दलका र उनीहरूसित नाता जोड्न सिपालुले बसी-बसी जनही दिनको सय रुपियाँ खान पाएको कुरा उजागर गर्नु, सुत्केरी छोरीलाई भेट्न जाँदा बाटोमा कुखुराको भाले र अन्य सामान लुटेराले लिएर भाग्नु, घुम्दै जाने क्रममा गदाधर कहाँ पुग्नु, उसले माओवादी र सरकारी आर्मी पुलिसहरूबाट चेपुवामा परेका जनताको गुनासो सुनाउनु, सम्मका घटनाहरू कथानकको आदि भागमा आएका प्रसङ्ग हुन् ।

माओवादीहरूले एक-डेढ-दुई-तीन लाखसम्म चन्दा यति दिनभित्र दिनुहोला नत्र ठीक हुने छैन भनेर चिठी पठाउनु, माओवादीकै तर्फबाट शिक्षकहरूसँग लेभी उठाएर बुझाउने, त्यसबाट आएको बीस-पच्चीस प्रतिशत आफूले खाने परिपाटीलाई देखाउनु, गहतेकी सोभी आईमाईलाई माओवादीले भोलि १ बजे पाँच हजार रूपैयाँ लिएर भोर्लेको चौतारीमा आउनु भनेर उर्दी दिएको र सो रकम जुटाउन नसक्दा घर छोडेर हिँड्नु परेको अवस्थालाई दर्शाउनु, आर्मीहरूले बैदार बाजेलाई भुक्त्याएको प्रसङ्ग देखाउनु, गदाधर सहित तीन जनाको यात्रामा डाँडाको लाकुरीको चौतारीमा बस्दा गदाधरले बताएको घटना

“तारा भएका राता टाला-टाउकामा बाँधेका एक दर्जन जति ठिटाहरू एकाएक उम्रेजस्तो गरी गाउँका चौतारीमा देखापरेछन् । उनीहरूमध्ये एक जनाले हाते माइक बोकेको रहेछ अरूसित बन्दुक रहेछन् ।

माइकवाला चौतारिमा उभिएर फुकिरहन्छ - आउनोस् आउनोस् बा-आमा दाजु भाइ दिदी बैनाहरू हामी तपाईंहरूकै भलाइका लागी काम गर्ने मान्छे हौ - आउनोस् हाम्रा कुरा सुन्नोस् ।” (पृ. २५)

भनेर जनता प्रतिको माओवादी भुक्काव देखाउनु, भोलिपल्ट विरौटामा रहेका हरिशङ्करको स्कूलमा पुग्दा, माओवादी चन्दा माग्न आएको आशङ्काले हेडसर हुनुहुन्न भनेर एकजना विद्यार्थी र शिक्षिकाले भन्नु हरिशङ्कर उनीहरू आएको थाहा पाई

स्कूलबाट हिँड्नु, हरिशङ्करका घरबाट हिँड्पछि एकजना विधवाको घरमा पुग्नु, उनका पति धरापमा परेर शहीद भएको र छोरालाई आर्मी र माओवादी दुवैले शंका गरी केरकार गरेको घटना उनै महिला मार्फत सुन्नु, त्यहाँ पनि माओवादीबाट पीडित जनताकै बारेमा छलफल हुनु, माओवादीहरूले गलत मान्छेको सूचनामा कसरी तिनै नसक्ने चन्दा असुल गर्न उद्दत छन् भन्ने कुरा उठाईनु, त्यसपछि म पात्र र आदिनाथ दाँवली दाइकहाँ पुग्नु त्यहाँ ठूला मान्छेका आडमा भत्ता पाएर शहरमा मोज गरी रहेको यथाथलाई देखाउनु, कुशमा बजार, आर्थर, डाँडाखर्क, ज्ञादी, चौर, फलेवास, कार्किनेटा आदि ठाउँहरू घुम्दै जाँदा आफूहरूसँग भेट भएका आर्मी र माओवादी सेनाले आफूहरू बीच गरेको व्यवहारलाई प्रष्टयाउनु, आर्मीहरूले जनतालाई हेप्ने गरेको प्रवृत्तिको विरोध गर्नु र माओवादीले गरेका शिष्ट व्यवहारको सम्मान गर्नु ५-७ लाख घुस दिएर इनिन्स्पेक्टर भइने प्रवृत्तिलाई देखाउनु कथानकको मध्य भागमा आएका घटना छन् । वि.सं. २०६२ बैशाख ११ गते १९ औं दिनका दिन आन्दोलन टुङ्गिनु, कसैले कल्पना नगरेको विघटित प्रतिनिधि सभा श्री ५ को घोषणाबाट पुनः स्थापित हुनु, जनयुद्ध सफल भएपछि जनतामा खुसी छाउनु, तर सरकारी पक्ष र माओवादी पक्षका अविश्वासिला गतिविधिले जनतामा छाएको आशङ्का रहिरहनु, जनताहरू अझै पनि आतङ्कित रहिरहनु, माओवादीले अब जङ्गल नजाने भनेर घोषणा गरे पनि चन्दा माग्न नछोड्नु, सरकारमा रहेको अराजकता हटेर नजानु, ठूला-ठूला ठाउँमा आफ्ना मान्छे घुसाउने प्रवृत्ति नहट्नु, जताततै घुसतन्त्र बढ्नु, निर्वाचन गर्ने भनिए तापनि कसरी गर्ने भन्ने कुरामा नेताहरू नै अन्योलमा रहनु जस्ता अवस्था देखाएर उपन्यासलाई टुङ्ग्याइएको छ ।

कथानक समग्रमा हेर्दा वर्णनात्मक शैलीमा अगाडि बढिरहेको छ । पात्रहरू देखेका भोगेका कुरा र जनताले देखे भोगेका तत्कालीन जनयुद्धका घटनालाई देखाउने क्रममा माओवादी र सरकारी सुरक्षाकर्मी बीच प्रशस्त द्वन्द्व देखापरेको छ भने सरकार नै द्वन्द्वमय अवस्थामा गुञ्जिरहेको अवस्था उपन्यासमा प्रस्तुत छ । द्वन्द्वमय परिवेशमा जनता पनि त्यही अवस्थामा गुञ्जिरहेका छन् । घर स्कूल कुनै कार्यालयमा कोही अपरिचित मान्छे आए भने चन्दा माग्न आएको माओवादी नै होला भन्ने कुतूहलता

प्रत्येक मान्छेको मनमा जाग्ने गर्दछ । साथै माओवादीको सरकार आएपछि देशले कुन मोड लेला भन्ने कुतूहलता सबै नेपालीको मनमा रहिरहेको अवस्थामा उपन्यासको समाप्त भएको छ ।

४.६.३ चरित्र चित्रण

प्रस्तुत कथा कहरको उपन्यास घटना-प्रधान उपन्यास हो । यस उपन्यासमा दुई पात्र 'म' र आदिनाथको भ्रमणलाई केन्द्रीकृत गरी विषयवस्तुको विनियोजन गरिएको छ । तत्कालीन ग्रामीण समाजमा माओवादी र सरकार बीचको आन्दोलनका क्रममा घटेका घटनालाई वर्णन र विश्लेषण गर्दा उनीहरूको विचार र गतिविधिको वर्णन यस उपन्यासमा रहेको छ । उनीहरूले भ्रमण गर्दै जाँदा देखेका प्रत्यक्ष घटना र सुनेका सूचित घटनाका क्रममा आएका पात्रहरू पनि उपन्यासमा आएका छन् । यस्ता पात्रहरूमा गदाधर, खरदार, हरिशङ्कर, ठूली आमा आदि प्रत्यक्ष भेट भएका पात्र हुन् । यी पात्रहरू उपन्यासका सहायक पात्र हुन् । त्यसैगरी नक्कली माओवादी, लाटो, हवल्दार प्रचन्, बाबुराम आदि पात्रहरू सूच्य पात्रका रूपमा रहेका छन् । यहाँ केही उल्लेख्य पात्रहरूको चरित्र चित्रण गरिएको छ ।

४.६.३.१ 'म'

म उपन्यासको मुख्य पात्र हो । ऊ प्रत्येक वर्ष फुर्सद मिलाएर आफ्नो जिल्ला घुम्न जाने गर्दछ, ऊ जन्म जिल्लालाई माया गर्ने व्यक्ति हो । उसले गरेको ग्रामीण जिल्लाको भ्रमणमा देखेका भोगेका घटनाहरूको सिलसिलामा सम्पूर्ण उपन्यास वर्णित छ । आफ्नो साथी आदिनाथले उसले लेखेको पुस्तक लिन अस्वीकार गर्दा सकारात्मक रूपले लिन्छ, र भन्छ - "उसका कुरा बेमुनासिव थिएनन् । महँगी बेरोजगारी भ्रष्टाचार, अशान्ति र द्वन्द्वबाट पिरोलिएकालाई पुस्तकमा रुचि नहुनु स्वाभाविक थियो ।" (पृ. २)

ऊ तटस्थ व्यक्ति हो । त्यसैगरी गाउँ गाउँ घुम्न सक्ने त्यहाँको परिस्थिति अनुसार आफूलाई ढाल्न सक्ने सङ्घर्षशील व्यक्ति हो । उसको विचार उपन्यास भरि नै एकै किसिमको रहेको छ । बाहिरी रूपमा जातभातको भेदभाव नगर्ने भए पनि भित्री

तहमा भने ऊ यसको पक्षपाती देखिन्छ । मध्यम वर्गको रूपमा उपन्यासमा देखापरेको 'म' पात्र कार्यका आधारमा उपन्यासको प्रमुख पात्र हो । प्रवृत्तिका आधारमा सबै जनताका दुःख र पीडा टिपोट गर्दै हिँड्ने र सबैको साथ पाएको अनुकूल सत् पात्र हो । सरल स्वभाव र स्पष्ट वक्ता भएकाले ऊ उपन्यासमा गतिहीन पात्र हो । जीवन चेतनाका आधारमा आधुनिक पुस्ताको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय पात्र हो । आसन्नताका आधारमा उपन्यास सुरुदेखि उपस्थित घटनालाई वर्णन गर्ने मञ्चीय पात्र हो । आबद्धताका आधारमा उपन्यासको संरचना र निसानै नरहने हुनाले उपन्यासबाट हटाउनै नमिल्ने बद्ध पात्र हो । जीवन भोगाईलाई सजिलै बुझ्न सकिने उपन्यासको च्याप्टो पात्र हो ।

४.६.३.२ आदिनाथ

उपन्यासको अर्को मुख्य पात्र आदिनाथ हो । ऊ उपन्यासमा म पात्रको घनिष्ठ साथीको रूपमा देखापरेको छ । ऊ समाजका पीडा र मर्मलाई नजिकबाट नियालेको पात्र हो । समाजका पीडा सरकार पक्षलाई जानकारी गराउनुपर्छ भन्ने मान्यता राखेको आदिनाथ म पात्रले दिएको पुस्तक अस्वीकार गरी उसलाई ग्रामीण जीवनको यथार्थ लेखन हौस्याएको छ । ऊ एक समाज सेवक र उपदेश दिन सक्ने स्वभाव भएको पात्र हो । भ्रमणशील र मिजासिलो स्वभाव भएको, जोसँग पनि सजिलैसित घुलमिल हुन सक्ने व्यक्ति हो । म पात्रलाई लेखने सामग्री जुटाइदिन गाउँ घुमाउने ऊ सहयोगी स्वभावको व्यक्ति हो । उसले गाउँमा घटेका घटनाहरूलाई म पात्रलाई सुनाउने गर्छ ।

“आदिनाथले कुरा भिके डहरेको लेकका ठाउँठाउँमा माओवादीका तालिमकेन्द्र छन् रे भनेर । भालुखर्क र चीसाका खर्कमा तालिम सञ्चालन गरेको त धेरैले देख्यौ भनेकै थिए । यता बाइसिडितरको माथि लेकमा पनि त्यस्तै छ रे । रुख चढ्ने, हामफाल्ने, डोरीमा मच्चिएर खोल्सा तर्ने ... त्यस्तै त्यस्तै गरेको र परेड खेलेको देखेपछि गाउँलेहरू घाँस दाउरा गर्न पनि बन जान छाडेका थिए ।”

(पृ. २९)

यस्ता वर्णन उसले उपन्यासमा जताततै गरेको छ । म पात्रलाई उसले देशको द्वन्द्वमय अवस्था सिर्जना हुने कारणका बारेमा अर्थात् उँछ । साथै यस समस्याको समाधान हुन सक्ने उपाय पनि भन्दछ । यसरी हेर्दा ऊ उपन्यासमा एक विचारकको रूपमा उपस्थित भएको छ । ऊ यथार्थभन्दा माथि उही समाज सेवामा लागेको व्यक्ति हुनाले उपन्यासमा आदर्श पात्रका रूपमा चित्रित छ । उपन्यासमा ऊ लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल सत् पात्र हो भने स्वभावका आधारमा गतिहीन, जीवन चेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध र सरल स्वभाव भएको च्याप्टो पात्र हो ।

४.६.३.३ गदाधर

उपन्यासमा गदाधर आदिनाथको साथीका रूपमा देखापरेको छ । ऊ पनि आदिनाथ जस्तै समाजसेवी व्यक्ति हो । उसले आत्मीय सम्बन्धका कारण आदिनाथलाई 'नाथे' भन्दछ, भने आदिनाथले गदा भनेर सम्बोधन गर्दछन् जसलाई घनिष्टताको संकेतका रूपमा बुझ्न सकिन्छ । कसैको तारिख थाम्ने, कसैको वरौनी गर्ने, कसैको मुद्दा मामिला मिलाउने विरामी हुँदा लिएर हिँड्ने जस्ता सामाजिक सेवामा तल्लिन हुने ऊ मिजासिलो र फरासिलो स्वभाव भएको व्यक्ति हो । 'परोपकार पुण्याय' भन्ने उपवाक्यलाई आत्मसात गर्न सफल ऊ यस उपन्यासको मध्यम वर्गीय चरित्र हो । उसले आफ्नो ठाउँमा भएका घटनालाई आदिनाथ र म पात्रका सामुन्ने सुनाउने काम गरेको छ ।

“लौ सुन्नोस त्यसो भए - भनेर गदाधर अघिसरे तारा भएका राता टाला टाउकामा बाँधेका एक दर्जन जति ठिटाहरू एकाएक उम्रेजस्तो गरी गाउँका चौतारीमा देखापरेछन् । उनीहरूमध्ये एकजनाले हाते माइक बोकेको रहेछ, अरूसित बन्दुक रहेछन् ।” (पृ. २५)

उपन्यासको कथावस्तुलाई गति दिन गदाधरको उपस्थिति महत्त्वपूर्ण रहेको छ । तसर्थ उपन्यासमा गदाधर लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक,

प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल सत् चरित्र हो भने स्वभावका आधारमा गतिहीन, जीवन चेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा वद्ध पात्र हो । सरल सबैले बुझ्ने खालको व्यवहार भएको उपन्यासको चेप्टो पात्र हो ।

४.६.३.४ हरिशङ्कर

उपन्यासमा हरिशङ्कर पेसाले शिक्षक हुन् । ऊ स्कूलका हेडमास्टरको रूपमा देखापरेका छन् । उपन्यासकारका सहायक पात्र हरिशङ्कर आफ्नो कर्तव्य प्रति निष्ठावान छन् । माओवादीका चन्दा र आतङ्कबाट वाक्क भएको ऊ कहिलेकाहीं त ऊ माओवादीको व्यवहार देखि आत्तिएर स्कूलमा कोही आएको देखे सुनेमा लुकेर भाग्ने काम पनि गर्दछ । उनको विचारमा कोही पनि त्यसै क्रान्तिकारी हुन सक्दैन त्यसका लागि सरकार पक्षबाट केही न केही अन्याय भएको हुनुपर्दछ भन्ने रहेको छ । उसले गाउँकी हवल्दानीको घरमा भएको घटनालाई सुनाई म पात्रलाई र आदिनाथलाई सहयोग गरेको छ । ऊ माओवादीबाट पीडित कर्मचारीको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय चरित्र हो ।

उपन्यासमा उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाउन सहयोग गर्ने ऊ लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल चरित्र हो । स्वभावमा कुनै किसिमको परिवर्तन नआएकाले गतिहीन चरित्र हो । जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा वद्ध पात्र हो र सबैले बुझ्ने खालको व्यवहार भएको उपन्यासको चेप्टो पात्र हो ।

४.६.४ परिवेश

महेश्वर शर्माको 'कथा कहरको' उपन्यास नेपालको इतिहासमा वि.सं. २०५२ देखि २०६२-६३ सम्म चलेको सरकार र माओवादी बीचको जनयुद्धलाई विषय बनाएर लेखिएको उपन्यास हो । त्यतिबेला नेपाली जनताहरू कसरी प्रताडित हुन पुगेका थिए सो कुरालाई उनले प्रस्तुत उपन्यासमा जानकारी गराएका छन् । उनले गरेको दश दिने भ्रमणको बेलामा स्याङ्जा जिल्लाका ज्ञादी, फलेवास, सतौ, वालिङ, सेतीदोभान, राम्जा,

सिल्मी, कार्कीनेटा, शङ्करपोखरी, सिमी, कुश्मा, डाँडाखर्क, वुढाटार आदि स्थानको भ्रमण गरेका छन् र त्यहाँका वातावरणलाई उपन्यासमा चित्रात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

तत्कालीन परिवेशमा घटित घटनाहरूको वर्णन गर्ने क्रममा स्याङ्जा बाहेक अन्य जिल्ला तथा क्षेत्रहरू पनि स्थानिक परिवेशमा आएका छन् । जस्तै: पोखरा, लमजुङ, नुवाकोट, पर्वत, बाग्लुङ, गुल्मी, गोरखा, त्रिवेणी, महोत्तरी आदि ।

त्यसैगरी शर्माले नेपालको तराइदेखि हिमाली भेग सम्मका वेदना र पीडालाई सूचनाका रूपमा व्यक्त गरेका छन् । विशेषतः उपन्यासको स्थानीय परिवेश स्याङ्जा, पर्वत र बाग्लुङ जिल्लाका भागहरू रहेका छन् । म पात्रको र आदिनाथको भ्रमणको समयलाई नै कालिक परिवेशका रूपमा लिइन्छ । उपन्यासमा दशदिनको भ्रमणमा दशवर्षे जनयुद्धका क्रममा घटेका घटनाहरूलाई वर्णन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ भने विभिन्न समयमा घटेका घटनाहरूलाई सूचकहरूले सूचित गरेका छन् । वि.सं. २०६२-६३ को जनआन्दोलन प्रत्यक्ष घटनाको अवसरमा उपन्यास लेखिएको छ तर पनि यस उपन्यासले माओवादी विद्रोह सुरु भए देखिको परिवेशलाई इङ्गित गरेकाले यसको कालिक परिवेश वि.सं. २०५२-५३ देखि २०६३ सम्मको दशवर्षे कालखण्डलाई लिएको छ ।

यस उपन्यासको वातावरण हेर्दा हिउँदको समय रहेको पाइन्छ । म पात्र र आदिनाथले भ्रमण गर्दा उनीहरूलाई मौसमले बाटोमा कतै पनि अफ्यारो पुऱ्याएको छैन । मौसम सफा रहेको छ । जाडो पनि नभएको र हिँड्दा पसिना आएको कारणले पनि हिउँदको समय रहेछ भन्ने बुझिन्छ ।

उपन्यासमा चित्रित चरित्रहरूलाई हेर्दा दुई प्रकारका पात्रहरू देखापर्दछन् । एक थरी शिक्षक, कर्मचारी वर्गहरू छन् भने अर्को थरी ग्रामीण अशिक्षितहरू पनि छन् । दुई वर्गको जीवनशैली फरक पाइन्छ । त्यसैगरी त्यहाँको जीवन सन्त्रासमय देखिन्छ । एकातिर सरकारी आर्मीको टोलीले जनतालाई अनाहकमा दुःख दिइएको छ भने माओवादीले पनि तिनीहरूलाई सुख पूर्वक बाँच्न दिएका छैनन् । जनताहरू आतङ्कित र

भयभीत छन् । जनमानसमा जातीय चेतनाको विकास भएको छ । जातभातका कुराले मानिसलाई तल पार्न गाह्रो पर्ने देखिएको छ । तेह्रौँ परिच्छेदमा गुरुङ महिला र ब्राह्मण पुरुष बीचको संवादले पनि जातीय मुद्दालाई उठाएको छ ।

“हामी गुरुङ तपाईं नि ?”

“हामी त बाहुन सबैभन्दा चोखो जात”

“अब त बाहुन भन्दा गुरुङ चोखा छन् दाई

गुरुङ डाँडोमा चोखो ठाउँमा बस्छ तपाईंहरू

तल वेसीतिर माथिको फोहोर तलैतिर जाने त हो नि

हैन र ?” भनेर हाँस्न थाले (पृ. ८३)

उपन्यासमा मानिसमा जातीय स्वाभिमानका कुरा गर्ने पात्रहरूको पनि उपस्थिति रहेको छ । जसले गर्दा समाज रुढीवादी परम्पराबाट माथि उठेर वर्गविहीन समाजतर्फ अग्रसर भएको छ । वातावरणीय परिवेशलाई हेर्दा उपन्यासमा समाजमा चेतनाको विकास भईरहेको देखिएको छ ।

४.६.५ भाषाशैली

प्रस्तुत कथा कहरको उपन्यास माओवादीको जनयुद्धका समयमा घटित घटनाहरूलाई संयोजन गरेर लेखिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासको भाषा सरल प्रकृतिको रहेको छ । ग्रामीण जीवनको यथार्थलाई जस्ताको तस्तै उतार्न सफल महेश्वर शर्माले प्रस्तुत उपन्यासमा पात्रको स्तर अनुसारको भाषा प्रयोग गरेका छन् । उनका शहरिया पात्रले परिष्कृत र मानक नेपालीको प्रयोग गरेका छन् भने ग्रामीण जनतालाई ग्राम्य भाषा बोलाएका छन् । उपन्यासका घटनाहरूलाई प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा शर्माले वर्णनात्मक भन्दा संवादात्मक भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् । उपन्यासमा जुनसुकै घटनाको वर्णन गर्दा कुनै न कुनै पात्रहरूको संवादबाट घटनाको वर्णन गरेको देखिन्छ जसले गर्दा उपन्यास नाटकको नजिक पुगेको छ । यसलाई निम्न उद्धरणबाट स्पष्ट गर्न सकिन्छ ।

“हैन मेरा कुरा बुझिनस् भन्न खोजेको के भने - तेरो या कसैको पनि पुस्तक पढेर अहिलेका समस्या हट्छन् ? आकाशिएको महंगी घट्छ ? नेता र मन्त्रीले भ्रष्टाचार गर्न छोड्छन् ? द्वन्द्व र अशान्ति हराउँछ ? गरिबी घट्छ ? बेरोजगारले काम पाउँछन् ? जनताले ईन्साफ पाउँछन् , पैसा नदिई अड्डा अदालतहरूमा जनताको काम हुन्छ ? यदि यी कुनै पनि काम हुँदैनन् भने किन पढ्ने ? बरु सकछस् भने अन्धो बहिरो भ्रष्ट सरकारलाई पढा क्यै भैहाल्छ कि !” (पृ. १)

“ओहो : मेरो अहोभाग्य - वहाँलाई त म चिन्दछु नि । आठ-दश वर्ष पहिले हो कि अब बढी भयो कुन्नि हजुर एकरात यहाँ बस्नुभएको होइन ?

ए: हो त, तपाईंलाई राम्रो सम्झना रहेछ । त्यो बेला म सँग एक जना साथी पनि हुनुहुन्थ्यो ।” (पृ. ६)

उपन्यासमा उखान र टुक्काको पनि प्रयोग भएका छन्

“सार्की खाएर मच्यो, कार्की सोहोरैमा मच्यो” (पृ. ३६) ।

“आफै नमरी स्वर्ग देखिँदैन” (पृ. ३८) ।

यसरी शर्माले उपन्यासमा संवादको साथसाथै उपन्यासको कथनलाई रोमाञ्चकारी बनाउन उखान टुक्काको प्रयोग गरेका छन् भने संवादात्मक शैलीको बाहुल्यता रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी उपन्यासमा शैलीको बाहुल्यता रहेको देखिन्छ भने उपन्यासलाई सजीव तुल्याउन ग्राम्य भाषाको पनि प्रयोग गरेका छन् ।

‘पर्चन्न’ (पृ. २६) ‘रेडिया’ (पृ. ४५) बक्के (पृ. ४६) ।

‘एक सहे’ (पृ. ६३), ‘जुठेल्ला’ (पृ. ७४) आदि ।

शब्द चयनको सिलसिलामा उनले तत्सम, तदभव र आगन्तुक तिनै स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । उपन्यासका पात्र धेरै जसो शिक्षित भएकाले उनको संवादमा औपचारिक भाषाको प्रयोग भएको पाईन्छ । यसरी समग्रमा हेर्दा उपन्यासको भाषा सरल र सुगठित रहेको छ ।

४.६.६ उद्देश्य

प्रस्तुत कथा कहरको उपन्यास महेश्वर शर्माले नेपालको सन्दर्भमा देखापरेको वि.सं. २०५२ देखि २०६३ सम्मको माओवादी जनयुद्धका घटनाहरूको झलक दिनु रहेको छ। तत्कालीन समयमा माओवादी र सरकारका बीचको द्वन्द्वमा परेका जनताका पीडालाई देखाउनु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ। उपन्यासमा पहुँच नभएका व्यक्तिहरू कसरी बेरोजगार भएर बस्न बाध्य छन् भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ।

“यसले आई.ए. दोस्रो श्रेणीमा पास गरेको छ। संस्कृतमा प्रथमा पनि पास गरेको छ। प्राथमिक शिक्षकका लागि पटकपटक जाँच दिन्छ लिखितमा सबैको भन्दा बढी नम्बर ल्याउँछ तर अन्तर्वार्तामा सधैं फालिन्छ। किन भन्नास, शिक्षासेवा आयोगलाई यसले घुस खुवाउन सकेन। यसको अयोग्यता नै त्यही भयो।” (पृ. ५)

राजनीतिक पार्टीमा संलग्न नहुने र घुस खुवाउनलाई पैसा पनि नहुने हो भने जतिसुकै राम्रो योग्यता भए पनि जागिर नपाउने अवस्थाको उपदेश यस उपन्यासले दिएको छ भने तत्कालीन समयमा देखापरेको देशको नराम्रो तस्वीर यसले देखाईरहेको छ।

साधारण जनता कहिले सरकारी भुट्टा आशंकामा परेर ज्यान गुमाउन बाध्य बनेका छन्। कहिले माओवादीको ज्यादतीपूर्ण व्यवहारले आतङ्कित हुनुपरेको छ। उनीहरूले जनतालाई चन्दा मागेर दुःख दिने अपराधीलाई कारवाही गर्ने निहुँमा निर्दोष व्यक्तिले ज्यान गुमाउनु पर्ने, फाइनान्सहरूले ठगेर हिँड्नु, बैंकहरू लुटिनाले आफ्नासम्पत्ति त्यसै खेर जानु, जनताहरू बैङ्कमा पैसा राख्न डराउनु, दिउँसै चोर डाकाको विगविगी बढ्नु कर्मचारीमा लुटतन्त्र बढ्दै जानु, आदि प्रसङ्गहरूलाई यस उपन्यासमा देखाउन खोजिएको छ। यसबाट नेपालमा रहेका सरकारी निकायका कर्मचारीमा पनि मानवता र कर्तव्य हराएको देखिन्छ। जनताहरू माओवादीका नाममा लुटाहाहरूसँग लुटिएका छन्।

“स्कूल मैदान सम्प्याउन भनेर सदस्यले जिल्लाबाट पैसा लिएर आउँदा बाटामा माओवादीले लुटे भनेर गाउँमा हल्ला गरेछन्। हामी छँदाछँदै कहाँका

मओवादीले लुटेछन् त ! भनेर हामी आफै खोजीमा लाग्यौं वरपर सबै बुभुदा कतैबाट कोही आएको बुझिएन । त्यसपछि सदस्यलाई केरकार गरियो । त्यै अघि कान समातेर उठ्बस गर्ने सदस्य हो । अनि गाउँलेसँग सल्लाह गर्दा आफ्नै गाउँको मान्छे हुनाले कायल पारेर पैसा लिने र उसलाई केही सजाय गर्ने कुरा भयो ।” (पृ. ४९)

माओवादी महिलाहरू पुलिसबाट बँच गाउँमा कसैका छोरी बुहारी बनेर बस्नु, माओवादीले कुनै न कुनै काम त गतिलो पनि गरेका छन् भन्ने देखाउनु

“एउटी नि: सन्तान हो कि एउटी छोरी मात्र भएकी बुढीको सपै जग्गा भुक्क्याएर पास गरेको रहेछ रे, जग्गामा हल नार्न आएपछि बुढी माओवादीसित कराउन गईछन् । अनि त उसलाई पक्रेर लगेर भोलिपल्टै माल अट्टाबाट बुढीका नाममा राजीनामा गराएर ल्याईदिए रे भन्दा सुनेको हो ।” (पृ. ६२)

माओवादी र सरकार पक्षको सहमति भए पनि जनताहरू शान्ति होला भन्नेमा आशङ्कित रहनु जस्ता कुराहरूलाई देखाउनु प्रस्तुत उपन्यासको उद्देश्य रहेका छन् ।

शर्मले प्रस्तुत उपन्यासमा तत्कालीन नेपालको जीवन्त तस्वीर उतारेका छन् । यही तस्वीर प्रस्तुत गरेर जनताहरूको आन्तरिक पीडा सबैको सामु प्रस्तुत गर्नु नै उपन्यासको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

४.६.७ दृष्टिविन्दु

कथा कहरको उपन्यास उपन्यासकार शर्माको नियात्रात्मक शैलीमा लेखिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा शर्माले एक जना ‘म’ पात्र उभ्याएका छन् । उसैको भ्रमणमा उपन्यास केन्द्रित रहेको छ । उपन्यासमा रहेको प्रथम पुरुष वाचक सर्वनाम ‘म’ प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु हो भन्ने जनाउँछ । उपन्यासको आरम्भमा म पात्रले नै घटना वर्णन गरेको छ ।

“प्रत्येक वर्ष फूसद मिलाएर केही दिन जिल्ला गाउँ घर घुम्ने साथीभाइ ईष्टमित्र भेट्ने मेरो नियम नै थियो । त्यसै क्रममा यो पटक पनि एकदिन स्याङजातिर लागे बसबाट ओर्लनासाथ आदिनाथ सित भेट भयो । ऊ मेरो

पुरानो मन मिलेको साथी थियो । सामान्य हालचाल सोधपुछ पछि होटेल पस्यौं चिया खान भनेर ।” (पृ. १)

उपन्यासको टुङ्ग्याउनीमा यस प्रकारको अनुच्छेद रहेको छ

“अनि उसले - तेरो यो कसैको पनि पुस्तक पढेर मात्रै देशको विकराल समस्या समाधान हुँदैनन् भने किन पढ्ने ? भनेको वाक्य मेरो कानमा फेरि गुञ्जियो” (पृ. १०३) ।

यी दुवै उदाहरणलाई हेर्दा उपन्यासको कथयीता वा कथावाचक उपन्यास भित्र रहेको देखिन्छ । यस्ता कथयितालाई आन्तरिक वा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु भनिन्छ । यस उपन्यासमा कथयिताले आफ्नो कथ्य नभनेर अन्य व्यक्तिहरूको कथाको वर्णन गरेकाले परिधिय दृष्टिविन्दु भन्न सकिने अवस्था देखिन्छ । त्यसकारण उपन्यासमा आन्तरिक परिधिय दृष्टिविन्दु प्रयोग भएको छ ।

४.६.८ निष्कर्ष

छैटौं औपन्यासिक कृतिका रूपमा प्रकाशित कथा कहरको नेपालको इतिहासमा वि.सं. २०५२ देखि वि.सं. २०६२/६३ सम्मको माओवादी जनयुद्धको घटना परिघटनाहरूलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको उपन्यास हो । शर्माले यस उपन्यासमा द्वन्द्वकालमा जनताले माओवादी विद्रोही र शाही सेनाका बीचमा कसरी पिल्सिएर बस्नु परेको थियो । त्यसको सजीव चित्र प्रस्तुत गरेका छन् । म, आदिनाथ, गदाधर, हरि शङ्कर आदि पात्रका माध्यमबाट तत्कालीन परिवेशको कारुणिक चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु कथन ढाँचामा कथन गरिएको उपन्यासमा सरल, पूर्वदीप्ति तथा रैखिक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । तत्कालीन माओवादी द्वन्द्वका बेलाको चित्र प्रस्तुत गर्न सफल रहेको छ । शर्माको औपन्यासिक लेखनमा देखा परेको सर्वोत्कृष्ट रचना पनि यही नै हो भन्न सकिन्छ ।

परिच्छेद - पाँच

उपसंहार तथा निष्कर्ष

महेश्वर शर्माको जन्म वि.सं. १९८८ माघ १३ गते स्याङ्जा जिल्लाको चिलाउनेबास गा.वि.स. थुम गाउँमा भएको हो । संस्कृत साहित्यमा शास्त्री (स्नातक) सम्म अध्ययन गरेका शर्माले तीनवटा विधामा स्नातकोत्तरोपाधि हासिल गरेका छन् । वि.सं. २०१० श्रावणमा शिक्षकका रूपमा पेसागत जीवन सुरू गरेका शर्माले वि.सं. २०३१ देखि निजामती सेवामा प्रवेश गरी विभिन्न पदमा आसीन रही देशको सेवा गरे । यसका साथै कोशी र मेची अञ्चलको अञ्चलाधीश भएर १७ वर्षसम्म जागिरे जीवन बिताए । नेपाली र संस्कृत भाषामा जानकार रहेका शर्माले गद्य विधामा कलम चलाएका छन् । विभिन्न सामाजिक संस्थामा आवद्ध शर्माले आफ्नो जीवन पश्चात् आँखा दान गर्ने प्रतिबद्धता पनि जनाएका छन् । शर्मालाई यसरी हेर्दा एक व्यक्तिभित्र अनेक प्रतिभा भएका व्यक्तिका रूपमा देखिन्छन् ।

शर्मालाई साहित्य लेखनको पारिवारिक पृष्ठभूमि प्राप्त नभए पनि गरिब निमुखाहरूको शोषण, दमन र अत्याचार देखेको हुनु र आफ्ना पिताले मनोहर लयमा पढेका महाभारत र रामायणका श्लोकले साहित्य लेखनतर्फ उत्प्रेरित गरेको देखिन्छ । तर . . . तापनि . . . (२०५१), अस्तित्वको खोजीमा (२०५३) र वरं न राज्यम् न कुराजराज्यम् (२०५३) गरी तीन वटा निबन्ध सङ्ग्रह रचना गरेका शर्मामा थुप्रै पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका कालखण्ड (२०५१), उन्माद (२०५१), देवघाट (२०५४), योगमाया (२०५४), जैन खाँण (२०६१) र कथा कहरको (२०६३) छ वटा औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । महेश्वर शर्मालाई उनका औपन्यासिक कृतिहरूले नै विशिष्ट लेखक व्यक्तित्व प्रदान गरेका छन् ।

महेश्वर शर्माको उपन्यास लेखन यात्रा २०५१ मा मात्र आरम्भ हुन्छ । नेपाली उपन्यासको विकास क्रममा आधुनिक कालमा देखापरेको आदर्शवादी धाराको अनुसरण गरी शर्माले उपन्यास लेखेका छन् । रुद्रराज पाण्डे, रूपनारायण सिंह, ऋद्धि बहादुर मल्ल, विष्णुचरण क्षेत्री आदिलाई पछ्याउँदै शर्माले आदर्शवादी उपन्यासहरू लेखेका

छन् । शर्माले लेखेका उपन्यासहरू मध्ये कालखण्ड (२०५१) आदर्शवादी उपन्यास हो भने 'उन्माद' (२०५४), कथा कहरको समसामयिक धारमा लेखिएको उपन्यास हो । जैन खाँण, योगमाया ऐतिहासिक धारमा लेखिएको उपन्यास हो । उनको उपन्यास लेखनको यात्रालाई दुई चरणमा विभक्त गरिएको छ -

पूर्वार्ध वि.सं. २०५१ - वि.सं. २०६० सालसम्म

उत्तरार्ध २०६१ - हालसम्म ।

महेश्वर शर्माका उपन्यासहरूमा औपन्यासिक घटकहरू स्पष्ट रूपमा देखापर्दछन् । शर्माका उपन्यासहरूको विश्लेषणका लागि उपन्यासका तत्त्वहरू कथानक, चरित्र चित्रण, पर्यावरण, दृष्टिविन्दु भाषाशैली तथा उद्देश्यलाई आधार बनाइएको छ । उनका उपन्यासहरूको विश्लेषणबाट उपन्यासमा मानवतावादी प्रवृत्ति, आदर्शोन्मुख यथार्थवादी प्रवृत्ति, नारीवादी राजनीतिक चेतना, सांस्कृतिक चेतना, ऐतिहासिकता, शीर्षकमा प्रतिकात्मकता, सरल प्राकृतिक तथा ग्रामीण चित्रण, सरल भाषाको प्रयोग जस्ता प्रवृत्ति पाईन्छन् । शर्माले वर्तमान समयका विकृतिहरूको चिरफार गर्दै आदर्श समाजको स्थापना गर्नुपर्छ भन्ने विचार आफ्ना प्रत्येक उपन्यासमा राखेका छन् । यो उनको औपन्यासिक वैशिष्ट्य रहेको देखिन्छ ।

शर्माका उपन्यासले देश भित्रका विभिन्न परिवेशलाई समेटेका छन् । काठमाडौं, चितवन, स्याङ्जा, पर्वत, आदि जिल्लाका सहरी तथा ग्रामीण बस्तीहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक पक्षहरूको चित्रण पाईन्छ । विशेषत उनका उपन्यासमा मध्यमवर्गीय परिवारका विवशता, राजनीतिक क्रूरता द्वन्द्वरत पक्षको अमानवीय व्यवहार, ग्रामीण मानिसका पछ्यौटेपन र रुढिवादीता आदि समस्याहरू उपन्यासमा देखा परेका छन् । समाजमा नारीहरूको दयनीय अवस्था र त्यसबाट उन्मुक्ति तथा सबलीकरणको अभिव्यक्ति पनि उनका उपन्यासमा पाईन्छ । शर्माका उपन्यासका पात्र जहिले पनि शिक्षित नै देखा पर्नुका साथै पूर्वीय दर्शन तथा मान्यतालाई प्रदर्शित गर्ने तथा त्यसको पक्ष पोषण गरिरहेका हुन्छन् ।

शर्माका उपन्यासहरूमा सरल र सहज सम्प्रेषणीय भाषाको प्रयोग भएको हुन्छ । उनी सधैं उपन्यासलाई वर्णनात्मक भन्दा संवादात्मक शैलीमा कथन गर्दछन् । त्यसैले उनका उपन्यासका कथानकहरू समान छैनन् । भिनो कथानकलाई पनि संवादात्मक शैली अपनाएर लम्ब्याउने प्रयत्न गरिएको देखिन्छ । शर्माले ग्रामीण जीवनका सांस्कृतिक रहन सहनलाई सजीव चित्रण गरेको देखिन्छ । उनी आफू स्वयं निजामती कर्मचारी भएका कारण सार्वजनिक प्रशासनमा देखापरेका कमीकमजोरी र त्रुटिहरूलाई देखाउने प्रयास गरेका छन् । त्यसैगरी राजनीतिक अदूरदर्शीता तथा सत्ता प्राप्तिको लालसाजन्य घृणित खेललाई पनि देखाउने प्रयास गरेका छन् । सर्वसाधारण जनता राज्यको अदूरदर्शीपना तथा नेतृत्वको असफल भूमिकाका कारण सास्ती भोग्नु परेको कुरालाई पनि अझ बढी प्रखर रूपमा व्यक्त गर्ने प्रयास गरेका छन् । देशको अस्थिर राजनीतिका साथै सामाजिक रुढिवादी मान्यताले गर्दा नै सर्वसाधारण जनता दुःखको भूमरीमा पर्न बाध्य भएको देखाएका छन् ।

महेश्वर शर्मा नेपाली उपन्यासको विकासक्रमको समसामयिक कालखण्डमा देखा परेका उपन्यासकार हुन् । उनका उपन्यासले पनि समसामयिक विषयलाई नै कथ्य वस्तु बनाएका छन् । यसका साथै उनले नेपालको ऐतिहासिक घटनाहरूलाई आधार बनाएर पनि लेखेको देखिन्छ । नेपालको भुरे-टाकुरे राज्यका समयमा नेपालको अवस्था कस्तो थियो र वर्तमान समयमा देशको अवस्था कस्तो छ भन्ने पनि उनले चित्रण गरेका छन् । उनका ६ वटै उपन्यासको अध्ययनबाट नेपालको इतिहासका धेरै पक्षको उद्घाटन भएको छ । देशको वर्तमान अवस्थासम्म आईपुग्दा पनि देशले उन्नति गर्न नसकेका सबै तथ्यहरू उनका लेखनीबाट निःसृत भएका छन् । नेपालको इतिहास तथा प्रशासन पक्षका सबल र दुर्बल पक्षहरूको उद्घाटन गर्दै त्यस्ता विषय वस्तुलाई साहित्यिकता प्रदान गर्नु शर्माको उल्लेख्य पक्ष देखिन्छ । शर्माको यही विशेषताले नै उनलाई नेपाली उपन्यासकारहरूको भीडमा अलग पहिचान दिलाएको छ । यी सबै कुरालाई हेर्दा शर्मा एक अमर प्रतिभाका रूपमा दरिन पुगेका छन् ।

सम्भावित शोध शीर्षकहरू

१. शर्माका उपन्यासमा नारीवादी स्तर
२. शर्माका उपन्यासमा ऐतिहासिकता
३. शर्माका उपन्यासका भाषाको सङ्कथनपरक विश्लेषण
४. शर्माका उपन्यासमा अध्यात्मवाद

सन्दर्भ सामग्री सूची

अर्याल, षडानन्द (२०५६), महेश्वर शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग ।

तिवारी, अर्जुन (२०६६), स्याङ्जा जिल्लाका उपन्यासकारहरूको सर्वेक्षण, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. केन्द्रीय विभाग ।

पौडेल, जय प्रसाद, 'औपन्यासिक कसीम अन्याय कालखण्ड', विचार विमर्श, २०५१
कार्तिक, पृ. ५१-५३ ।

प्रधान कृष्णचन्द्र सिंह (२०५१), नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, काठमाडौं: सभा
प्रकाशन ।

त्रिपाठी, बासुदेव र अन्य (सम्पा.) (२०५०), नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं:
ने.रा.प्र.प्र. ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६१), उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास परम्परा,
काठमाडौं: सभा प्रकाशन ।

भट्टराई, रमेश प्रसाद (२०६४), ध. च. गोतामेको उपन्यासकारिता, काठमाडौं: हजुरको
प्रकाशन ।

लुइटेल, गुणराज, 'काखण्डको औपन्यासिक पक्ष', युग संवाद, २:४, २०५१, पृ. ६-७ ।

भण्डारी, पोषराज (२०६०), धुस्वाँ सायमीका उपन्यासहरूको विश्लेषण, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, त्रि.वि. ।

शर्मा, महेश्वर (२०५३), अस्तित्वको खोजीमा, स्याङ्जा: आस्था प्रकाशन ।

_____ (२०५१), कालखण्ड, स्याङ्जा: आस्था प्रकाशन ।

_____ (२०५१), उन्माद, स्याङ्जा: आस्था प्रकाशन ।

_____ (२०५१), तर . . . तापनि, स्याङ्जा : आस्था प्रकाशन ।

_____ (२०५१), रन्थमोल, स्याङ्जा : आस्था प्रकाशन ।

_____ (२०५२), बासे बियाँलो, स्याङ्जा : आस्था प्रकाशन ।

_____ (२०५३), वरं न राज्यं न कुराजराज्यम, स्याङ्जा : आस्था प्रकाशन ।

_____ (२०५४), देवघाट, स्याङ्जा : आस्था प्रकाशन ।

_____ (२०५४), योगमाया, स्याङ्जा : आस्था प्रकाशन ।

_____ (२०६१), जैन खाँण, स्याङ्जा : आस्था प्रकाशन ।

_____ (२०६३), कथा कहरको, स्याङ्जा : आस्था प्रकाशन ।

शर्मा, मुक्तिनाथ, 'कथा कहरको एक चिनारी', सगुन, ४:३, २०६३, पृ. १२-१४ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र प्रसाद लुइटेल् (२०६२), शोध विधि, तेस्रो संस्करण,
काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

शर्मा, शारदा (२०६९), आलेख र अभिलेख, स्याङ्जा: गण्डकी साहित्य परिषद् ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६४), नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।